

9334

CHRESTOMATHIA LATINA.

PRO ČTVRTOU TŘÍDU

REÁLNÍCH GYMNASIÍ A GYMNASIÍ

UPRAVIL

9334
FRANTIŠEK PATOČKA,

PROFESSOR C. K. ČESKÉHO REÁLNÍHO GYMNASIA PRAŽSKÉHO.

= P 2210.

V PRAZE.

NAKLADATEL THEODOR MOUREK.

1875.

1000

UNIVERSITÄT
PRAHA
Fakulta pedagogická
Hradec Králové

UNIVERSITÄT PRAHA

UNIVERSITÄT PRAHA

UNIVERSITÄT PRAHA

7

ÚSTŘEDNÍ KNIHOVNA
PEDAGOGICKÉ FAKULTY
HRADEC KRÁLOVÉ
 Signatura U 535
 Inventár. č. 800475

Obsah.

C. Julii Caesaris de bello gallico:

Commentarius I.	1
Commentarius VII.	21
Gallorum et Germanorum instituta moresque comparantur, Hercynia silva describitur	39

M. Tullii Ciceronis selecti loci, epistolae, oratio I et II in Catilinam habita.

Selecti loci:

Clarorum virorum facta illustria et apte dicta; pars prima.	46
pars altera	50
Memorabilia quaedam somnia veterum	54
Quomodo Simonides artem memoriae protulerit	55
Quaedam omina significationesque veterum	55
Quomodo Gyges opportunitate anuli usus rex Lydorum factus sit	56
De Arato Sicyonio	57
De Augure Atto Navio	57
Quomodo M. Tullius Cicero sepulcrum Archimedis invenerit	58
Dolus malus Pythii	58
De Dionysio Maiore, Tyranno Syracusanorum	59
Gladium Damoclis	60
Tyrannum omni cultu et victu humano carere	60
De deligendo genere vitae	61
De sermone	62
Parvo cultu naturam contentam esse	62
Nimis callida et malitiosa iuris interpretatione iniurias saepe existere	63
De beneficentia ac liberalitate	64
Amicitia nihil melius homini a diis immortalibus datum esse	64
Quid in amicitia tenere debeamus	65
Cognitionis amorem et scientiae in hominibus innatum esse	66
Sitne senectus misera, quod haud procul absit a morte?	67
Oratio Socratis iam morte multati ad iudices habita	69
Colloquium M. Tullii Ciceronis cum M. Porcio Catone in bibliotheca	69
De Q. Fabio Maximo	70
Bellum Mithridaticum	71
De Cn. Pompeio imperatore	73
Cn. Pompeius victor qualem se in Tigranem, regem Armeniorum, victum praestiterit	74
De Sicilia	75
De cultu Cereris in Sicilia	76

II. Epistolae.

Ad famil. 14, 3.	78
Ad famil. 16, 1	79
Ad famil. 13, 16	80
Ex epistola ad Q. Fr. 1, 1.	81

III. Orationes.

Oratio in Catilinam habita I.	85
Oratio in Catilinam habita II.	93

Cai Sallustii Crispi liber de Catilinae coniuratione . . . 101

**Sententiae et loci e carminibus P. Ovidii Nasonis et Q.
Horatii Flacci selecti.**

I. E carminibus P. Ovidii Nasonis	123
II. E carminibus Q. Horatii Flacci	125
III. Disticha P. Ovidii Nasonis	127

P. Ovidii Nasonis carmina selecta.

I. E libris tristium

Lib. I. Eleg. 3.	137
Lib. IV. Eleg. 10	139

II. Ex epistolis ex Ponto:

Lib. III. El. 1.	142
--------------------------	-----

III. E libris Fastorum

Lib. II v. 83—118	143
Lib. II v. 195—242	144

VI. E libris Metamorphoseon.

Describitur regia Solis; II, v. 1—30	145
Describuntur regna Ditis; IV, v. 432—445	146
Describuntur quattuor humani generis aetates I, v. 89—162	146
Fabula de Deucalione et Pyrrha I, v. 260—415	148

Předmluva.

Ve čtvrté gymnasijsní třídě, ač řád gymnasijsní pro tuto třídu také chrestomathii připouštěl,¹⁾ čítaly se, pokud mně známo jest, jednotlivé knihy Caesarových pamětí o válce galské. Přihlížíme-li k formální jich straně, totiž ke slohu a řeči, nesnadno by bylo vybrati pro tuto třídu případnějšího auktora: jestiž řeč zajisté jasná, stručná, prostá řečnických ozdob, logicky určitá, klassická, chová v sobě hojnou a rozmanitou zásobu vzorů řeči nepřímé a při vědomostech, jakých celkem u quartánůž žádati můžeme, nepřekonatelných nesnází nepůsobí. Než jinak se věc má s obsahem těchto pamětí; vypravují, až na malé výjimky, jen válečné výpravy, svedené bitvy a pod., kteréžto věci, ač nějaký čas mládež poutají, přec konečně, obzvláště jestliže dlouho trvají, ji unavují. Bylo by tomu ovšem také tak u každého jiného spisovatele, s kterým by mládež tak dlouho jako s Caesarem výhradně se zaměstnávala, než u Caesara jest to u větší míře, poněvadž i obsah jednotlivých kněh při změně osob, místa a času k sobě velmi podoben jest, a i vypravování v přísně rozumovém chodu myšlének trvají z pravidla ani citu nerozjařuje ani myslí k vyššímu vzletu nepovzbuzuje. Jestliže muž a učenec, jakým jest Drumann, na jednom místě svých dějin římských uznává, že „popis mravův a obyčejův starých Gallův a Germanův pro nás důležitějším jest nad popisy několika bitev,“²⁾ s podivením nám nemůže býti, jestliže tomu i u mládeže ještě s větší měrou tak jest, která ve věku, v němž Caesara čítá, z pravidla obzvláštní záliby věcí vojenských nemívá a také s to není, aby mistrnému vedení líčené vojny, jež by znalce vojenství nad míru poutalo a bavilo, porozuměti mohla; a konečně jestiž duch mládeže již takový, že rozmanitost si oblíbí a s více živou obrazotvorností než chladným rozumem věci pojímá nikde i nejvýbornějšími věcmi, přiházejí-li se často, dlouho poutati se nedává; přinutíme-li jej přec k tomu, mizí u ní zápal při práci, bez něhož žádoucího prospěchu buď jen namáhavě dosahujeme anebo častěji s ním více méně se mjíjme.

A tak nemůžeme neuznati, že by z více rozličných auktorův dobře sestavená chrestomathie, v níž by ovšem i Caesarovým pamětem o válce

¹⁾ Matouschek: Normalien Nachschlagebuch pag. 207.

²⁾ Drumann Geschichte Roms 3. pag. 330.

Gallské dosti veliké místo vykázati se mohlo, i ve 4. třídě gymnasiijní s užitkem byla; než pro žáky reálních gymnasií v téže třídě, kde dle plánu vys. minist. vyučování pro Moravská reální gymnasia vzdělaného, jímž z většiny též reální gymnasia v Čechách již se řídí anebo v blízké době říditi se budou, ve 4. třídě i žákům oddělení gymnasiijního i reálního latině co povinnému předmětu se vyučuje, jest knihy takové obzvláště třeba a to z těchto důvodův:

Studia klassická, která u studujících vyššího gymnasia nenáhlým přibíráním a důkladnějším probíráním rozličných auktorův pořád více se šíří a upevňují, bývají u žáků v oddělení reálním 4. třídou navždy ukončena. Žákův těchto klassické vědomosti byly by ty, které ve 3. třídě čtením Cornelia Nepota nebo historiae antiquae, rerum Alexandri Magni a ve 4. třídě čtením Caesarových pamětí o válce gallské a několika veršů Ovidia byli získali. Nejprvnějšího latinského prosaického spisovatele a vzor výmluvnosti vůbec totiž Cicerona ani v jednotlivých úryvcích z jeho spisův žáci tito by nepoznali. — Že tyto vědomosti klassické příliš kusé a jednostranné jsou a realistům pile nenahrazují, již studiu latiny po čtyři léta byli věnovali, o tomž, tuším, netřeba se rozhořoviti. Mají-li tedy realisté ze své latině věnované práce větší užitek míti a pokud možná širších klassických vědomostí alespoň z latinského písemnictví nabyti, musejí seznámiti se s více spisovateli a s rozmanitými druhy klassických spisův a sice s tak mnohými, s kolik jsou, aby jim za jeden rok při svých vědomostech jazyka latinského a jiných vůbec porozuměli. Celé latinské auktory žákům do rukou dáti, jest věc nemožnou, poněvadž čas jednoho roku jest příliš krátkým, a neshodnou, poněvadž u každého spisovatele nejen jednotlivá místa, nýbrž i celé části jsou, které quartáni ani přehlednouti, ovšem v ně vniknouti a jim porozuměti nemohou. Jsou-li věci a důvody tyto platnými, nezbyvá nic jiného, než, čehož nelze u žáků dojiti čtením celých auktorův, toho hleděti dosíci vybranými úryvky z nich čili tak zvanou chrestomathii.

I při těchto výhodách chrestomathie přec ruku k dluhu přiměti z dvojích příčin jsem se rozpakoval; vímť předně, že každá chrestomathie, byť i nejdokonalejší byla, své odpůrce má; tito ukazují zvláště k pestrému obsahu jejímu a k nesouvislosti jednotlivých článků mezi sebou. — Avšak naše české a německé čítací knihy, jichž se od uvedení jazykův těchto za předměty povinné na našich středních školách vůbec užívá, čímž jiným jsou, nežli chrestomathiem? Proti vhodnosti jich nebylo, tuším, ze žádné strany až dosud ničehož namítáno. Čehož v jazycích živých tak dlouho a ve všech třídách případně a s výhodou se užívá, toť by při latině alespoň v jedné třídě svého místa míti nemělo? V 5. gymnasiijní třídě máme chrestomathii ze spisův Xenophontových od Schenkla a to s poznámkami, a kdo dříve se žáky některý celý spis Xenophontův čítal, zajisté již pro rozmanitost obsahu chrestomathii této přednost dá.

Druhá příčina, pro kterou jsem s uveřejněním chrestomathie této váhal a se rozmýšlel, byla ta, že jsem čekati chtěl, až by uvedením latiny do 4. třídy real. gymnasií, což nastávajícím školním rokem se stane, ze školy samé potřeba této chrestomathie se ukázala.

Než že již nyní s dílem tímto u veřejnost vstupuju, k tomu mě přiměl návrh veles. c. k. zemské školní rady České ze dne 7. pros. 1872. o sloučení nižšího gymnasia a nižší realky v nižší realní gymnasium co společný podklad i vyššího gymnasia i vyšší realky, ve kterém v odstavci A 2. zřejmě zásadou se vyslovuje, aby žáci tohoto nižšího realního gymnasia „ke čtení snazších latinských spisovatelů n. p. Caesara, Ciceronových listů, Ovidia, ba i Sallustia přivedeni byli.“¹⁾

Ač v návrhu tomto o zvláštní z těchto spisovatelů upravené chrestomathii výslovně zmínky se nečiní, přece rozumí se to samo sebou; neboť vyjmete-li snad Sallustia, žádný jiný ze jmenovaných spisovatelův, ani Caesar sám, ve quartě za rok přečísti se nedá — obsahují n. p. jen listy Ciceronovy v Teubnerovském vydání dva tlusté svazky, a mimo to ze spisův Ovidiových jen výběr z nich za čtení školní zákonem výslovně předepsán jest — mají-li se tedy v návrhu tomto jmenovaní spisovatelé ve škole čísti, mohou to býti jen úryvky čili chrestomathie z nich upravená.

Co se upravení této chrestomathie tkne, přede vším pojal jsem v ní jen ty spisovatele, jižto ve výše dotčeném návrhu zems. šk. rady se uvádějí, totiž Caesara, Cicerona, Sallustia, Ovidia přibrav k nim jednotlivé případné a snadné sentence ze satir a epištol Horatiových.

Z Caesara jest to prvá kniha celá a ze sedmé děje a události, jež s Vercingetorigem buď co jich strůjcem nebo vykonavatelem souvisí; prvá kniha obsahuje v sobě příčiny a počátek válek Gallských a činného vystupování Římanů v nich, sedmá ukončení jich, jež se stalo porážkou Gallův u Alesie a vydáním Vercingetoriga Římanům; vše ostatní bylo jen předeherou k tomuto hlavnímu ději anebo více méně důležitými jeho následky. — Vedlé těchto v celé Gallské válce nejdůležitějších událostí vynikají obě knihy tyto nad ostatní rozmanitostí dějin a živým líčením událostí, a k poznání zvláštního slohu Caesarova nad jiné spůsobilé jsou. K tomu jsem přidal pro zajímavý obsah z knihy šesté cap. 11—28 a ze čtvrté 1—3. (De moribus et institutis veterum Gallorum et Germanorum.)

Ze spisův Ciceronových nahoře uvedený návrh zemské školní rady jmenuje listy Ciceronovy; maje již dříve více vhodných Ciceronových článkův z rozličných spisův pro chrestomathii vybraných, přec pilně těmito listy jsem se zanašel, nechtě bez důkladného a všestranného věci uvážení od návrhu zemské školní rady se odchýliti. Než čím déle a čím více listů Ciceronových jsem probíral, tím více v přesvědčení jsem se utvrzoval, že listy tyto k účelu

¹⁾ A. 2. — „es würde leicht zu erzielen sein, die ganze lateinische Formenlehre und Syntax zu absolvieren und die Schüler zum Lesen der leichten Klassiker zu bringen z. B. Caesar, Ciceros Briefe, Ovid und wohl selbst Sallust.

tomuto méně se hodí, nežli úryvky z jiných jeho spisův a to z těchto důvodův: Vyjmeme-li některé z listův Ciceronových zajímavé vždy platným obsahem svým a vynikající uhlazenou a periodicky okrouhlenou řečí, jsou přec celkem jako listy vůbec, plodem okamžiku, ve kterém rozličné duchem právě vládnoucí dojmy každého slova, rčení, věty atd. dle přísných pravidel mluvnických, stilistických a aesthetických uvažovati nepřipouštějí; z této příčiny a potom z jisté pohodlnosti, které v listech přátelům psaných více méně si dovolujeme, užívá Cicero v listech svých na četných místech řeckých nejen slov nýbrž i rčení a vět, ačkoli v jiných obzvláště v řečnických a filosofických svých spisech se vzornou svědomitostí řecká slova a rčení latinskými nahrazuje a v tom nemalou svou zásluhu o obohacení jazyka svého materského si připisuje. — Poněvadž žáci oddělení reálného jazyka řeckého neznají, nemůže dosti veliká část Ciceronových listův v chrestomathii této místa míti.

Avšak nejen pro formální tuto stranu, nýbrž i pro obsah svůj nelze listům těmto zvláštní přednost dáti; pro vrstevníky Ciceronovy byly mnohé obsahem svým velezajímavé, a jsou tak posud pro historika, pro filologa, pro archaeologa atd. — než u quartánův jakým způsobem lze zajímavost jich vzbuditi? K tomu chovají listy tyto v sobě přechasto jen narážky na rozmanité poměry veřejného a soukromého života, na rozličné osoby, události atd., jimž bez důkladné a všestranné známosti tehdejší doby a vrstevníkův Ciceronových ani rozuměti nelze, kteréžto známosti ovšem u quartánův ani žádati ani nadíti se nemůžeme. Avšak aby žáci Cicerona i z této jeho ne nedůležité a dosti rozsáhlé literární činnosti alespoň poněkud poznali a zároveň aby vzory listův, a čím se od jiných prosaických druhův písemnictví liší, před očima měli; pojal jsem z listův Ciceronových od Süpfle ke čtení školnímu vybraných tři celé a čtvrtého delší úryvek, které ve sbírce té zvlášť se odporučují, hotov jsa, bude-li toho přání ct. p. kollegů, budoucně k těmto ještě některé připojiti. ¹⁾

Při ostatních úryvcích ze spisův Ciceronových k tomu jsem přihlížel, aby i obsahem i slohem k účelu svému případné, vzdělávací a rozmanité byly. Jsou to především vypravování o Řecích a Římanech na slovo vzatých, pojednání o rozmanitých věcech lidského života, rozmluvy, povahopisy a popisy národů, zemí, atd. K těm se druží prvé dvě řeči proti Katilinovi; obě tyto řeči jsou nejsnazší ze všech Ciceronových a celkem ne o mnoho těžší nežli mnohé místo Caesarových pamětí o válce Galské. Třetí a čtvrté řeči proti Katilinovi po bedlivém věci uvážení a k radě ctěných svých p. kollegův a mužův školy a žákův znalých v tuto sbírku jsem nepřijal, poněvadž obě tyto řeči i zralejší úsudek i větší znalost jazyka latinského vymáhají, nežli od quartánův žádati můžeme. Obsah jich a tím i další průběh Katilinova spiknutí

¹⁾ M. Tullii Ciceronis epistolae selectae; für den Schulgebrauch von Karl Friedrich Süpfle; Karlsruhe bei Christian Theodor Groos. 1878.

učitel žákům snadno vypravovati může. Při vyhledávání případných článků byl mi vítanou pomůckou Index k Teubnerovskému vydání Cicerona, a k upravení a k rozšíření některých z nich Chrestomathia Ciceroniana od Lüdersa, ze které některé, n. p. bellum Mithridaticum, de Cn. Pompeio imperatore, Cn. Pompeius victor qualem se in Tigranem victum praestiterit, de Sicilia, de cultu Cereris in Sicilia, ve sbírku svou jsem přijal; že i některé jiné články sbírky mé tytéž jsou, jako v Lüdersově chrestomathii, tím se snadno dá vysvětliti, poněvadž jsme oba za týmž účelem z týchž spisův látku čerpali.

Při Sallustiovi dlouho jsem se nemohl rozhodnouti, mám-li jej v chrestomathii tuto vzítí čili nic, a když jsem se rozhodl vzítí jej, tut na rozpacích jsem byl, který spis jeho nejprůměrnějším by byl, a potom jakým způsobem a do jaké míry by se tento upravití měl. Pro důležitost svou v římské literatuře a v dějepisectví vůbec, pro vzdělavací a povznášející obsah svých spisův hodí se Sallustius nad jiné spisovatele ke čtení ve školách a pro quartu také i z té příčiny, že, vyjmeme-li některé jeho filosofické úvahy, celkem nesnažší není, než jiní spisovatelé, jimž v chrestomathii této místo vykázano jest; než přihlížíme-li k formální stránce jeho spisův obzvláště k odchýlkám jeho od řeči tak zvané klassické, nemůžeme neuznati, že spisovatel tento k vyšším třídám připadnější jest, ve kterých žáci při důkladnějších a ustálenějších vědomostech svých řeči klassické odchýlkami jeho tak snadno másti se nedávají. Přiznávám se, že pro přijetí Sallustia ve sbírku tuto přimělo mě konečně, že v návrhu velesl. c. k. zemské školní rady i spisovatel tento se připomíná.

Z obou cele nám zachovalých jeho spisův konečně na Katilinově spiknutí jsem se ustanovil; válka s Jugurthou pro sextu předepsána jest a mimo to by ve sbírce této na újmu ostatních článků příliš mnoho místa zaujala; než i spiknutí Katilinovo, aby se žáky ve škole vůbec a s quartány zvlášť čistí se mohlo, z mnoha příčin k účelu tomu dříve upravití se musilo. U věci té počínal jsem si takto: Filosofické úvahy, které s vypravovanými ději těsně nesouvisí a quartánům k pochopení nesnadné jsou, vypustil jsem; místa, ve kterých Sallustius při známé trpkosti úsudku svého svou dobu a poměry obce římské příliš černě líčí, zkrátil jsem až na věci, které k porozumění vypravovaných událostí potřebuyní býti se zdály, poněvadž za to mám, že mládeži špatnosti lidské raději zastříti nežli odhaliti přísluší; konečně vymýtil jsem vše, což tak učiniti debita puero reverentia káže; větší úzkostlivost u věci té, tuším, spíše se dá omluviti, nežli nějaké opomenutí ospravedlniti. — Co se tkne zvláštností mluvy Sallustiovy a odchýlek jeho od řeči klassické, změn nečinil jsem žádných, podáváje text v původním znění. Právě proto radno jest, aby se čtení Sallustia odložilo k době, až by žáci poznašše celou skladbu jazyka latinského k užívání zvláštností těchto na místě obyčejných klassických vazeb a rčení svěsti se nedali.

Poslední části této chrestomathie jsou sentence ze spisův Ovidiových, epištol a satir Horatiových, k nimž kratší delší úryvky z nejdůležitějších

spisův Ovidiových se druží. Máť čtení Ovidia v quartě přede vším ten účel, aby žáci pravidla prosodie a nejjednodušší počátky latinské metriky, jimž v mluvnici se učí, prakticky se zvláštním zřetělem k hexametro a pentametro poznali; k tomu cíli mají tito dle plánu Moravským realním gymnasiím od vys. minist. vyučování předeřpsaného v 2. polouletí z Ovidiových proměn as 400—600 veršů přečísti.¹⁾ Že čtení Ovidia vedle tohoto i ten účel má, aby žáci i s obsahem jeho básní se seznámili a tím i v básnictví latinském vůbec poněkud se rozhledli, to leží ve věci samé a netřeba o tom šíře mluvit.

Než chceme-li účelu tohoto obojího jedním rázem dosíci, s nemalými nesnázeami se potkáváme; máť řeč básnická tolik zvláštností věcných, slovných a mluvnických, že jen delším s ní se zanášením zručnosti nabýváme, abychom ve smysl básně vniknouti a myšlenky básníkovy ve svém vývoji, postupu a obrazech sledovati mohli; ovšem zručnosti této začátečníci ve čtení latinských básníků nemají; musejí-li tito při nesnázech, jaké jim na počátku každá mythologická narážka, tropický význam slov, roztržení a rozmetání k sobě patřících pojmů a myšlének působí,²⁾ ještě pravidel prosodických a metrických dbáti, které jim ani zevrubně známy ani u nich důkladně utvrzeny nejsou, nemůžeme se diviti, jestliže čtení básníků na počátku neustále vázne a v před příliš zvolna se běže. Jestliť zajisté přirozený a paedagogický postup ten, aby žáci k rozumu lehkými, kratšími delšími verši v pravidlech prosodie a metriky se utvrdili a potom teprv aby ke čtení básní souvislých se vedli. Za tím účelem postavil jsem jakožto přechod ke čtení básní souvislých nejprvé sentence o jednom nebo dvou hexametrických, po nich následují disticha, buď jádrnou myšlenkou nebo krásným její vyjádřením vynikající, ze kterých mnohé i pro svůj obsah i k utvrzení pravidel prosodických a metrických k učení se z paměti dobře se hodí. Závěrkem chrestomathie této jsou některé nejzajímavější elegie e libris Tristium, ex Ponto, Pastorum a úryvky e libris Metamorphoseon.

Vydávaje chrestomathii tuto u veřejnosť, tou konečně kojím se nadějí, že, ač mínění o vhodnosti upravení školního čtení v tak zvanou chrestomathii rozdílná jsou, přec v té věci rozcházení se nebudou, že na základě této žáci oddělení realního, jižto 4. třídou humanistická svá studia končí, s více zajímavějšími a vzdělavatelnějšími latinskými spisovateli se seznámí, nežli pouze s Caesarem, a že i gymnasisté, kteří v studiích klassických pokračovati hodlají, těmito úryvky v chrestomathii obsaženými ráz a tendenci mnohých spisův poznají, kterých se na gymnasiích vůbec nečítá a jichž k mladistvému věku případnost každý nepředpojatý uzná, n. p. Cic. de off., Tusc. Disp., Cato Major, Laelius, Epist. ad Famil., a j. — také kniha tato lacinější bude, nežli kdyby žáci ke čtení předeřpsaného počtu veršů vedle Caesara buď ještě Ovidia anebo nějakou

1) Celý plán tento uveřejněn jest ve výroční zprávě c. k. českého real. gymnasia Pražského pro rok 1873.

2) Viz předmluvu Grysarovu ke školnímu jeho vydání Ovidia.

malou básnickou chrestomathii, z čehož jedno nebo druhé v plánu pro Moravská realní gymnasia předeepsaném výslovně se připomíná, zaopatřiti si musili.

Knihla tato chová v sobě více látky, nežli kterou za rok se žáky celou probrati lze; takto bude možná učíteli dle náhledu svého a potřeb žáků vybrati, co za dobré uzná, a bude se moci čtením ve více po sobě následujících letech střídati, co zajisté s nemalou výhodou i žákův i učitele jest.

Při upravení textu základem mi byla Teubnerovská vydání jednotlivých auktorův a u Ovidia školní vydání Grysarovo; než při tom u Caesara ke Kranerovi a Hoffmannovi, u Cicerona k Halmovi, u Sallustia ke Gerlachovi a k poznamenáním p. prof. Kvíčaly v jeho překladu spiknutí Katilinova a u Ovidia k Loersovi jsem přihlížel. Místo u Caes. VII. 19 (35), *captis quibusdam legionibus*, kde *captis* příliš krouceným a k tomu pochybným výkladem se vysvětluje, zaměnil jsem výkladem Kranerovým: *ita dispositis etc.*

Aby v rozmanitých člancích této chrestomathie sjednocenost v pravopisu se zachovala, řídil jsem se — Sallust ovšem bažením svým po archaismech výjimkou jest — zásadami vyslovenými v knížce: *Hülfsbüchlein für lateinische Rechtschreibung von Wilhelm Brambach. Leipzig bei Teubner, 1872.*

V Praze dne 31. května 1874.

F. P.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS PRIMUS.

GALLIA est omnis divisa in partes tres, quarum unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam, qui ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur. Hi omnes lingua, institutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis Garumna flumen, a Belgis Matrona et Sequana dividit. Horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate provinciae longissime absunt, minimeque ad eos mercatores saepe commeant atque ea, quae ad effeminandos animos pertinent, important, proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt. Qua de causa Helvetii quoque reliquos Gallos virtute praecedunt, quod fere cotidianis proeliis cum Germanis contendunt, cum aut suis finibus eos prohibent aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. Eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est, initium capit a flumine Rhodano, continetur Garumna flumine, Oceano, finibus Belgarum; attingit etiam ab Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum, vergit ad septentriones. Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur, pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni; spectant in septentrionem et orientem solem. Aquitania a Garumna flumine ad Pyrenaeos montes et eam partem Oceani, quae est ad Hispaniam, pertinet; spectat inter occasum solis et septentriones.

2. Apud Helvetios longe nobilissimus fuit et ditissimus Orgetorix. Is M. Messala et M. Pisone consulibus regni cupiditate inductus coniurationem nobilitatis fecit et civitati persuasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent: perfacile esse, cum virtute omnibus praestarent, totius Galliae imperio potiri. Id hoc facilius

eis persuasit, quod undique loci natura Helvetii continentur: una ex parte flumine Rheno latissimo atque altissimo, qui agrum Helvetium a Germanis dividit; altera ex parte monte Iura altissimo, qui est inter Sequanos et Helvetios; tertia lacu Lemanno et flumine Rhodano, qui provinciam nostram ab Helvetiis dividit. His rebus fiebat, ut et minus late vagarentur et minus facile finitimis bellum inferre possent; qua ex parte homines bellandi cupidi magno dolore afficiebantur. Pro multitudine autem hominum et pro gloria belli atque fortitudinis angustos se finis habere arbitrabantur, qui in longitudinem milia passuum CCXL, in latitudinem CLXXX patebant.

3. His rebus adducti et auctoritate Orgetorigis permoti constituerunt ea, quae ad proficiscendum pertinerent, comparare, iumentorum et carrorum quam maximum numerum coemere, sementes quam maximas facere, ut in itinere copia frumenti suppeteret, cum proximis civitatibus pacem et amicitiam confirmare. Ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse duxerunt: in tertium annum profectionem lege confirmant. Ad eas res conficiendas Orgetorix deligitur. Is sibi legationem ad civitates suscepit. In eo itinere persuadet Castico, Catamantaloedis filio, Sequano, cuius pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat et a senatu populi Romani amicus appellatus erat, ut regnum in civitate sua occuparet, quod pater ante habuerat; itemque Dumnorigi Haeduo, fratri Divitiaci, qui eo tempore principatum in civitate obtinebat ac maxime plebi acceptus erat, ut idem conaretur, persuadet eique filiam suam in matrimonium dat. Perfacile factu esse illis probat conata perficere, propterea quod ipse suae civitatis imperium obtenturus esset: non esse dubium, quin totius Galliae plurimum Helvetii possent; se suis copiis suoque exercitu illis regna conciliaturum confirmat. Hac oratione adducti inter se fidem et iusiurandum dant et regno occupato per tres potentissimos ac firmissimos populos totius Galliae sese potiri posse sperant.

4. Ea res est Helvetiis per indicium enuntiata. Moribus suis Orgetorigem ex vinculis causam dicere coegerunt. Damnatam poenam sequi oportebat, ut igni cremaretur. Die constituta causae dictionis Orgetorix ad iudicium omnem suam familiam, ad hominum milia decem, undique coegit et omnes clientes obaeratosque suos, quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit; per eos, ne causam diceret, se eripuit. Cum civitas ob eam rem incitata armis ius suum exsequi conaretur, multitudinemque hominum ex agris magistratus cogerent, Orgetorix mortuus est; neque abest suspicio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciverit.

5. Post eius mortem nihilo minus Helvetii id, quod constituerant, facere conantur, ut e finibus suis exeant. Ubi iam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua omnia, numero ad duodecim, vicus ad quadringentos, reliqua privata aedificia incendunt, frumentum omne, praeterquam quod secum portaturi erant, comburunt,

ut domum reditionis spe sublata paratiores ad omnia pericula subeunda essent, trium mensium molita cibaria sibi quemque domo efferre iubent. Persuadent Rauracis et Tulingis et Latovicis finitimis suis, uti eodem usi consilio oppidis suis vicisque exustis una cum iis proficiscantur, Boiosque, qui trans Rhenum incoluerant et in agrum Noricum transierant Noreiamque oppugnarant, receptos ad se socios sibi adsciscunt.

6. Erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo exire possent: unum per Sequanos, angustum et difficile, inter montem Iuram et flumen Rhodanum, vix qua singuli carri ducerentur; mons autem altissimus impendebat, ut facile perpauca prohibere possent; alterum per provinciam nostram, multo facilius atque expeditius, propterea quod inter fines Helvetiorum et Allobrogum, qui nuper pacati erant, Rhodanus fluit isque nonnullis locis vado transitur. Extremum oppidum Allobrogum est proximumque Helvetiorum finibus Genava. Ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum bono animo in populum Romanum viderentur, existimabant, vel vi coacturos, ut per suos fines eos ire paterentur. Omnibus rebus ad protectionem comparatis diem dicunt, qua die ad ripam Rhodani omnes conveniant. Is dies erat a. d. V. Kal. Apr. L. Pisone, A. Gabinio consulibus.

7. Caesari cum id nuntiatum esset, eos per provinciam nostram iter facere conari, maturat ab urbe proficisci et, quam maxime potest itineribus, in Galliam ulteriorem contendit et, ad Genavam pervenit. Provinciae toti quam maximum potest militum numerum imperat — erat omnino in Gallia ulteriore legio una —, qui erat ad Genavam, iubet rescindi. Ubi de eius adventu Helvetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt nobilissimos civitatis, cuius legationis Nammeius et Verucloetius principem locum obtinebant, qui dicerent, sibi esse in animo sine ullo maleficio iter per provinciam facere, propterea quod aliud iter haberent nullum: rogare, ut eius voluntate id sibi facere liceat. Caesar, quod memoria tenebat, L. Cassium consulem occisum exercitumque eius ab Helvetiis pulsum et sub iugum missum, concedendum non putabat; neque homines inimico animo data facultate per provinciam itineris faciendi temperaturos ab iniuria et maleficio existimabat. Tamen, ut spatium intercedere posset, dum milites, quos imperaverat, convenirent, legatis respondit, diem se ad deliberandum sumpturum: si quid vellent, ad Id. April. reverterentur.

8. Interea ea legione, quam secum habebat, militibusque, qui ex provincia conveniant, a lacu Lemanno, qua flumen Rhodanum fluit, ad montem Iuram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit, milia passuum decem novem murum in altitudinem pedum sedecim fossamque perducit. Eo opere perfecto praesidia disponit, castella communit, quo facilius, si se invito transire conarentur, prohibere possit. Ubi ea dies, quam constituerat cum legatis, venit, et legati

ad eum reverterunt, negat se more et exemplo populi Romani posse iter ulli per provinciam dare, et, si vim facere conentur, prohibitorum ostendit. Helvetii, ea spe deiectionis, navibus iunctis ratibusque compluribus factis, alii vadis Rhodani, qua minima altitudo fluminis erat, nonnumquam interdum, saepius noctu, si perrumpere possent, conati, operis munitione et militum concursu et telis repulsi hoc conatu destiterunt.

9. Relinquebatur una per Sequanos via, qua Sequanis invitis propter angustias ire non poterant. His cum sua sponte persuadere non possent, legatos ad Dumnorigem Haeduum mittunt, ut eo deprecatore a Sequanis impetrarent. Dumnorix gratia et largitione apud Sequanos plurimum poterat et Helvetiis erat amicus, quod ex ea civitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat, et cupiditate regni adductus novis rebus studebat et quam plurimas civitates suo beneficio habere obstrictas volebat. Itaque rem suscipit et a Sequanis impetrat, ut per fines suos Helvetios ire patiantur, obsidesque uti inter sese dent, perficit: Sequani, ne itinere Helvetios prohibeant; Helvetii, ut sine maleficio et iniuria transeant.

10. Caesari renuntiatur, Helvetiis esse in animo per agrum Sequanorum et Haeduum iter in Santonum fines facere, qui non longe a Tolosatium finibus absunt, quae civitas est in provincia. Id si fieret, intellegebat, magno cum periculo provinciae futurum, ut homines bellicosos, populi Romani inimicos, locis patentibus maximeque frumentariis finitimos haberet. Ob eas causas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum legatum praefecit; ipse in Italiam magnis itineribus contendit duasque ibi legiones conscribit et tres, quae circum Aquileiam hiemabant, ex hibernis educit et, qua proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes erat, cum his quinque legionibus ire contendit. Ibi Centrones et Graioceli et Caturiges locis superioribus occupatis itinere exercitum prohibere conantur. Compluribus his proeliis pulsus, ab Ocelo, quod est citerioris provinciae extremum, in fines Vocontiorum ulterioris provinciae die septimo pervenit; inde in Allobrogum fines, ab Allobrogibus in Segusiavos exercitum ducit. Hi sunt extra provinciam trans Rhodanum primi.

11. Helvetii iam per angustias et fines Sequanorum suas copias traduxerant et in Haeduum fines pervenerant eorumque agros populabantur. Haedui, cum se suaque ab iis defendere non possent, legatos ad Caesarem mittunt rogatum auxilium: „Ita se omni tempore de populo Romano meritos esse, ut paene in conspectu exercitus nostri agri vastari, liberi eorum in servitutem abduci, oppida expugnari non debuerint.“ Eodem tempore Haedui Ambarri, necessarii et consanguinei Haeduum, Caesarem certiores faciunt, sese depopulatis agris non facile ab oppidis vim hostium prohibere. Item Allobroges, qui trans Rhodanum vicos possessionesque habebant, fuga se ad Caesarem recipiunt et demonstrant, sibi praeter agri solum nihil esse reliqui. Quibus rebus adductus Caesar non expec-

tandum sibi statuit, dum omnibus fortunis sociorum consumptis in Santonos Helvetii pervenirent.

12. Flumen est Arar, quod per fines Haeduorum et Sequanorum in Rhodanum influit incredibili lenitate, ita ut oculis, in utram partem fluat, iudicari non possit. Id Helvetii ratibus ac lintribus iunctis transibant. Ubi per exploratores Caesar certior factus est, tres iam partes copiarum Helvetios id flumen traduxisse, quam fere partem citra flumen Ararim reliquam esse, de tertia vigilia cum legionibus tribus e castris profectus ad eam partem pervenit, quae nondum flumen transierat. Eos impeditos et inopinantes adgressus magnam partem eorum concidit; reliqui sese fugae mandarunt atque in proximas silvas abdiderunt. Is pagus appellabatur Tigurinus: nam omnis civitas Helvetia in quattuor pagos divisa est. Hic pagus unus, cum domo exisset partum nostrorum memoria, L. Cassium consulem interfecerat et eius exercitum sub iugum miserat. Ita sive casu sive consilio deorum immortalium, quae pars civitatis Helvetiae insignem calamitatem populo Romano intulerat, ea princeps poenas persolvit. Qua in re Caesar non solum publicas, sed etiam privatas iniurias ultus est, quod eius soceri L. Pisonis avum, L. Pisonem legatum, Tigurini eodem proelio, quo Cassium, interfecerant.

13. Hoc proelio facto reliquas copias Helvetiorum ut consequi posset, pontem in Arare faciendum curat atque ita exercitum traducit. Helvetii repentino eius adventu commoti, cum id, quod ipsi diebus XX aegerrime confecerant, ut flumen transirent, illum uno die fecisse intellegerent, legatos ad eum mittunt; cuius legationis Divico princeps fuit, qui bello Cassiano dux Helvetiorum fuerat. Is ita cum Caesare egit: „Si pacem populus Romanus cum Helvetiis faceret, in eam partem ituros atque ibi futuros Helvetios, ubi eos Caesar constituisset atque esse voluisset; sin bello persequi perseveraret, reminisceretur et veteris incommodi populi Romani et pristinae virtutis Helvetiorum. Quod improvise unum pagum adortus esset, cum ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre non possent, ne ob eam rem aut suae magnopere virtuti tribueret aut ipsos despiceret. Se ita a patribus maioribusque suis didicisse, ut magis virtute quam dolo contenderent aut insidiis niterentur. Quare ne committeret, ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate populi Romani et internicione exercitus nomen caperet aut memoriam proderet.“

14. His Caesar ita respondit: „Eo sibi minus dubitationis dari, quod eas res, quas legati Helvetii commemorassent, memoria teneret, atque eo gravius ferre, quo minus merito populi Romani accidissent: qui si alicuius iniuriae sibi conscius fuisset, non fuisse difficile cavere; sed eo deceptum, quod neque commissum a se intellegeret, quare timeret, neque sine causa timendum putaret. Quod si veteris contumeliae oblivisci vellet, num etiam recentium iniuriarum, quod eo invito iter per provinciam per vim temptassent, quod

Haeduos, quod Ambarros, quod Allobrogas vexassent, memoriam deponere posse? Quod sua victoria tam insolenter gloriarentur, quodque tam diu se impune iniurias tulisse admirarentur, eodem pertinere. Consuesse enim deos immortales, quo gravius homines ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum ulcisci velint, his secundoiores interdum res et diuturniorem impunitatem concedere. Cum ea ita sint, tamen, si obsides ab iis sibi dentur, uti ea, quae polliceantur, facturos intellegat, et si Haeduis de iniuriis, quas ipsis sociisque eorum intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant, sese cum iis pacem esse facturum." Divico respondit: „Ita Helvetios a maioribus suis institutos esse, uti obsides accipere, non dare consuerint: eius rei populum Romanum esse testem." Hoc responso dato discessit.

15. Postero die castra ex eo loco movent. Idem facit Caesar equitatumque omnem, ad numerum quattuor milium, quem ex omni provincia et Haeduis atque eorum sociis coactum habebat, praemittit, qui videant, quas in partes hostes iter faciant. Qui cupidius novissimum agmen insecuti alieno loco cum equitatu Helvetiorum proelium committunt; et pauci de nostris cadunt. Quo proelio sublatis Helvetii, quod quingentis equitibus tantam multitudinem equitum propulerant, audacius subsistere nonnumquam et novissimo agmine proelio nostros lacessere coeperunt. Caesar suos a proelio continebat ac satis habebat in praesentia hostem rapinis, pabulationibus populationibusque prohibere. Ita dies circiter quindecim iter fecerant, uti inter novissimum hostium agmen et nostrum primum non amplius quinque aut senis milibus passuum interesset.

16. Interim cotidie Caesar Haeduos frumentum, quod essent publice polliciti, flagitare. Nam propter frigora, quod Gallia sub septentrionibus, ut ante dictum est, posita est, non modo frumenta in agris matura non erant, sed ne pabuli quidem satis magna copia suppetebat; eo autem frumento, quod flumine Arare navibus subvererat, propterea minus uti poterat, quod iter ab Arare Helvetii averterant, a quibus discedere volebat. Diem ex die ducere Haedui: conferri, comportari, adesse dicere. Ubi se diutius duci intellexit et diem instare, quo die frumentum militibus metiri oporteret, convocatis eorum principibus, quorum magnam copiam in castris habebat, in his Divitiaco et Lisco, qui summo magistratui praecerat, quem vergobretum appellant Haedui, qui creatur annuus et vitae necisque in suos habet potestatem, graviter eos accusat, quod, cum neque emi neque ex agris sumi posset, tam necessario tempore, tam propinquis hostibus, ab iis non sublevetur, praesertim cum magna ex parte eorum precibus adductus bellum susceperit; multo etiam gravius, quod sit destitutus, queritur.

17. Tum demum Liscus oratione Caesaris adductus, quod antea tacuerat, proponit: „Esse nonnullos, quorum auctoritas apud plebem plurimum valeat, qui privatim plus possint quam ipsi magistratus;

hos seditiosa atque improba oratione multitudinem deterrere, ne frumentum conferant; praestare, si iam principatum Galliae obtinere non possint, Gallorum quam Romanorum imperia perferre, neque dubitare [debeant], quin, si Helvetios superaverint Romani, una cum reliqua Gallia Haeduis libertatem sint erepturi. Ab eisdem nostra consilia quaeque in castris gerantur, hostibus enuntiari: hos a se coërceri non posse. Quin etiam, quod necessariam rem coactus Caesari enuntiavit, intellegere sese, quanto id cum periculo fecerit, et ob eam causam, quam diu potuerit, tacuisse.

18. Caesar hac oratione Lisci Dumnorigem, Divitiaci fratrem, designari sentiebat, sed, quod pluribus praesentibus eas res iactari nolebat, celeriter concilium dimittit, Liscum retinet. Quaerit ex solo ea, quae in conventu dixerat. Dicit liberius atque audacius. Eadem secreto ab aliis quaerit; reperit esse vera: Ipsum esse Dumnorigem, summa audacia, magna apud plebem propter liberalitatem gratia, cupidum rerum novarum. Compluris annos portoria reliquaque omnia Haeduum vectigalia parvo pretio redempta habere, propterea quod illo licente contra liceri audeat nemo. His rebus et suam rem familiarem auxisse et facultates ad largiendum magnas comparasse; magnum numerum equitatus suo sumptu semper alere et circum se habere, neque solum domi, sed etiam apud finitimas civitates largiter posse, atque huius potentiae causa matrem in Biturigibus homini illic nobilissimo ac potentissimo collocasse, ipsum ex Helvetiis uxorem habere, sororem ex matre et propinquas suas nuptum in alias civitates collocasse. Favere et cupere Helvetiis propter eam affinitatem, odisse etiam suo nomine Caesarem et Romanos, quod eorum adventu potentia eius deminuta et Divitiacus frater in antiquum locum gratiae atque honoris sit restitutus. Si quid accidat Romanis, summam in spem per Helvetios regni obtinendi venire; imperio populi Romani non modo de regno, sed etiam de ea, quam habeat, gratia desperare. Reperiebat etiam in quaerendo Caesar, quod proelium equestre adversum paucis ante diebus esset factum, initium eius fugae factum a Dumnorige atque eius equitibus — nam equitatu, quem auxilio Caesari Haedui miserant, Dumnorix praecerat — eorum fuga reliquam esse equitatum perterritum.

19. Quibus rebus cognitis, cum ad has suspiciones certissimae res accederent, quod per fines Sequanorum Helvetios traduxisset, quod obsides inter eos dandos curasset, quod ea omnia non modo iniussu suo et civitatis sed etiam inscientibus ipsis fecisset, quod a magistratu Haeduum accusaretur, satis esse causae arbitrabatur, quare in eum aut ipse animadverteret aut civitatem animadvertere iuberet. His omnibus rebus unum repugnabat, quod Divitiaci fratris summum in populum Romanum studium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, iustitiam, temperantiam cognoverat: nam, ne eius supplicio Divitiaci animum offenderet, verebatur. Itaque prius, quam quicquam conaretur, Divitiacum ad se vocari iubet et, cotidianis

interpretibus remotis, per G. Valerium Procillum, principem Galliae provinciae, familiarem suum, cui summam omnium rerum fidem habebat, cum eo colloquitur; simul commonefacit, quae ipso praesente in
 15 concilio Gallorum de Dumnorige sint dicta, et ostendit, quae separatim quisque de eo apud se dixerit; petit atque hortatur, ut sine eius offensione animi vel ipse de eo causa cognita statuatur vel civitatem statuere iubeat.

20. Divitiacus multis cum lacrimis Caesarem complexus obsecrare coepit, ne quid gravius in fratrem statueret: „Scire se illa esse vera, nec quemquam ex eo plus quam se doloris capere, propterea quod, cum ipse gratia plurimum domi atque in reliqua Gallia, ille minimum
 5 propter adolescentiam posset, per se crevisset; quibus opibus ac nervis non solum ad minuendam gratiam, sed paene ad perniciem suam uteretur. Sese tamen et amore fraterno et existimatione vulgi commoveri. Quod si quid ei a Caesare gravius accidisset, cum ipse eum locum amicitiae apud eum teneret, neminem existimaturum, non sua voluntate factum; qua ex re futurum, uti totius Galliae animi a se averterentur. Haec cum pluribus verbis flens a Caesare peteret, Caesar eius dextram prendit; consolatus rogat, finem orandi faciat; tanti eius apud se gratiam esse ostendit, uti et reipublicae iniuriam et suum dolorem eius voluntati ac precibus condonet. Dumnorigem ad
 15 se vocat, fratrem adhibet; quae in eo reprehendat, ostendit; quae ipse intellegat, quae civitas queratur, proponit; monet, ut in reliquum tempus omnes suspiciones vitet; praeterita se Divitiaco fratri condonare dicit. Dumnorigi custodes ponit, ut, quae agat, quibuscum loquatur, scire possit.

21. Eodem die ab exploratoribus certior factus, hostes sub monte consedissee milia passuum ab ipsius castris octo, qualis esset natura montis et qualis in circuitu ascensus, qui cognoscerent, misit. Renuntiatum est, facilem esse. De tertia vigilia Titum Labienum,
 5 legatum pro praetore, cum duabus legionibus et iis ducibus, qui iter cognoverant, summum iugum montis ascendere iubet; quid sui consilii sit, ostendit. Ipse de quarta vigilia eodem itinere, quo hostes ierant, ad eos contendit equitatumque omnem ante se mittit. P. Considius, qui rei militaris peritissimus habebatur et in exercitu L. Sullae et postea
 10 in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus praemittitur.

22. Prima luce, cum summus mons a Labieno teneretur, ipse ab hostium castris non longius mille et quingentis passibus abesset, neque, ut postea ex captivis comperit, aut ipsius adventus aut Labieni cognitus esset, Considius equo admisso ad eum accurrit, dicit montem,
 5 quem a Labieno accupari voluerit, ab hostibus teneri: id se a Gallicis armis atque insignibus cognovisse. Caesar suas copias in proximum collem subducit, aciem instruit. Labienus, ut erat ei praeceptum a Caesare, ne proelium committeret, nisi ipsius copiae prope hostium castra visae essent, ut undique uno tempore in hostes impetus fieret,
 10 monte occupato nostros exspectabat proelioque abstinebat. Multo

denique die per exploratores Caesar cognovit, et montem a suis teneri et Helvetios castra movisse et Considium timore perterritum, quod non vidisset, pro viso sibi renuntiasset. Eo die, quo consuerat intervallo, hostes sequitur et milia passuum tria ab eorum castris castra ponit. 15

23. Postridie eius diei, quod omnino biduum supererat, cum exercitui frumentum metiri oporteret, et quod a Bibracte, oppido Haeduum longe maximo et copiosissimo, non amplius milibus passuum XVIII aberat, rei frumentariae prospiciendum existimavit: iter ab Helvetiis avertit ac Bibracte ire contendit. Ea res per fugitivos L. Aemilii, decurionis equitum Gallorum, hostibus nuntiatur. Helvetii, seu quod timore perterritos Romanos discedere a se existimarent, eo magis, quod pridie superioribus locis occupatis proelium non commisissent, sive eo, quod re frumentaria intercludi posse confiderent, commutato consilio atque itinere converso nostros a novissimo agmine insequi ac lacessere coeperunt. 5 10

24. Postquam id animum advertit, copias suas Caesar in proximum collem subducit equitatumque, qui sustineret hostium impetum, misit. Ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quattuor veteranarum, atque supra se in summo iugo duas legiones, quas in Gallia citeriore proxime conscripserat, et omnia auxilia collocavit ac totum montem hominibus complevit; interea sarcinas in unum locum conferri et eum ab his, qui in superiore acie constiterant, muniri iussit. Helvetii cum omnibus suis carris secuti impedimenta in unum locum contulerunt; ipsi, confertissima acie reiecto nostro equitatu, phalange facta sub primam nostram aciem successerunt. 5 10

25. Caesar primum suo. deinde omnium ex conspectu remotis equis, ut aequato omnium periculo spem fugae tolleret, cohortatus suos proelium commisit. Milites e loco superiore pilis missis facile hostium phalangem perfregerunt. Ea disiecta gladiis dstrictis in eos impetum fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quod pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis et colligatis, cum ferrum se inflexisset, neque evellere neque sinistra impedita satis commode pugnare poterant, multi ut diu iactato brachio praeoptarent scutum manu emittere et nudo corpore pugnare. Tandem vulneribus defessi et pedem referre et, quod mons suberat circiter mille passuum, eo se recipere coeperunt. Capto monte et succedentibus nostris, Boii et Tulingi, qui hominum milibus circiter XV agmen hostium claudabant et novissimis praesidio erant, ex itinere nostros latere aperto adgressi circumvenire, et id conspicati Helvetii, qui in montem sese receperant, rursus instare et proelium redintegrare coeperunt. Romani conversa signa bipertito intulerunt: prima et secunda acies, ut victis ac summotis resisteret, tertia, ut venientes sustineret. 5 10

26. Ita ancipiti proelio diu atque acriter pugnatum est. Diutius cum sustinere nostrorum impetus non possent, alteri se, ut coeperant, in montem receperunt, alteri ad impedimenta et carros suos se con-

tulerunt. Nam hoc toto proelio, cum ab hora septima ad vesperum
 5 pugnatum sit, aversum hostem videre nemo potuit. Ad multam
 noctem etiam ad impedimenta pugnatum est, propterea quod pro vallo
 carros obiecerant et e loco superiore in nostros venientes tela con-
 ciebant, et nonnulli inter carros rotasque mataras ac fragulas subi-
 ciebant nostrosque vulnerabant. Diu cum esset pugnatum, impedi-
 10 mentis castrisque nostri potiti sunt. Ibi Orgetorigis filia atque unus
 e filiis captus est. Ex eo proelio circiter hominum milia CXXX super-
 fuerunt eaque tota nocte continenter ierunt: nullam partem noctis
 itinere intermisso, in fines Lingonum die quarto pervenerunt, cum et
 propter vulnera militum et propter sepulturam occisorum nostri triduum
 15 morati eos sequi non potuissent. Caesar ad Lingonas litteras nuntios-
 que misit, ne eos frumento neve alia re iuvarent: qui si iuissent,
 se eodem loco, quo Helvetios, habiturum. Ipse triduo intermisso cum
 omnibus copiis eos sequi coepit.

27. Helvetii omnium rerum inopia adducti legatos de deditioe
 ad eum miserunt. Qui cum eum in itinere convenissent seque ad
 pedes proiecissent suppliciterque locuti flentes pacem petissent, atque
 eos in eo loco, quo tum essent, suum adventum exspectare iussisset,
 5 paruerunt. Eo postquam Caesar pervenit, obsides, arma, servos, qui
 ad eos perfugissent, poposcit. Dum ea conquiruntur et conferuntur,
 nocte intermissa circiter hominum milia VI eius pagi, qui Verbigenus
 appellatur, sive timore perterriti, ne armis traditis supplicio affice-
 rentur, sive spe salutis inducti, quod in tanta multitudine dediticiorum
 10 suam fugam aut occultari aut omnino ignorari posse existimarent,
 prima nocte e castris Helvetiorum egressi ad Rhenum finesque Ger-
 manorum contenderunt.

28. Quod ubi Caesar rescit, quorum per fines ierant, his, uti
 conquirerent et reducerent, si sibi purgati esse vellent, imperavit:
 reductos in hostium numero habuit; reliquos omnes obsidibus, armis,
 perfugis traditis in deditioem accepit. Helvetios, Tulingos, Latovicos
 5 in fines suos, unde erant profecti, reverti iussit, et quod omnibus
 fructibus amissis domi nihil erat, quo famem tolerarent, Allobrogibus
 imperavit, ut iis frumenti copiam facerent; ipsos oppida vicosque, quos
 incenderant, restituere iussit. Id ea maxime ratione fecit, quod noluit
 eum locum, unde Helvetii discesserant, vacare, ne propter bonitatem
 10 agrorum Germani, qui trans Rhenum incolunt, e suis finibus in Helve-
 tiorum fines transirent et finitimi Galliae provinciae Allobrogibusque
 essent. Boios, petentibus Haeduis, quod egregia virtute erant cogniti,
 ut in finibus suis collocarent, concessit; quibus illi agros dederunt
 quosque postea in parem iuris libertatisque condicionem, atque ipsi
 15 erant, receperunt.

29. In castris Helvetiorum tabulae repertae sunt litteris Graecis
 confectae et ad Caesarem relatae, quibus in tabulis nominatim ratio
 confecta erat, qui numerus domo exisset eorum, qui arma ferre possent,
 et item separatim pueri, senes mulieresque. Quarum omnium rerum

summa erat capitum Helvetiorum milia CCLXIII, Tulingorum milia 5 XXXVI, Latovicorum XIV, Rauracorum XXIII, Boiorum XXXII; ex his, qui arma ferre possent, ad milia nonaginta duo. Summa omnium fuerunt ad milia CCCLXVIII. Eorum, qui domum redierunt, censu habito, ut Caesar imperaverat, repertus est numerus milium C et X.

30. Bello Helvetiorum confecto totius fere Galliae legati, principes civitatum, ad Caesarem gratulatum convenerunt: „Intellegere sese, tametsi pro veteribus Helvetiorum iniuriis populi Romani ab his poenas bello repetisset, tamen eam rem non minus ex usu terrae Galliae quam populi Romani accidisse, propterea quod eo consilio florentissimis rebus domos suas Helvetii reliquissent, uti toti Galliae bellum inferrent imperioque potirentur locumque domicilio ex magna copia deligerent, quem ex omni Gallia opportunissimum ac fructuosissimum indicassent, reliquasque civitates stipendiarias haberent.“ Petierunt, „uti sibi concilium totius Galliae in diem certam indicere id- 10 que Caesaris voluntate facere liceret: sese habere quasdam res, quas ex communi consensu ab eo petere vellent.“ Ea re permissa diem concilio constituerunt et iureiurando, ne quis enuntiaret, nisi quibus communi consilio mandatum esset, inter se sanxerunt.

31. Eo concilio dimisso iidem principes civitatum, qui ante fuerant, ad Caesarem reverterunt petieruntque, ut sibi secreto in occulto de sua omniumque salute cum eo agere liceret. Ea re impetrata sese omnes flentes Caesari ad pedes proiecerunt: „Non minus se id contendere et laborare, ne ea, quae dixissent, enuntiarentur, quam 5 uti ea, quae vellent, impetrarent, propterea quod, si enuntiatum esset, summum in cruciatum se venturos viderent.“ Locutus est pro his Divitiacus Haeduus: „Galliae totius factiones esse duas: harum alterius principatum tenere Haeduos, alterius Arvernos. Hi cum tantopere de potentatu inter se multos annos contenderent, factum esse, uti ab 10 Arvernibus Sequanisque Germani mercede arcesserentur. Horum primo circiter milia XV Rhenum transisse; posteaquam agros et cultum et copias Gallorum homines feri ac barbari adamassent, traductos plures; nunc esse in Gallia ad centum et XX milium numerum. Cum his Haeduos eorumque clientes semel atque iterum armis contendisse; 15 magnam calamitatem pulsos accepisse, omnem nobilitatem, omnem senatum, omnem equitatum amisisse. Quibus proeliis calamitatibusque fractos, qui et sua virtute et populi Romani hospitio atque amicitia plurimum ante in Gallia potuissent, coactos esse Sequanis obsides dare nobilissimos civitatis et iureiurando civitatem obstrin- 20 gere, sese neque obsides repetituros neque auxilium a populo Romano imploratorios neque recusatorios, quo minus perpetuo sub illorum ditione atque imperio essent. Unum se esse ex omni civitate Haedorum, qui adduci non potuerit, ut iuraret aut liberos suos obsides daret. Ob eam rem se ex civitate profugisse et Romam ad 25 senatum venisse auxilium postulatum, quod solus neque iureiurando neque obsidibus teneretur. Sed peius victoribus Sequanis quam Haeduis

victis accidisse, propterea quod Ariovistus, rex Germanorum, in eorum finibus consedisset tertiamque partem agri Sequani, qui esset optimus
 30 totius Galliae, occupavisset et nunc de altera parte tertia Sequanos decedere iuberet, propterea quod paucis mensibus ante Harudum milia hominum XXIV ad eum venissent, quibus locus ac sedes pararentur. Futurum esse paucis annis, uti omnes ex Galliae finibus pellerentur atque omnes Germani Rhenum transirent: neque enim confe-
 35 rendum esse Gallicum cum Germanorum agro, neque hanc consuetudinem victus cum illa comparandam. Ariovistum autem, ut semel Gallorum copias proelio vicerit, quod proelium factum sit ad Magetobriam, superbe et crudeliter imperare, obsides nobilissimi cuiusque liberos poscere et in eos omnia exempla cruciatusque edere, si qua res non
 40 ad nutum aut ad voluntatem eius facta sit. Hominem esse barbarum, iracundum, temerarium; non posse eius imperia diutius sustinere. Nisi quid in Caesare populoque Romano sit auxilii, omnibus Gallis idem esse faciendum, quod Helvetii fecerint, ut domo emigrent, aliud domicilium, alias sedes, remotas a Germanis, petant fortunamque,
 45 quaecumque accadat, experiantur. Haec si enuntiata Ariovisto sint, non dubitare, quin de omnibus obsidibus, qui apud eum sint, gravissimum supplicium sumat. Caesarem vel auctoritate sua atque exercitus vel recenti victoria vel nomine populi Romani deterrere posse, ne maior multitudo Germanorum Rhenum traducatur, Galliamque
 50 omnem ab Ariovisti iniuria posse defendere."

32. Hac oratione ab Divitiaco habita, omnes, qui aderant, magno fletu auxilium a Caesare petere coeperunt. Animadvertit Caesar, unos ex omnibus Sequanos nihil earum rerum facere, quas ceteri facerent, sed tristes capite demisso terram intueri. Eius rei
 5 quae causa esset, miratus ex ipsis quaesivit. Nihil Sequani respondere, sed in eadem tristitia taciti permanere. Cum ab his saepius quaereret neque ullam omnino vocem exprimere posset, idem Divitiacus Haedius respondit: „Hoc esse miseriosem et graviorem fortunam Sequanorum quam reliquorum, quod soli ne in occulto quidem queri
 10 neque auxilium implorare auderent absentisque Ariovisti crudelitatem, velut si coram adesset, horrerent, propterea quod reliquis tamen fugae facultas daretur, Sequanis vero, qui intra fines suos Ariovistum recepissent, quorum oppida omnia in potestate eius essent, omnes cruciatus essent perferendi."

33. His rebus cognitis Caesar Gallorum animos verbis confirmavit pollicitusque est, sibi eam rem curae futuram: magnam se habere spem, et beneficio suo et auctoritate adductum Ariovistum finem iniuriis facturum. Hac oratione habita concilium dimisit. Et secundum ea multae res eum hortabantur, quare sibi eam rem cogitandam
 5 et suscipiendam putaret, imprimis, quod Haeduos, fratres consanguineosque saepenumero a senatu appellatos, in servitute atque in ditione videbat Germanorum teneri, eorumque obsides esse apud Ariovistum ac Sequanos intellegebat; quod in tanto imperio populi

Romani turpissimum sibi et reipublicae esse arbitrabatur. Paulatim 10
 autem Germanos consuescere Rhenum transire et in Galliam magnam
 eorum multitudinem venire, populo Romano periculosum videbat, ne-
 que sibi homines feros ac barbaros temperaturos existimabat, quin,
 cum omnem Galliam occupavissent, ut ante Cimabri Teutonique fecis-
 sent, in provinciam exirent atque inde in Italiam contenderent, prae- 15
 sertim cum Sequanos a provincia nostra Rhodanus divideret; quibus
 rebus quam maturime occurrendum putabat. Ipse autem Ariovistus
 tantos sibi spiritus, tantam arrogantiam sumpserat, ut ferendus non
 videretur.

34. Quamobrem placuit ei, ut ad Ariovistum legatos mitteret,
 qui ab eo postularent, uti aliquem locum medium utriusque colloquio
 deligeret: velle sese de re publica et summis utriusque rebus cum
 eo agere. Ei legationi Ariovistus respondit: „Si quid ipsi a Caesare
 opus esset, sese ad eum venturum fuisse; si quid ille se velit, illum 5
 ad se venire oportere. Praeterea se neque sine exercitu in eas par-
 tes Galliae venire audere, quas Caesar possideret, neque exercitum
 sine magno comaeatu atque molimento in unum locum contrahere
 posse. Sibi autem mirum videri, quid in sua Gallia, quam bello
 vicisset, aut Caesari aut omnino populo Romano negotii esset.“ 10

35. His responsis ad Caesarem relatis, iterum ad eum Caesar
 legatos cum his mandatis mittit: „Quoniam tanto suo populique Ro-
 mani beneficio affectus, cum in consulatione suo rex atque amicus a se-
 natu appellatus esset, hanc sibi populoque Romano gratiam referret,
 ut in colloquium venire invitatus gravaretur neque de communi re 5
 dicendum sibi et cognoscendum putaret, haec esse, quae ab eo postu-
 laret: primum, ne quam multitudinem hominum amplius trans Rhe-
 num in Galliam traduceret; deinde, obsides, quos haberet ab Hae-
 duis, redderet Sequansque permetteret, ut, quos illi haberent, volun-
 tate eius reddere illis liceret; neve Haeduos iniuria lacesseret, neve 10
 his sociisque eorum bellum inferret. Si id ita fecisset, sibi populo-
 que Romano perpetuam gratiam atque amicitiam cum eo futuram:
 si non impetraret, sese, quoniam M. Messala M. Pisone consulibus
 senatus censuisset, uti, quicumque Galliam provinciam obtineret, quod
 commodo reipublicae facere posset, Haeduos ceterosque amicos po- 15
 puli Romani defenderet, se Haeduorum iniurias non neglecturum.“

36. Ad haec Ariovistus respondit: „Ius esse belli, ut, qui vic-
 cissent, iis, quos vicissent, quemadmodum vellent, imperarent: item
 populum Romanum victis non ad alterius praescriptum, sed ad suum
 arbitrium imperare consuesse. Si ipse populo Romano non prae- 5
 scriberet, quemadmodum suo iure uteretur, non oportere sese a po-
 pulo Romano in suo iure impediri. Haeduos sibi, quoniam belli for-
 tunam temptassent et armis congressi ac superati essent, stipendia-
 rios esse factos. Magnam Caesarem iniuriam facere, qui suo adventu
 vectigalia sibi deteriora faceret. Haeduis se obsides redditurum non
 esse, neque iis neque eorum sociis iniuria bellum illaturum, si in eo 10

15 manerent, quod convenisset, stipendiumque quotannis penderent; si id non fecissent, longe iis fraternum nomen populi Romani afuturum. Quod sibi Caesar denuntiaret, se Haeduorum iniurias non neglecturum, neminem secum sine sua pernicie contedissee. Cum vellet, congregaretur: intellecturum, quid invicti Germani, exercitatisissimi in
20 armis, qui inter annos XIV tectum non subissent, virtute possent."

37. Haec eodem tempore Caesari mandata referebantur, et legati ab Haeduis et a Treveris veniebant: Haedui questum, quod Harudes, qui nuper in Galliam transportati essent, fines eorum popularentur: sese ne obsidibus quidem datis pacem Ariovisti redimere
5 potuisse; Treveri autem, pagos centum Sueborum ad ripam Rheni consedissee, qui Rhenum transire conarentur; his praeesse Nasuam et Cimerium fratres. Quibus rebus Caesar vehementer commotus maturandum sibi existimavit, ne, si nova manus Sueborum cum veteribus copiis Ariovisti sese coniunxisset, minus facile resisti posset.
10 Itaque re frumentaria, quam celerrime potuit, comparata magnis itineribus ad Ariovistum contendit.

38. Cum tridui viam processisset, nuntiatum est ei, Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupandum Vesontionem, quod est oppidum maximum Sequanorum, contendere triduique viam a suis finibus profecisse. Id ne accideret, magnopere sibi praecavendum Caesar existimabat. Namque omnium rerum, quae ad bellum usui erant,
5 summa erat in eo oppido facultas, idque natura loci sic muniebatur, ut magnam ad ducendum bellum daret facultatem, propterea quod flumen Dubis ad circino circumductum paene totum oppidum cingit; reliquum spatium, quod est non amplius pedum sexcentorum, qua flumen intermittit, mons continet magna altitudine, ita, ut radices
10 montis ex utraque parte ripae fluminis contingant. Hunc murus circumdatus arcem efficit et cum oppido coniungit. Huc Caesar magnis nocturnis diurnisque itineribus contendit occupatoque oppido ibi praesidium collocat.

39. Dum paucos dies ad Vesontionem rei frumentariae comeatuque causa moratur, ex percontatione nostrorum vocibusque Gallorum ac mercatorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute atque exercitatione in armis esse praedicabant —
5 saepenumero sese cum his congressos ne vultum quidem atque aciem oculorum dicebant ferre potuisse —, tantus subito timor omnem exercitum occupavit, ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret. Hic primum ortus est a tribunis militum, praefectis reliquisque, qui ex urbe amicitiae causa Caesarem secuti non magnum
10 in re militari usum habebant: quorum alius alia causa illata, quam sibi ad proficiscendum necessariam esse diceret, petebat, ut eius voluntate discedere liceret; nonnulli pudore adducti, ut timoris suspicionem vitarent, remanebant. Hi neque vultum fingere neque interdum lacrimas tenere poterant; abditi in tabernaculis aut suum fatum querebantur
15 aut cum familiaribus suis commune periculum miserabantur. Vulgo

totis castris testamenta obsignabantur. Horum vocibus ac timore 20 paulatim etiam ii, qui magnum in castris usum habebant, milites centurionesque quique equitatu praecerant, perturbabantur. Qui se ex his minus timidos existimari volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris et magnitudinem silvarum, quae intercederent inter ipsos atque Ariovistum, aut rem frumentariam, ut satis commode 25 supportari posset, timere dicebant. Nonnulli etiam Caesari nuntiant, cum castra moveri ac signa ferri iussisset, non fore dicto audientes milites neque propter timorem signa laturos.

40. Haec cum animadvertisset, convocato consilio omniumque ordinum ad id consilium adhibitis centurionibus, vehementer eos incusavit: „primum quod, aut quam in partem aut quo consilio decerentur, sibi quaerendum aut cogitandum putarent. Ariovistum se consule cupidissime populi Romani amicitiam appetisse: cur hunc tam temere 5 quisquam ab officio discessurum iudicaret? Sibi quidem persuaderi, cognitis suis postulatis atque aequitate condicionum perspecta eum neque suam neque populi Romani gratiam repudiaturum. Quod si furore atque amentia impulsus bellum intulisset, quid tandem vererentur? aut cur de sua virtute aut de ipsius diligentia desperarent? Factum 10 eius hostis periculum patrum nostrorum memoria, cum Cimbris et Teutonis a Gaio Mario pulsus non minorem laudem exercitus quam ipse imperator meritus videbatur; factum etiam nuper in Italia servili tumultu, quos tamen aliquid usus ac disciplina, quae a nobis accepissent, sublevarent. Ex quo iudicari posse, quantum haberet in se 15 boni constantia, propterea quod, quos aliquamdiu inermos sine causa timuissent, hos postea armatos ac victores superassent. Denique hos esse eosdem, quibuscum saepenumero Helvetii congressi non solum in suis, sed etiam in illorum finibus plerumque superarint, qui tamen pares esse nostro exercitui non potuerint. Si quos adversum proelium 20 et fuga Gallorum commoveret, hos, si quaerent, reperire posse, diuturnitate belli defatigatis Gallis Ariovistum, cum multos menses castris se ac paludibus tenuisset neque sui potestatem fecisset, desperantes iam de pugna et dispersos subito adortum magis ratione et consilio quam virtute vicisse. Cui rationi contra homines barbaros 25 atque imperitos locus fuisset, hac ne ipsum quidem sperare nostros exercitus capi posse. Qui suum timorem in rei frumentariae simulationem angustiasque itineris conferrent, facere arroganter, cum aut de officio imperatoris desperare aut praescribere viderentur. Haec sibi esse curae; frumentum Sequanos, Leucos, Lingones subministrare, 30 iamque esse in agris frumenta matura; de itinere ipsos brevi tempore iudicatures. Quod non fore dicto audientes neque signa laturi dicantur, nihil se ea re commoveri: scire enim, quibuscumque exercitus dicto audiens non fuerit, aut male re gesta fortunam defuisse, aut aliquo facinore comperto avaritiam esse convictam: suam innocentiam per- 35 petua vita, felicitatem Helvetiorum bello esse perspectam. Itaque se, quod in longiorem diem collaturus fuisset, representaturum et pro-

xima nocte de quarta vigilia castra moturum, ut quam primum intellegere posset, utrum apud eos pudor atque officium an timor valeret. 40 Quod si praeterea nemo sequatur, tamen se cum sola decima legione iturum, de qua non dubitaret, sibi que eam praetoriam cohortem futuram." Huic legioni Caesar et indulserat praecipue et propter virtutem confidebat maxime.

41. Hac oratione habita mirum in modum conversae sunt omnium mentes summaque alacritas et cupiditas belli gerendi innata est, princepsque decima legio per tribunos militum ei gratias egit, quod de se optimum iudicium fecisset, seque esse ad bellum gerendum paratissimam confirmavit. Deinde reliquae legiones cum tribunis militum et primorum ordinum centurionibus egerunt, uti Caesari satisfacerent: se neque umquam dubitasse neque timuisse neque de summa belli suum iudicium, sed imperatoris esse existimavisse. Eorum satisfactione accepta et itinere exquisito per Divitiacum, quod 10 ex aliis ei maximam fidem habebat, ut milium amplius quinquaginta circuitu locis apertis exercitum duceret, de quarta vigilia, ut dixerat, profectus est. Septimo die, cum iter non intermitteret, ab exploratoribus certior factus est, Ariovisti copias a nostris milibus passuum quattuor et XX abesse.

42. Cognito Caesaris adventu Ariovistus legatos ad eum mittit: „quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri licere, quoniam propius accessisset, seque id sine periculo facere posse existimare.“ Non respuit condicionem Caesar iamque eum ad sanitatem reverti 5 arbitratur, cum id, quod antea petenti denegasset, ultro polliceretur, magnamque in spem veniebat, pro suis tantis populique Romani in eum beneficiis, cognitis suis postulatis, fore, uti pertinacia desisteret. Dies colloquio dictus est ex eo die quintus. Interim saepe ultro citroque cum legati inter eos mitterentur, Ariovistus 10 postulavit, ne quem peditem ad colloquium Caesar adduceret: vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur; uterque cum equitatu veniret: alia ratione sese non esse venturum. Caesar, quod neque colloquium interposita causa tolli volebat neque salutem suam Gallo- rum equitatu committere audebat, commodissimum esse statuit, 15 omnibus equis Gallis equitibus detractis, eo legionarios milites legionis decimae, cui quam maxime confidebat, imponere, ut praesidium quam amicissimum, si quid opus facto esset, haberet. Quod cum fieret, non irridicule quidam ex militibus decimae legionis dixit: plus, quam pollicitus esset, Caesarem facere: pollicitum, se in cohortis 20 praetoriae loco decimam legionem habiturum, ad equum rescribere.

43. Planicies erat magna et in ea tumulus terrenus satis grandis. Hic locus aequo fere spatio ab castris Ariovisti et Caesaris aberat. Eo, ut erat dictum, ad colloquium venerunt. Legionem Caesar, quam equis devexerat, passibus ducentis ab eo tumulo constituit. Item equites Ariovisti pari intervallo constituerunt. Ariovistus, ex equis ut colloquerentur et praeter se denos ut ad colloquium

adducerent, postulavit. Ubi eo ventum est, Caesar initio orationis sua senatusque in eum beneficia commemoravit, „quod rex appellatus esset a senatu, quod amicus, quod munera amplissime missa; quam rem et paucis contigisse et pro magnis hominum officiis consuesse 10 tribui“ docebat; „illum, cum neque aditum neque causam postulandi iustam haberet, beneficio ac liberalitate sua ac senatus ea praemia consecutum. Docebat etiam, quam veteres quamque iustae causae necessitudinis ipsi cum Haeduis intercederent, quae senatusconsulta quotiens quamque honorifica in eos facta essent, ut omni tempore 15 totius Galliae principatum Haedui tenuissent, prius etiam, quam nostram amicitiam appetissent. Populi Romani hanc esse consuetudinem, ut socios atque amicos non modo sui nihil deperdere, sed gratia, dignitate, honore auctiores velit esse; quod vero ad amicitiam populi Romani attulissent, id iis eripi quis pati posset?“ Postulavit 20 deinde eadem, quae legatis in mandatis dederat, „ne aut Haeduis aut eorum sociis bellum inferret; obsides redderet; si nullam partem Germanorum domum remittere posset, at ne quos amplius Rhenum transire pateretur.“

44. Ariovistus ad postulata Caesaris pauca respondit, de suis virtutibus multa praedicavit: „Transisse Rhenum sese non sua sponte, sed rogatum et accessitum a Gallis; non sine magna spe magnisque praemiis domum propinquosque reliquisse; sedes habere in Gallia ab 5 ipsis concessas, obsides ipsorum voluntate datos; stipendium capere iure belli, quod victores victis imponere consuerint. Non sese Gallis, sed Gallos sibi bellum intulisse: omnes Galliae civitates ad se oppugnandum venisse ac contra se castra habuisse; eas omnes copias a se uno proelio pulsas ac superatas esse. Si iterum experiri velint, se iterum paratum esse decertare; si pace uti velint, iniquum esse 10 de stipendio recusare, quod sua voluntate ad id tempus pependerit. Amicitiam populi Romani sibi ornamento et praesidio, non detrimento esse oportere, idque se ea spe petisse. Si per populum Romanum stipendium remittatur et dediticii subtrahantur, non minus libenter sese recusaturum populi Romani amicitiam, quam appetierit. 15 Quod multitudinem Germanorum in Galliam traducat, id se sui muniendi, non Galliae impugnandae causa facere: eius rei testimonium esse, quod nisi rogatus non venerit et quod bellum non intulerit, sed defenderit. Se prius in Galliam venisse quam populum Romanum. Numquam ante hoc tempus exercitum populi Romani Galliae 20 provinciae fines egressum. Quid sibi vellet? Cur in suas possessiones veniret? Provinciam suam hanc esse Galliam, sicut illam nostram. Ut ipsi concedi non oporteret, si in nostros fines impetum faceret, sic item nos esse iniquos, quod in suo iure se interpellaremus. Quod fratres Haeduos appellatos diceret, non se tam barbarum 25 neque tam imperitum esse rerum, ut non sciret, neque bello Allobrogum proximo Haeduos Romanis auxilium tulisse, neque ipsos in his contentionibus, quas Haedui secum et cum Sequanis habuissent,

auxilio populi Romani usos esse. Debere se suspicari, simulata Caesarem amicitia, quod exercitum in Gallia habeat, sui opprimendi causa habere. Qui nisi decedat atque exercitum deducat ex his regionibus, sese illum non pro amico, sed hoste habiturum. Quod si eum interfecerit, multis sese nobilibus principibusque populi Romani gratum esse facturum: id se ab ipsis per eorum nuntios com-
 35 pertum habere, quorum omnium gratiam atque amicitiam eius morte redimere posset. Quod si discessisset et liberam possessionem Galliae sibi tradidisset, magno se illum praemio remuneraturum et, quaecumque bella geri vellet, sine ullo eius labore et periculo confecturum."

45. Multa ab Caesare in eam sententiam dicta sunt, "quare negotio desistere non posset, et neque suam neque populi Romani consuetudinem pati, uti optime merentes socios desereret, neque se iudicare, Galliam potius esse Ariovisti quam populi Romani. Bello
 5 superatos esse Arvernos et Rutenos ab Quinto Fabio Maximo, quibus populus Romanus ignovisset neque in provinciam redegisset neque stipendium imposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret, populi Romani iustissimum esse in Gallia imperium; si iudicium senatus observari oporteret, liberam debere
 10 esse Galliam, quam bello victam suis legibus uti voluisset."

46. Dum haec in colloquio geruntur, Caesari nuntiatum est, equites Ariovisti propius tumulum accedere et ad nostros adequitare, lapides telaque in nostros conicere. Caesar loquendi finem facit seque ad suos recepit suisque imperavit, ne quod omnino telum in
 5 hostes reicerent. Nam etsi sine ullo periculo legionis delectae cum equitatu proelium fore videbat, tamen committendum non putabat, ut pulsus hostibus dici posset, eos ab se per fidem in colloquio circumventos. Posteaquam in vulgus militum elatum est, qua arrogantia in colloquio Ariovistus usus omni Gallia Romanis interdixisset, impetumque in nostros eius equites fecissent, eaque res colloquium ut diremisset, multo maior alacritas studiumque pugnandi
 10 maius exercitui iniectum est.

47. Biduo post Ariovistus ad Caesarem legatos mittit: "Velle se de his rebus, quae inter eos agi coeptae neque perfectae essent, agere cum eo: uti aut iterum colloquio diem constitueret aut, si id minus vellet, e suis [legatis] aliquem ad se mitteret. "Colloquendi
 5 Caesari causa visa non est, et eo magis, quod pridie eius diei Germani retineri non potuerant, quin in nostros tela conicerent. Legatum e suis sese magno cum periculo ad eum missurum et hominibus feris obiecturum existimabat. Commodissimum visum est Gaium
 10 Valerium Procellum, C. Valeri Caburi filium, summa virtute et humanitate adolescentem, cuius pater a Gaio Valerio Flacco civitate donatus erat, et propter fidem et propter linguae Gallicae scientiam, qua multa iam Ariovistus longinqua consuetudine utebatur, et quod in eo peccandi Germanis causa non esset, ad eum mittere, et Mar-

cum Metium, qui hospitio Ariovisti utebatur. His mandavit, ut, quae 15
diceret Ariovistus, cognoscerent et ad se referrent. Quos cum apud
se in castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo praesente concla-
mavit: „Quid ad se venirent? an speculandi causa?“ Conantis dicere
prohibuit et in catenas coniecit.

48. Eodem die castra promovit et milibus passuum sex a
Caesaris castris sub monte consedit. Postridie eius diei praeter
castra Caesaris suas copias traduxit et milibus passuum duobus ultra
eum castra fecit eo consilio, uti frumento commeatuque, qui ex Se-
quanis et Haeduis supportaretur, Caesarem intercluderet. Ex eo die 5
dies continuos quinque Caesar pro castris suas copias produxit et
aciem instructam habuit, ut, si vellet Ariovistus proelio contendere,
ei potestas non deesset. Ariovistus his omnibus diebus exercitum
castris continuit, equestri proelio cotidie contendit. Genus hoc erat
pugnae, quo se Germani exercuerant. Equitum milia erant sex, toti- 10
dem numero pedites velocissimi ac fortissimi, quos ex omni copia
singuli singulos suae salutis causa delegerant: cum his in proeliis
versabantur. Ad eos se equites recipiebant; hi, si quid erat durius,
concurrerant, si qui graviore vulnere accepto equo deciderat, circum-
sistebant; si quo erat longius prodeundum aut celerius recipiendum, 15
tanta erat horum exercitatione celeritas, ut iubis equorum sublevati
cursum adaequarent.

49. Ubi eum castris se tenere Caesar intellexit, ne diutius
commeatu prohiberetur, ultra eum locum, quo in loco Germani con-
sederant, circiter passus sexcentos ab iis, castris idoneum locum
delegit acieque triplici instructa ad eum locum venit. Primam et
secundam aciem in armis esse, tertiam castra munire iussit. Hic 5
locus ab hoste circiter passus sexcentos, uti dictum est, aberat. Eo
circiter hominum numero sedecim milia expedita cum omni equitatu
Ariovistus misit, quae copiae nostros perterrerent et munitione pro-
hiberent. Nihilo secius Caesar, ut ante constituerat, duas acies
hostem propulsare, tertiam opus perficere iussit. Munitis castris 10
ibi legiones reliquit et partem auxiliorum, quattuor reliquas in castra
maiora reduxit.

50. Proximo die instituto suo Caesar e castris utrisque copias
suas eduxit paulumque a maioribus castris progressus aciem instru-
xit, hostibus pugnandi potestatem fecit. Ubi ne tum quidem eos
prodire intellexit, circiter meridiem exercitum in castra reduxit.
Tum demum Ariovistus partem suarum copiarum, quae castra minora 5
oppugnaret, misit. Acriter utrimque usque ad vesperum pugnatum
est. Solis occasu suas copias Ariovistus multis et illatis et acceptis
vulneribus in castra reduxit. Cum ex captivis quaereret Caesar,
quamobrem Ariovistus proelio non decertaret, hanc reperiebat causam,
quod apud Germanos ea consuetudo esset, ut matresfamiliae eorum 10
sortibus et vaticinationibus declararent, utrum proelium committi ex

usu esset necne; eas ita dicere: non esse fas Germanos superare, si ante novam lunam proelio contendissent.

51. Postridie eius diei Caesar praesidium utrisque castris, quod satis esse visum est, reliquit, omnis alarios in conspectu hostium pro castris minoribus constituit, quod minus multitudine militum legionariorum pro hostium numero valebat, ut ad speciem alariis uteretur; ipse triplici instructa acie usque ad castra hostium accessit. Tum demum necessario Germani suas copias castris eduxerunt generatimque constituerunt paribus intervallis, Harudes, Marcomanos, Triboces, Vangiones, Nemetes, Sedusios, Suebos, omnemque aciem suam redis et carris circumdederunt, ne qua spes in fuga relinqueretur. Eo mulieres imposuerunt, quae in proelium proficiscentes passis manibus flentes implorabant, ne se in servitatem Romanis traderent.

52. Caesar singulis legionibus singulos legatos et quaestorem praefecit, uti eos testes suae quisque virtutis haberet; ipse a dextro cornu, quod eam partem minime firmam hostium esse animadverterat, proelium commisit. Ita nostri acriter in hostes signo dato impetum fecerunt, itaque hostes repente celeriterque procurrerunt, ut spatium pila in hostes coniciendi non daretur. Reiectis pilis comminus gladiis pugnatum est. At Germani celeriter ex consuetudine sua phalange facta impetus gladiatorum exceperunt. Reperti sunt complures nostri milites, qui in phalangas insilirent et scuta manibus revellerent et desuper vulnerarent. Cum hostium acies a sinistro cornu pulsa atque in fugam conversa esset, a dextro cornu vehementer multitudine suorum nostram aciem premebant. Id cum animadvertisset Publius Crassus adolescens, qui equitatu praerat, quod expeditior erat quam ii, qui inter aciem versabantur, tertiam aciem laborantibus nostris subsidio misit.

53. Ita proelium restitutum est, atque omnes hostes terga verterunt neque prius fugere destiterunt, quam ad flumen Rhenum milia passuum ex eo loco circiter quinquaginta pervenerunt. Ibi perpauci aut viribus confisi tranare contenderunt aut lintribus inventis sibi salutem repperunt. In his fuit Ariovistus, qui naviculam deligatam ad ripam nactus ea profugit; reliquos omnes equitatu consecuti nostri interfecerunt. Duae fuerunt Ariovisti uxores, una Sueba natione, quam domo secum duxerat, altera Norica, regis Voctionis soror, quam in Gallia duxerat a fratre missam: utraeque in ea fuga perierunt. Duae filiae harum altera occisa, altera capta est. Gaius Valerius Procellus, cum a custodibus in fuga trinis catenis vinctus traheretur, in ipsum Caesarem hostis equitatu persequentem incidit. Quae quidem res Caesari non minorem quam ipsa victoria voluptatem attulit, quod hominem honestissimum provinciae Galliae, suum familiarem et hospitem, ereptum e manibus hostium, sibi restitutum videbat, neque eius calamitate de tanta voluptate et gratulatione quicquam fortuna deminuerat. Is se praesente de se ter sortibus consultum dicebat, utrum

igni statim necaretur, an in aliud tempus reservaretur: sortium beneficio se esse incolumem. Item Marcus Metius repertus et ad eum reductus est.

20

54. Hoc proelio trans Rhenum nuntiato Suebi, qui ad ripas Rheni venerant, domum reverti coeperunt; quos Ubii, qui proximi Rhenum incolunt, perterritos insecuti, magnum ex his numerum occiderunt. Caesar, una aestate duobus maximis bellis confectis, maturius paulo, quam tempus anni postulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit; hibernis Labienum praeposuit; ipse in citeriorem Galliam ad conventus agendos profectus est.

5

COMMENTARIUS SEPTIMUS.

1. Vercingetorix continuis incommodis Vellaunoduni, Cenabi, Novioduni acceptis suos ad concilium convocat. Docet, „longe alia ratione esse bellum gerendum, atque antea gestum sit. Omnibus modis huic rei studendum, ut pabulatione et commeatu Romani prohibeantur. Id esse facile, quod equitatu ipsi abundant et quod anni tempore subleventur. Pabulum secari non posse; necessario dispersos hostes ex aedificiis petere: hos omnes cotidie ab equitibus deleri posse. Praeterea salutis causa rei familiaris commoda neglegenda: vicos atque aedificia incendi oportere hoc spatio [a Boia] quoque versus, quo pabulandi causa adire posse videantur. Harum ipsis rerum copiam 10 suppetere, quod, quorum in finibus bellum geratur, eorum opibus subleventur; Romanos aut inopiam non laturos aut magno periculo longius ab castris processuros; neque interesse, ipsosne interficiant impedimentisne exuant, quibus amissis bellum geri non possit. Praeterea oppida incendi oportere, quae non munitione et loci natura ab omni 15 sint periculo tuta, neu suis sint ad detrectandam militiam receptacula neu Romanis proposita ad copiam commeatus praedamque tollendam. Haec si gravia aut acerba videantur, multo illa gravius aestimare, liberos, coniuges in servitutem abstrahi, ipsos interfici; quae sit necesse accidere victis.“

20

2. Omnium consensu hac sententia probata, uno die amplius XX urbes Biturigum incenduntur. Hoc idem in reliquis fit civitatibus: in omnibus partibus incendia conspiciuntur; quae etsi magno cum dolore omnes ferebant, tamen hoc sibi solatii proponebant, quod se [prope] explorata victoria celeriter amissa reciperaturos confidebant. 5 Deliberatur de Avarico in communi concilio, incendi placeret an defendi. Procumbunt omnibus Gallis ad pedes Bituriges, „ne pulcherrimam

prope totius Galliae urbem, quae praesidio et ornamento sit civitati, suis manibus succendere cogerentur; facile se loci natura defensuros dicunt, quod, prope ex omnibus partibus flumine et palude circumdata, unum habeat et perangustum aditum. " Datur petentibus venia, dissuadente primo Vercingetorige, post concedente et precibus ipsorum et misericordia vulgi. Defensores oppido idonei deliguntur.

3. Dum haec geruntur, Caesar ad oppidum Avaricum, quod erat maximum munitissimumque in finibus Biturigum atque agri fertilissima regione, profectus est, quod eo oppido recepto civitatem Biturigum se in potestatem redacturum confidebat. Vercingetorix minoribus Caesarem itineribus subsequitur et locum castris deligit paludibus silvisque munitum ab Avarico longe milia passuum XVI. Ibi per certos exploratores in singula diei tempora, quae ad Avaricum agerentur, cognoscebat et, quid fieri vellet, imperabat. Omnis nostras pabulationes frumentationesque observabat dispersosque, cum longius necessario procederent, adoriebatur magnoque incommodo afficiebat, etsi, quantum ratione provideri poterat, ab nostris occurrebatur, ut incertis temporibus diversisque itineribus iretur.

4. Castris ad eam partem oppidi positis Caesar, quae intermissa a flumine et a paludibus aditum, ut supra diximus, angustum habebat, aggerem apparare, vineas agere, turres duas constituere coepit; nam circumvallare loci natura prohibebat. De re frumentaria Boios atque Haeduos adhortari non destitit; quorum alteri, quod nullo studio agebant, non multum adiuvant, alteri non magnis facultatibus, quod civitas erat exigua et infirma, celeriter, quod habuerunt, consumpserunt. Summa difficultate rei frumentariae affecto exercitu tenuitate Boiorum, indigentia Haedorum, incendiis aedificiorum, usque eo, ut complures dies frumento milites caruerint et pecore ex longinquioribus vicis adacto extremam famem sustentarent, nulla tamen vox est ab iis audita populi Romani maiestate et superioribus victoriis indigna. Quin etiam Caesar cum in opere singulas legiones appellaret et, si acerbius inopiam ferrent, se dimissurum oppugnationem diceret, universi ab eo, „ne id faceret,“ petebant: „sic se complures annos illo imperante meruisse, ut nullam ignominiam acciperent, nusquam incepta re discederent; hoc se ignominiae laturos loco, si inceptam oppugnationem reliquissent; praestare omnes perferre acerbitates, quam non civibus Romanis, qui Cenabi perfidia Gallorum interissent, parentarent.“ Haec eadem centurionibus tribunisque militum mandabant, ut per eos ad Caesarem deferrentur.

5. Cum iam muro turres appropinquassent, ex captivis Caesar cognovit, Vercingetorigem consumpto pabulo castra movisse propius Avaricum atque ipsum cum equitatu expeditisque, qui inter equites proeliari consuessent, insidiarum causa eo profectum, quo nostros postero die pabulatum venturos arbitraretur. Quibus rebus cognitis media nocte silentio profectus ad hostium castra mane pervenit. Illi celeriter per exploratores adventu Caesaris cognito carros impedi-

mentaque sua in artiores silvas abdiderunt, copias omnis in loco edito atque aperto instruxerunt. Qua re nuntiata Caesar celeriter sarcinas conferri, arma expediri iussit. 10

6. Collis erat leniter ab infimo acclivis. Hunc ex omnibus fere partibus palus difficilis atque impedita cingebat non latior pedibus quinquaginta. Hoc se colle interruptis pontibus Galli fiducia loci continebant generatimque distributi in civitates omnia vada ac saltus [eius paludis] obtinebat, sic animo parati, ut, si eam paludem Romani 5 perrumpere conarentur, haesitantes premerent ex loco superiore, ut, qui propinquitatem loci videret, paratos prope aequo Marte ad dimicandum existimaret, qui iniquitatem condicionis perspiceret, inani simulatione sese ostentare cognosceret. Indignantem militem Caesar, quod conspectum suum hostes perferre possent tantulo spatio interiecto, 10 et signum proelii exoscentes edocet, „quanto detrimento et quot virorum fortium morte necesse sit constare victoriam; quos cum sic animo paratos videat, ut nullum pro sua laude periculum recusent, summae se iniquitatis condemnari debere, nisi eorum vitam sua salute habeat cariorem.“ Sic milites consolatus eodem die reducit in castra 15 reliquaque, quae ad oppugnationem pertinebant oppidi, administrare instituit.

7. Vercingetorix, cum ad suos redisset, prodicionis insimulatus, „quod castra propius Romanos movisset, quod cum omni equitatu discessisset, quod sine imperio tantas copias reliquisset, quod eius discessu Romani tanta opportunitate et celeritate venissent; non haec omnia fortuito aut sine consilio accidere potuisse; regnum illum 5 Galliae malle Caesaris concessu quam ipsorum habere beneficio“ — tali modo accusatus ad haec respondit: „Quod castra movisset, factum inopia pabuli etiam ipsis hortantibus; quod propius Romanos accessisset, persuasum loci opportunitate, qui se ipse ut munitione defenderet; equitum vero operam neque in loco palustri desiderari 10 debuisse et illic fuisse utilem, quo sint profecti. Summam imperii se consulto nulli discedentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad dimicandum impelleretur; cui rei propter animi mollitiam studere omnes videret, quod diutius laborem ferre non possent. Romani si casu intervenerint, fortunae, si alicuius indicio vocati, huic habendam gratiam, quod et paucitatem eorum ex loco superiore cognoscere et virtutem despiciere potuerint, qui dimicare non ausi turpiter se in castra receperint. Imperium se ab Caesare per prodicionem nullum desiderare, quod habere victoria posset, quae iam esset sibi atque omnibus Gallis explorata: quin etiam ipsis remittere, si sibi 20 magis honorem tribuere quam ab se salutem accipere videantur. *Haec ut intellegatis, inquit, a me sincere pronuntiarum, audite Romanos milites.*“ Producit servos, quos in pabulatione paucis ante diebus exceperat et fame vinculisque excruciataverat. Hi iam ante edocti, quae interrogati pronuntiant, „milites se esse legionarios“ dicunt; 25 „fame et inopia adductos clam ex castris exisse, si quid frumenti aut

pecoris in agris reperire possent; simili omnem exercitum inopia premi, nec iam vires sufficere cuiusquam nec ferre operis laborem posse; itaque statuisse imperatorem, si nihil in oppugnatione oppidi
 30 profecissent, triduo exercitum deducere. *Haec, inquit, a me, Ver-
 cingetorix, beneficia habetis, quem proditionis insimulatis; cuius
 opera sine vestro sanguine tantum exercitum victorem fame con-
 sumptum videtis; quem turpiter se ex fuga recipientem ne qua civitas
 suis finibus recipiat, a me provisum est.*"

8. Conclamat omnis multitudo et suo more armis concrepat, quod facere in eo consuerunt, cuius orationem approbant; summum esse Vercingetorigem ducem, nec de eius fide dubitandum, nec maiore ratione bellum administrari posse. Statuunt, ut X milia
 5 hominum delecta ex omnibus copiis in oppidum mittantur, nec solis Biturigibus communem salutem committendam censent, quod penes eos, si id oppidum retinuissent, summam victoriae constare intellegebant.

9. Singulari militum nostrorum virtuti consilia cuiusque modi Gallorum occurrebant, ut est summae genus sollertiae atque ad omnia imitanda et efficienda, quae ab quoque traduntur, aptissimum. Nam et laqueis falces avertent, quas, cum destinaverant, tormentis
 5 introrsus reducebant, et aggerem cuniculis subtrahebant, eo scientius, quod apud eos magna sunt ferrariae atque omne genus cuniculorum notum atque usitatum est. Totum autem murum ex omni parte turribus contabulaverant atque has coriis intexerant. Tum crebris diurnis nocturnisque eruptionibus aut aggeri ignem inferebant aut
 10 milites occupatos in opere adoriebantur et nostrarum turrium altitudinem, quantum has cotidianus agger expresserat, commissis suarum turrium malis adaequabant et apertos cuniculos praeusta et praeacuta materia et pice fervefacta et maximi ponderis saxis morabantur moenibusque appropinquare prohibebant.

10. His tot rebus impedita oppugnatione milites, cum toto tempore frigore et assiduis imbribus tardarentur, tamen continenti labore omnia haec superaverunt et diebus XXV aggerem latum pedes CCCXXX, altum pedes LXXX extruxerunt. Cum is murum hostium
 5 paene contingeret, et Caesar ad opus consuetudine excubaret militesque hortaretur, ne quod omnino tempus ab opere intermitteretur, paulo ante tertiam vigiliam est animadversum fumare aggerem, quem cuniculo hostes succenderant, eodemque tempore toto muro clamore sublato duabus portis ab utroque latere turrium eruptio fiebat: alii
 10 faces atque aridam materiem de muro in aggerem eminus iaciebant, alii picem reliquasque res, quibus ignis excitari potest, fundebant, ut, quo primum curreretur aut cui rei ferretur auxilium, vix ratio iniri posset. Tamen, quod instituto Caesaris semper duae legiones pro castris excubabant pluresque partitis temporibus erant in opere,
 15 celeriter factum est, ut alii eruptionibus resisterent, alii turres redu-

cerent aggeremque interscinderent, omnis vero ex castris multitudo ad restinguendum concurreret.

11. Cum in omnibus locis consumpta iam reliqua parte noctis pugnaretur semperque hostibus spes victoriae redintegraretur, eo magis, quod deustos pluteos turrium videbant nec facile adire apertos ad auxiliandum animadvertabant, semperque ipsi recentes defessis succederent omnemque Galliae salutem in illo vestigio temporis positam arbitrarentur, accidit inspectantibus nobis, quod dignum memoria visum praetereundum non existimavimus. Quidam ante portam oppidi Gallus per manus sevi ac picis traditas glebas in ignem e regione turris proiebat; scorpione ab latere dextro traiectus exanimatusque concidit. Hunc ex proximis unus iacentem transgressus eodem illo munere fungebatur; eadem ratione ictu scorpionis exanimato alteri successit tertius et tertio quartus, nec prius ille est a propugnatoribus vacuus relictus locus, quam restincto aggere atque omni ex parte summotis hostibus finis est pugnandi factus.

12. Omnia experti Galli, quod res nulla successerat, postero die consilium ceperunt ex oppido profugere, hortante et iubente Vercingetorige. Id silentio noctis conati non magna iactura suorum sese effecturos sperabant, propterea quod neque longe ab oppido castra Vercingetorigis aberant, et palus, quae perpetua intercedebat, Romanos ad insequendum tardabat. Iamque hoc facere noctu apparabant, cum matresfamiliae repente in publicum procurrerunt flentesque proiectae ad pedes suorum omnibus precibus petierunt, ne se et communes liberos hostibus ad supplicium dederent, quos ad capiendam fugam naturae et virium infirmitas impediret. Ubi eos in sententia perstare viderunt, quod plerumque in summo periculo timor misericordiam non recipit, conclamare et significare de fuga Romanis coeperunt. Quo timore perterriti Galli, ne ab equitatu Romanorum viae praeoccuparentur, consilio destiterunt.

13. Postero die Caesar proinota turri directisque operibus, quae facere instituerat, magno cœorto imbre, non inuilem hanc ad capiendum consilium tempestatem arbitratus est, quod paulo incautius custodias in muro dispositas videbat, suosque languidius in opere versari iussit et, quid fieri vellet, ostendit. Legionibusque intra vineas in occulto expeditis, cohortatus, ut aliquando pro tantis laboribus fructum victoriae perciperent, iis, qui primi murum ascendissent, praemia proposuit militibusque signum dedit. Illi subito ex omnibus partibus evolaverunt murumque celeriter compleverunt.

14. Hostes re nova perterriti, muro turribusque deiecti in foro, ac locis patentioribus cuneatim constiterunt, hoc animo, ut, si qua ex parte obviam contra veniretur, acie instructa depugnarent. Ubi neminem in aequum locum sese demittere, sed toto undique muro circumfundi viderunt, veriti, ne omnino spes fugae tolleretur, abiectis armis ultimas oppidi partes continenti impetu petiverunt, parsque ibi, cum angusto exitu portarum se ipsi premerent, a mili-

tibus, pars iam egressa portis ab equitibus est interfecta. Nec fuit quisquam, qui praedae studeret. Sic et Genabi caede et labore operis incitati non aetate confectis, non mulieribus, non infantibus pepererunt. Denique ex omni numero, qui fuit circiter milium XL, vix DCCC, qui primo clamore audito se ex oppido eiecerunt, incolomes ad Vercingetorigem pervenerunt. Quos ille multa iam nocte silentio ex fuga excepit veritus, ne qua in castris ex eorum concursu et misericordia vulgi seditio oreretur, ut, procul in via dispositis familiaribus suis principibusque civitatum, disparandos deducendosque ad suos curaret, quae cuique civitati pars castrorum ab initio obvenerat.

15. Postero die concilio convocato consolatus cohortatusque est, „ne se admodum animo demitterent, ne perturbarentur incommodo. Non virtute neque in acie vicisse Romanos, sed artificio quodam et scientia oppugnationis, cuius rei fuerint ipsi imperiti. Errare, si qui in bello omnis secundos rerum proventus expectent. Sibi nunquam placuisse Avaricum defendi, cuius rei testes ipsos haberet; sed factum imprudentia Biturigum et nimia obsequentia reliquorum, uti hoc incommodum acciperetur. Id tamen se celeriter maioribus commodis sanaturum. Nam quae ab reliquis Gallis civitates dissentirent, has sua diligentia adiuncturum atque unum consilium totius Galliae effecturum, cuius consensui ne orbis quidem terrarum possit obsistere; idque se prope iam effectum habere. Interea aequum esse ab iis communis salutis causa impetrari, ut castra munire instituerent, quo facilius repentinos hostium impetus sustinerent.“

16. Fuit haec oratio non ingrata Gallis, et maxime, quod ipse animo non defecerat tanto accepto incommodo neque se in occultum abdiderat et conspectum multitudinis fugerat; plusque animo providere et praesentire existimabatur, quod re integra primo incendendum Avaricum, post deserendum censuerat. Itaque ut reliquorum imperatorum res adversae auctoritatem minuunt, sic huius ex contrario dignitas incommodo accepto in dies augebatur. Simul in spem veniebant eius affirmatione de reliquis adiungendis civitatibus; primumque eo tempore Galli castra munire instituerunt, et sic sunt animo consternati homines insueti laboris, ut omnia, quae imperarentur, sibi patienda existimarent.

17. Nec minus, quam est pollicitus, Vercingetorix animo laborabat, ut reliquas civitates adiungeret, atque eas donis pollicitationibusque alliciebat. Huic rei idoneos homines deligebat, quorum quisque aut oratione subdola aut amicitia facillime capere posset. Qui Avarico expugnato refugerant, armandos vestiendosque curat; simul, ut deminutae copiae redintegrarentur, imperat certum numerum militum civitatibus, quem et quam ante diem in castra adduci velit, sagittariosque omnes, quorum erat permagnus numerus in Gallia, conquiri et ad se mitti iubet. His rebus celeriter id, quod Avarici deperierat, expletur. Interim Teutomatus, Olloviconis filius, rex Nitio-

brogum, cuius pater ab senatu nostro amicus erat appellatus, cum magno equitum suorum numero et quos ex Aquitania conduxerat ad eum pervenit.

18. Caesar Avarici complures dies commoratus summamque ibi copiam frumenti et reliqui comneatus nactus exercitum ex labore atque inopia refecit. Iam prope hieme confecta, cum ipso anni tempore ad gerendum bellum vocaretur et ad hostem proficisci constitisset, exercitum in duas partes divisit: quattuor legiones in Senones Parisiosque Labieno ducendas dedit, sex ipse in Arvernos ad oppidum Gergoviam secundum flumen Elaver duxit; equitatus partem illi attribuit, partem sibi reliquit. Qua re cognita Vercingetorix omnibus interruptis eius fluminis pontibus ab altera fluminis parte iter facere coepit. 5 10

19. Cum uterque utriusque esset exercitus in conspectu fereque e regione castris castra poneret, dispositis exploratoribus, necubi effecto ponte Romani copias traducerent, erat in magnis Caesaris difficultatibus res, ne maiorem aestatis partem flumine impediretur, quod non fere ante autumnum Elaver vado transiri solet. Itaque, ne id accideret, silvestri loco castris positus e regione unius eorum pontium, quos Vercingetorix rescindendos curaverat, postero die cum duabus legionibus in occulto restitit; reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut consueverat, misit, *ita dispositis* quibusdam cohortibus, uti numerus legionum constare videretur. His, quam longissime possent, 10 egredi iussis, cum iam ex diei tempore coniecturam ceperat in castra perventum, iisdem publicis, quarum pars inferior integra remanebat, pontem reficere coepit. Celeriter effecto opere legionibusque traductis et loco castris idoneo delecto reliquas copias revocavit. Vercingetorix re cognita, ne contra suam voluntatem dimicare cogeretur, magnis 15 itineribus antecessit.

20. Caesar ex eo loco quintis castris Gergoviam pervenit equestrisque eo die proelio levi facto, perspecto urbis situ, quae posita in altissimo monte omnis aditus difficiles habebat, de expugnatione desperavit, de obsessione non prius agendum constituit, quam rem 5 frumentariam expedisset. At Vercingetorix castris prope oppidum positus mediocribus circum se intervallis separatim singularum civitatum copias collocaverat, atque omnibus eius iugi collibus occupatis, qua despici poterat, horribilem speciem praebebat principesque earum civitatum, quos sibi ad consilium capiendum delegerat, prima luce 10 cotidie ad se convenire iubebat, seu quid communicandum, seu quid administrandum videretur, neque ullum fere diem intermittebat, quin equestri proelio interiectis sagittariis, quid in quoque esset animi ac virtutis suorum, perspiceretur. Erat e regione oppidi collis sub ipsis radicibus montis egregie munitus atque ex omni parte circumcisus; 15 quem si tenerent nostri, et aquae magna parte et pabulatione libera prohibitori hostes videbantur. Sed is locus praesidio ab his non nimis firmo tenebatur. Tamen silentio noctis Caesar ex castris egressus,

priusquam subsidio ex oppido veniri posset, deiecto praesidio potitus
 20 loco, duas ibi legiones collocavit fossamque duplicem duodenum pedum a maioribus castris ad minora perduxit, ut tuto ab repentino hostium incurso etiam singuli commere possent.

21. Caesar cum in minora castra operis perspiciendi causa venisset, animadvertit collem, qui ab hostibus tenebatur, nudatum hominibus, qui superioribus diebus vix prae multitudinæ cerni poterat. Admiratus quaerit ex perfugis causam, quorum magnus ad eum cotidie
 5 numerus confluebat. Constabat inter omnes, quod iam ipse Caesar per exploratores cognoverat, dorsum esse eius iugi silvestre et angustum, sed hinc prope aequum, qua esset aditus ad alteram partem oppidi; vehementer huic illos loco timere, nec iam aliter sentire, uno colle ab Romanis occupato, si alterum amisissent, quin paene
 10 circumvallati atque omni exitu et pabulatione interclusi viderentur: ad hunc muniendum omnes a Vercingetorige evocatos.

22. Hac re cognita Caesar mittit complures equitum turmas; eis de media nocte imperat, ut paulo tumultuosius omnibus locis vagarentur. Prima luce magnum numerum impedimentorum ex castris mulorumque produci deque his stramenta detrahi mulionesque cum
 5 cassidibus equitum specie ac simulatione collibus circumvehi iubet. His paucos addit equites, qui latius ostentationis causa vagarentur. Longo circuitu easdem omnes iubet petere regiones. Haec procul ex oppido videbantur, ut erat a Gergovia despectus in castra, neque tanto spatio, certi quid esset, explorari poterat. Legionem unam eodem
 10 iugo mittit et paulum progressam inferiore constituit loco silvisque occultat. Augetur Gallis suspicio atque omnes illo munitionum copiae traducuntur. Vacua castra hostium Caesar conspiciens tectis insignibus suorum occultatisque signis militaribus raros milites, ne ex oppido animadverterentur, ex maioribus castris in minora traducit legatisque,
 15 quos singulis legionibus praefecerat, quid fieri velit, ostendit; imprimis monet, ut contineant milites, ne studio pugnandi aut spe praedae longius progrediantur; quid iniquitas loci habeat incommodi, proponit; hoc una celeritate posse mutari; occasionis esse rem, non proelii. His rebus expositis signum dat et ab dextra parte alio ascensu eodem
 20 tempore Haeduos mittit.

23. Oppidi murus ab planicie atque initio ascensus recta regione, si nullus amfractus intercederet, mille ducentos passus aberat; quicquid huc circuitus ad molliendum clivum accesserat, id spatium itineris augebat. A medio fere colle in longitudinem, ut natura montis
 5 ferebat, ex grandibus saxis sex pedum murum, qui nostrorum impetum tardaret, praeduxerant Galli atque inferiore omni spatio vacuo relicto superiorem partem collis usque ad murum oppidi densissimis castris compleverant. Milites dato signo celeriter ad munitionem perveniunt eamque transgressi trinis castris potiuntur; ac tanta fuit in castris
 10 capiendis celeritas, ut Tentomatus, rex Nitiobrogum, subito in tabernaculo oppressus, ut meridie conquieverat, superiore corporis parte

nudata, vulnerato equo vix se ex manibus praedantium militum eriperet.

24. Consecutus id, quod animo proposuerat, Caesar receptui cani iussit legionisque decimae, quacum erat, continuo signa constituit. Ac reliquarum legionum milites non exaudito tubae sono, quod satis magna valles intercedebat, tamen ab tribunis militum legatisque, ut erat a Caesare praeceptum, retinebantur. Sed elati spe celeris victoriae et hostium fuga et superiorum temporum secundis proeliis nihil adeo arduum sibi esse existimaverunt, quod non virtute consequi possent, neque finem prius sequendi fecerunt, quam muro oppidi portisque appropinquarent. Tum vero ex omnibus urbis partibus orto clamore, qui longius aberant, repentino tumultu perterriti, cum hostem intra portas esse existimarent, sese ex oppido eiecerunt. Matresfamiliae de muro vestem argentumque iactabant et pectore nudo prominentes passis manibus obtestabantur Romanos, ut sibi parcerent neu, sicut Avarici fecissent, ne a mulieribus quidem atque infantibus abstinerent; nonnullae de muris per manus demissae sese militibus tradebant. Lucius Fabius, centurio legionis VIII., quem inter suos eo die dixisse constabant, excitari se Avaricensibus praemiis neque commissurum, ut prius quisquam murum ascenderet, tres suos nactus manipulares atque ab iis sublevatus murum ascendit, hos ipse rursus singulos exceptans in murum extulit.

25. Interim ii, qui ad alteram partem oppidi, ut supra demonstravimus, munitionis causa convenerant, primo exaudito clamore, inde etiam crebris nuntiis incitati, oppidum a Romanis teneri, praemissis equitibus magno concursu eo contenderunt. Eorum ut quisque primus venerat, sub muro consistebat suorumque pugnantium numerum augebat. Quorum cum magna multitudo convenisset, matresfamiliae, quae paulo ante Romanis de muro manus tendebant, suos obtestari et more Gallico passum capillum ostentare liberosque in conspectum proferre coeperunt. Erat Romanis nec loco nec numero aequa contentio; simul et cursu et spatio pugnae fatigati non facile recentes atque integros sustinebant.

26. Caesar cum iniquo loco pugnari hostiumque augeri copias videret, praemetuens suis Titum Sextium legatum, quem minoribus castris praesidio reliquerat, misit, ut cohortes ex castris celeriter educeret et sub infimo colle ab dextro latere hostium constitueret, ut, si nostros loco depulsos vidisset, quo minus libere hostes insequerentur, terreret. Ipse paulum ex eo loco cum legione progressus, ubi constiterat, eventum pugnae exspectabat.

27. Cum acerrime comminus pugnaretur, hostes loco et numero, nostri virtute confiderent, subito sunt Haedui visi ab latere nostris aperto, quos Caesar ab dextra parte alio ascensu manus destinandae causa miserat. Hi similitudine armorum vehementer nostros perterriti, ac tametsi dextris humeris exsertis animadvertabantur, quod insigne pacatum esse consuerat, tamen id ipsum sui fallendi causa

milites ab hostibus factum existimabant. Eodem tempore Lucius Fabius centurio quique una murum ascenderant, circumventi atque interfecti muro praecipitabantur. Marcus Petronius, eiusdem legionis centurio, 10 cum portas excidere conatus esset, a multitudine oppressus ac sibi desperans, multis iam vulneribus acceptis, manipularibus suis, qui illum secuti erant, *Quoniam, inquit, me una vobiscum servare non possum, vestrae quidem certe vitae prospiciam, quos cupiditate gloriae adductus in periculum deduxi. Vos data facultate vobis consulite.* 15 Simul in medios hostis irrupit duobusque interfectis reliquos a porta paulum summovit. Conantibus auxiliari suis *Frustra, inquit, meae vitae subvenire conamini, quem iam sanguis viresque deficiunt. Proinde abite, dum est facultas, vosque ad legionem recipite.* Ita pugnans post paulum concidit ac suis saluti fuit.

28. Nostri, cum undique premerentur, XLVI centurionibus amissis deiecti sunt loco. Sed intolerantius Gallos insequentes legio decima tardavit, quae pro subsidio paulo aequiore loco constiterat. Hanc rursus XIII. legionis cohortes exceperunt, quae ex castris mino- 5 ribus eductae cum Tito Sextio legato ceperant locum superiorem. Legiones, ubi primum planiciem attigerunt, infestis contra hostes signis constiterunt. Vercingetorix ab radicibus collis suos intra munitiones reduxit. Eo die milites sunt paulo minus septingenti desiderati.

29. Postero die Caesar contione advocata temeritatem cupiditatemque militum reprehendit, „quod sibi ipsi iudicavissent, quo procedendum aut quid agendum videretur, neque signo recipiendi dato constitissent neque ab tribunis militum legatisque retineri potuissent.“ 5 Exposuit, „quid iniquitas loci posset, quid ipse ad Avaricum sensisset, cum sine duce et sine equitatu deprehensis hostibus exploratam victoriam dimisisset, ne parvum modo detrimentum in contentione propter iniquitatem loci accideret. Quanto opere eorum animi magnitudinem admiraretur, quos non castrorum munitiones, non altitudo 10 montis, non murus oppidi tardare potuisset, tanto opere licentiam arrogantiamque reprehendere, quod plus se quam imperatorem de victoria atque exitu rerum sentire existimarent; nec minus se ab milite modestiam et continentiam quam virtutem atque animi magnitudinem desiderare.“

30. Hac habita contione et ad extremam orationem confirmatis militibus, ne ob hanc causam animo permoverentur neu, quod iniquitas loci attulisset, id virtuti hostium tribuerent, legiones ex castris eduxit aciemque idoneo loco constituit. Cum Vercingetorix nihilo magis in aequum 5 locum descenderet, levi facto equestri proelio atque secundo in castra exercitum reduxit. Cum hoc idem postero die fecisset, satis ad Gallicam ostentationem minuendam militumque animos confirmandos factum existimans in Haeduos movit castra. Ne tum quidem insecutis hostibus, tertio die ad flumen Elaver pontes reficit eoque exercitum 10 traducit.

31. Ibi a Viridomaro atque Eporedorige Haeduis appellatus discit, cum omni equitatu Litavicum ad sollicitandos Haeduos profectum; opus esse ipsos antecedere ad confirmandam civitatem. Etsi multis iam rebus perfidiam Haeduorum perspectam habebat atque horum discessu admaturari defectionem civitatis existimabat, tamen eos retinendos non constituit, ne aut inferre iniuriam videretur aut dare timoris aliquam suspicionem. Discedentibus his breviter sua in Haeduos merita exposuit; „quos et quam humiles accepisset, compulsos in oppida, multatos agris, omnibus ereptis copiis, imposito stipendio, obsidibus summa cum contumelia extortis, et quam in fortunam quamque in 10 amplitudinem deduxisset, ut non solum in pristinum statum redissent, sed omnium temporum dignitatem et gratiam antecessisse viderentur. His datis mandatis eos ab se dimisit.“

32. Defectione Haeduorum cognita bellum augetur. Legationes in omnes partes circummittuntur; quantum gratia, auctoritate, pecunia valent, ad sollicitandas civitates nituntur. Petunt a Vercingetorige Haedui, ut ad se veniat rationesque belli gerendi communicet. Re impetrata contendunt, ut ipsis summa imperii tradatur, et re in controversiam deducta totius Galliae concilium Bibracte indicitur. Eodem conveniunt undique frequentes. Multitudinis suffragiis res permittitur; ad unum omnes Vercingetorigem probant imperatorem. Ab hoc concilio Remi, Lingones, Treveri afuerunt: illi, quod amicitiam Romanorum sequebantur; Treveri, quod aberant longius et ab Germanis premebantur, quae fuit causa, quare toto abessent bello et neutrīs auxilia mitterent. Magno dolore Haedui ferunt se deiectos principatu, querunt fortunae commutationem et Caesaris indulgentiam in se requirunt, neque tamen suscepto bello suum consilium ab reliquis separare audent. Inviti summae spei adolescentes Eporedorix et Viridomarus 15 Vercingetorigi parent.

33. Ipse imperat reliquis civitatibus obsides diemque huic rei constituit. Omnes equites, XV milia numero, celeriter convenire iubet; „peditatu, quem antea habuerat, se fore contentum dicit, neque fortunam temptaturum aut in acie dimicaturum, sed, quoniam abundet equitatu, perfacile esse factu frumentationibus pabulationibusque Romanos prohibere, aequo modo animo sua ipsi frumenta corrumpant aedificiaque incendiant, qua rei familiaris iactura perpetuum imperium libertatemque se consequi videant.“ His constitutis rebus Haeduis Segusiavisque, qui sunt finitimi provinciae, decem milia peditum imperat; huc addit equites octingentos. His praeficit fratrem Eporedorigis 10 bellumque inferri Allobrogibus iubet. Altera ex parte Gabalos proximosque pagos Arvernorum in Helvios, item Rutenos Cadurcosque ad fines Volcarum Arecomicorum depopulandos mittit. Nihilominus clandestinis nuntiis legationibusque Allobrogas sollicitat, quorum mentes nondum ab superiore bello resedissee sperabat. Horum 15 principibus pecunias, civitati autem imperium totius provinciae pollicetur.

34. Ad hos omnes casus provisâ erant praesidia cohortium duarum et viginti, quae ex ipsa provincia ab Lucio Caesare legato ad omnes partes opponebantur. Helvii sua sponte cum finitimis proelio congressi pelluntur et Gaius Valerius Donnotaurus, Gaburi filio, principe civitatis, compluribusque aliis interfectis intra oppida ac muros compelluntur. Allobroges crebris ad Rhodanum dispositis praesidiis magna cum cura et diligentia suos fines tuentur. Caesar, quod hostes equitatu superiores esse intellegebat et interclusis omnibus itineribus nulla re ex provincia atque Italia sublevari poterat, trans Rhenum in Germaniam mittit ad eas civitates, quas superioribus annis pacaverat, equitesque ab his accersit et levis armaturae pedites, qui inter eos proeliari consuerant. Eorum adventu, quod minus idoneis equis utebantur, a tribunis militum reliquisque equitibus Romanis atque evocatis equos sumit Germanisque distribuit.

35. Interea, dum haec geruntur, hostium copiae ex Arvernīs equitesque, qui toti Galliae erant imperati, conveniunt. Magno horum coacto numero, cum Caesar in Sequanos per extremos Lingonum fines iter faceret, quo facilius subsidium provinciae ferri posset, circiter milia passuum decem ab Romanis trinis castris Vercingetorix consedit convocatisque ad concilium praefectis equitum venisse tempus victoriae demonstrat: „fugere in provinciam Romanos Galliaque excedere. Id sibi ad praesentem obtinendam libertatem satis esse; ad reliqui temporis pacem atque otium parum profici: maioribus enim coactis copiis reversuros neque finem bellandi facturos. Proinde agmine impeditos adoriantur. Si pedites suis auxilium ferant atque in eo morentur, iter facere non posse; si, id quod magis futurum confidat, relictis impedimentis suae saluti consulant, et usu rerum necessariorum et dignitate spoliatum iri. Nam de equitibus hostium, quin nemo eorum progredi modo extra agmen audeat, at ipsos quidem non debere dubitare. Id quo maiore faciant animo, copias se omnes pro castris habiturum et terrori hostibus futurum.“ Conclamant equites: „sanctissimo iureiurando confirmari oportere, ne tecto recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes aditum habeat, qui non bis per agmen hostium perequitasset.“

36. Probata re atque omnibus iureiurando adactis, postero die in tres partes distributo equitatu duae se acies ab duobus lateribus ostendunt, una a primo agmine iter impedire coepit. Qua re nuntiata Caesar suum quoque equitatum tripertito divisum contra hostem ire iubet. Pugnatur una omnibus in partibus. Consistit agmen; impedimenta inter legiones recipiuntur. Si qua in parte nostri laborare aut gravius premi videbantur, eo signa inferri Caesar aciemque constitui iubebat; quae res et hostes ad insequendum tardabat et nostros spe auxilii confirmabat. Tandem Germani ab dextro latere summum iugum nacti hostes loco depellunt; fugientes usque ad flumen, ubi Vercingetorix cum pedestribus copiis consederat, persequuntur compluresque interficiunt. Qua re animadversa reliqui, ne circumirentur,

veriti se fugae mandant. Omnibus locis fit caedes. Tres nobilissimi Haedui capti ad Caesarem perducuntur: Cotus, praefectus equitum, qui controversiam cum Convictolitavi proximis comitiis habuerat, et 15 Cavarillus, qui post defectionem Litavici pedestribus copiis praefuerat, et Eporedorix, quo duce ante adventum Caesaris Haedui cum Sequanis bello centenderant.

37. Fugato omni equitatu, Vercingetorix copias, ut pro castris collocaverat, reduxit protinusque Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere coepit celeriterque impedimenta ex castris educi et se subsequi iussit. Caesar impedimentis in proximum collem deductis, duabus legionibus praesidio relictis secutus, quantum diei 5 tempus est passum, circiter tribus milibus hostium ex novissimo agmine interfectis altero die ad Alesiam castra fecit. Perspecto urbis situ perterritisque hostibus, quod equitatu, qua maxime parte exercitus confidebant, erant pulsi, adhortatus ad laborem milites circumvallare instituit. 10

38. Ipsum erat oppidum Alesia in colle summo admodum edito loco, ut nisi obsidione expugnari non posse videretur; cuius collis radices duo duabus ex partibus flumina sublebant. Ante id oppidum planities circiter milia passuum tria in longitudinem patebat; reliquis ex omnibus partibus colles mediocri interiecto spatio pari 5 altitudinis fastigio oppidum cingebant. Sub muro, quae pars collis ad orientem solem spectabat, hunc omnem locum copiae Gallorum compleverant fossamque et maceriam sex in altitudinem pedum praeduxerant. Eius munitionis, quae ab Romanis instituebatur, circuitus XI milia passuum tenebat. Castra opportunis locis erant posita ibi-10 que castella viginti tria facta; quibus in castellis interdum stationes ponebantur, ne qua subito eruptio fieret; haec eadem noctu excubitoribus ac firmis praesidiis tenebantur.

39. Opere instituto fit equestre proelium in ea planicie, quam intermissam collibus tria milia passuum in longitudinem patere supra demonstravimus. Summa vi ab utrisque contenditur. Laborantibus nostris Caesar Germanos submittit legionesque pro castris constituit, ne qua subito irruptio ab hostium peditatu fiat. Praesidio legionum 5 addito nostris animus augetur; hostes in fugam coniecti se ipsi multitudine impediunt atque angustioribus portis relictis coacervantur. Germani acrius usque ad munitiones sequuntur. Fit magna caedes: nonnulli relictis equis fossam transire et maceriam transcendere conantur. Paulum legiones Caesar, quas pro vallo constituerat, pro-10 moveri iubet. Non minus, qui intra munitiones erant, perturbantur Galli: veniri ad se confestim existimantes ad arma conclamant; nonnulli perterriti in oppidum irrumpunt. Vercingetorix iubet portas claudi, ne castra nudentur. Multis interfectis, compluribus equis captis Germani sese recipiunt. 15

40. Vercingetorix, priusquam munitiones ab Romanis perficiantur, consilium capit, omnem ab se equitatum noctu dimittere. Discedentibus mandat, „ut suam quisque eorum civitatem adeat omnesque, qui per aetatem arma ferre possint, ad bellum cogant. Sua in
 5 illos merita proponit obtestaturque, ut suae salutis rationem habeant, neu se optime de communi libertate meritum hostibus in cruciatum dedant. Quod si indiligentiores fuerint, milia hominum delecta octoginta una secum interitura demonstrat. Ratione inita se exigue dierum triginta habere frumentum, sed paulo etiam longius tolerari
 10 posse parcendo.“ His datis mandatis, qua opus erat intermissum, secunda vigilia silentio equitatum mittit. Frumentum omne ad se referri iubet; capitis poenam iis, qui non paruerint, constituit; pecus, cuius magna erat copia ab Mandubiis compulsa, viritim distribuit; frumentum parce et paulatim metiri instituit. Copias omnes, quas
 15 pro oppido collocaverat, in oppidum recepit. His rationibus auxilia Galliae exspectare et bellum parat administrare.

41. Dum haec apud Alesiam geruntur, Galli concilio principum indicto non omnes eos, qui arma ferre possent, ut censuit Vercingetorix, convocandos statuunt, sed certum numerum cuique ex civitate imperandum, ne tanta multitudine confusa nec moderari nec discernere suos nec frumentandi rationem habere possent. Sed Bellovaci suum numerum non compleverunt, quod se suo nomine atque arbitrio cum Romanis bellum gesturos dicebant neque cuiusquam imperio obtemperaturos; rogati tamen ab Commio pro eius hospitio duo milia una miserunt.

42. Huius opera Commii fideli atque utili superioribus annis erat usus in Britannia Caesar; quibus ille pro meritis civitatem eius immunem esse iusserat, iura legesque reddiderat atque ipsi Morinos attribuerat. Tamen tanta universae Galliae consensio fuit libertatis
 5 vindicandae et pristinae belli laudis recuperandae, ut neque beneficiis neque amicitiae memoria moverentur, omnesque et animo et opibus in id bellum incumberent. Coactis equitum VIII milibus et peditum circiter CCL, haec in Haeduum finibus recensentur, numerosque inibat, praefecti constituebantur. Commio Atrebat, Viridomaro et
 10 Eporedorigi Haeduis, Vercassivellauno Arverno, consobрино Vercingetorigis, summa imperii traditur. His delecti ex civitatibus attribuntur, quorum consilio bellum administraretur. Omnes alacres et fiduciae pleni ad Alesiam proficiscuntur, neque erat omnium quisquam, qui aspectum modo tantae multitudinis sustineri posse arbitretur,
 15 praesertim ancipiti proelio, cum ex oppido eruptione pugnaretur, foris tantae copiae equitatus peditatusque cernerentur.

43. At ii, qui Alesiae obsidebantur, praeterita die, qua auxilia suorum exspectaverant, consumpto omni frumento inscii, quid in Haeduis gereretur, concilio coacto de exitu suarum fortunarum consulta-

bant. Ac variis dictis sententiis, quarum pars deditioem, pars, dum vires suppeterent, eruptionem censebat, non praetereunda oratio Critognati videtur propter eius singularem et nefariam crudelitatem. 5 Hic, summo in Arvernibus ortus loco et magnae habitus auctoritatis, *Nihil, inquit, de eorum sententia dicturus sum, qui turpissimam servitutem deditioem nomine appellant, neque hos habendos civium loco neque ad concilium adhibendos censeo. Cum his mihi res sit, 10 qui eruptionem probant; quorum in consilio omnium vestrum consensu pristinae residere virtutis memoria videtur. Animi est ista mollitia, non virtus, paulisper inopiam ferre non posse. Qui se ultro morti offerant, facilius reperiuntur, quam qui dolorem patienter ferant. Atque ego hanc sententiam probarem — tantum apud me 15 dignitas potest —, si nullam praeterquam vitae nostrae iacturam fieri viderem; sed in consilio capiendo omnem Galliam respiciamus, quam ad nostrum auxilium concitavimus. Quid hominum milibus LXXX uno loco interfectis propinquis consanguineisque nostris animi fore existimatis, si paene in ipsis cadaveribus proelio decertare cogentur? 20 Nolite hos vestro auxilio exspoliare, qui vestrae salutis causa suum periculum neglexerunt, nec stultitia ac temeritate vestra aut animi imbecillitate omnem Galliam prosternere et perpetuae servituti subicere. An, quod ad diem non venerunt, de eorum fide constantiaque dubitatis? Quid ergo? Romanos in illis ulterioribus munitionibus 25 animine causa cotidie exerceri putatis? Si illorum nuntiis confirmari non potestis omni aditu praesepto, his utimini testibus appropinquare eorum adventum; cuius rei timore exterriti diem noctemque in opere versantur. Quid ergo mei consilii est? Facere, quod nostri maiores nequaquam pari bello Cimbrorum Teutonumque fecerunt; 30 qui in oppida compulsi ac simili inopia subacti eorum corporibus, qui aetate ad bellum inutiles videbantur, vitam toleraverunt neque se hostibus tradiderunt. Cuius rei si exemplum non haberemus, tamen libertatis causa institui et posteris prodi pulcherrimum iudicarem. Nam quid illi simile bello fuit? Depopulata Gallia Cimbri 35 magna illata calamitate finibus quidem nostris aliquando excesserunt atque alias terras petierunt; iura, leges, agros, libertatem nobis reliquerunt. Romani vero quid petunt aliud aut quid volunt, nisi invidia adducti, quos fama nobiles potentesque bello cognoverunt, horum in agris civitatibusque considerare atque his aeternam iniungere servitutem? Neque enim ulla alia condicione bella gesserunt. 40 Quod si ea, quae in longinquis nationibus geruntur, ignoratis, respicite finitimam Galliam, quae in provinciam redacta, iure et legibus commutatis, securibus subiecta perpetua premitur servitute.*

44. Sententiis dictis constituunt, ut ii, qui valetudine aut aetate inutiles sunt bello, oppido excedant atque omnia prius experiantur, quam ad Critognati sententiam descendant; illo tamen potius utendum consilio, si res cogat atque auxilia morentur, quam aut deditioem aut pacis subeundam condicionem. Mandubii, qui eos oppido receperant, 5

cum liberis atque uxoribus exire coguntur. Hi cum ad munitiones Romanorum accessissent, flentes omnibus precibus orabant, ut se in servitute receptos cibo iuarent. At Caesar dispositis in vallo custodibus recipi prohibebat.

45. Interea Commius reliquique duces, quibus summa imperii permissa erat, cum omnibus copiis ad Alesiam perveniunt et colle exteriore occupato non longius mille passibus ab nostris munitionibus considunt. Postero die equitatu ex castris educto omnem eam planiciem, quam in longitudinem tria milia passuum patere demonstravimus, complent pedestresque copias paulum ab eo loco abditas in locis superioribus constituunt. Erat ex oppido Alesia despectus in campum. Concurrunt his auxiliis visis; fit gratulatio inter eos atque omnium animi ad laetitiam excitantur. Itaque productis copiis ante 10 oppidum considunt et proximam fossam cratibus integunt atque aggere explent seque ad eruptionem atque omnes casus comparant.

46. Caesar omni exercitu ad utramque partem munitionum disposito, ut, si usus veniat, suum quisque locum teneat et noverit, equitatum ex castris educi et proelium committi iubet. Erat ex omnibus castris, quae summum undique ingum tenebant, despectus, atque omnes 5 milites intenti pugnae proventum exspectabant. Galli inter equites raros sagittarios expeditosque levis armaturae iuteriecerant, qui suis cedentibus auxilio succurrerent et nostrorum equitum impetus sustinerent. Ab his complures de improviso vulnerati proelio excedebant. Cum suos pugna superiores esse Galli confiderent et nostros multi- 10 tudine premi viderent, ex omnibus partibus et ii, qui munitionibus continebantur, et hi, qui ad auxilium convenerant, clamore et ululatu suorum animos confirmabant. Quod in conspectu omnium res gerebatur neque recte ac turpiter factum celari poterat, utrosque et laudis cupiditas et timor ignominiae ad virtutem excitabat. Cum a meridie 15 prope ad solis occasum dubia victoria pugnaretur, Germani una in parte confertis turmis in hostes impetum fecerunt eosque propulerunt; quibus in fugam coniectis sagittarii circumventi interfectique sunt. Item ex reliquis partibus nostri cedentes usque ad castra insecuti sui colligendi facultatem non dederunt. At ii, qui ab Alesia proces- 20 serant, maesti prope victoria desperata se in oppidum receperunt.

47. Uno die intermisso Galli atque hoc spatio magno cratium, scararum, harpagonum numero effecto media nocte silentio ex castris egressi ad campestris munitiones accedunt. Subito clamore sublato, qua significatione, qui in oppido obsidebantur, de suo adventu cognoscere possent, crates proicere, fundis, sagittis, lapidibus nostros de vallo proturbare reliquaque, quae ad oppugnationem pertinent, parant administrare. Eodem tempore clamore exaudito dat tuba signum suis Vercingetorix atque ex oppido educit. Nostri, ut superioribus diebus suus cuique erat locus attributus, ad munitiones accedunt; fundis

librilibus sudibusque, quas in opere disposuerant, ac glandibus Gallos 10
proterrent. Prospectu tenebris adempto multa utrimque vulnera
accipiuntur. Complura tormentis tela coniciuntur. At Marcus Antonius
et Gaius Trebonius legati, quibus hae partes ad defendendum obve-
nerant, qua ex parte nostros premi intellexerant, his auxilio ex ulti-
rioribus castellis deductos submittebant. 15

48. Dum longius ab munitione aberant Galli, plus multitudine
telorum proficiebant; posteaquam propius successerunt, aut se stimulis
inopinantes induebant aut in scrobes delati transfodiebantur aut ex
vallo ac turribus traiecti pilis muralibus interibant. Multis undique
vulneribus acceptis nulla munitione perrupta, cum lux appeteret, veriti, 5
ne ab latere aperto ex superioribus castris eruptione circumvenirentur,
se ad suos receperunt. At interiores, dum ea, quae a Vercingetorige
ad eruptionem praeparata erant, proferunt, priores fossas expleant,
diutius in his rebus administrandis morati prius suos discessisse
cognoverunt, quam munitionibus appropinquarent. Ita re infecta in 10
oppidum reverterunt.

49. Bis magno cum detrimento repulsi Galli, quid agant, con-
sulunt; locorum peritos adhibent; ex his superiorum castrorum situs
munitionesque cognoscunt. Erat a septentrionibus collis, quem propter
magnitudinem circuitus opere circumplecti non potuerant nostri: neces-
sario paene iniquo loco et leniter declivi castra fecerunt. Haec Gaius 5
Antistius Reginus et Gaius Caninius Rebilus legati cum duabus legio-
nibus obtinebant. Cognitis per exploratores regionibus duces hostium
LX milia ex omni numero deligunt earum civitatum, quae maximam
virtutis opinionem habebant; quid quoque pacto agi placeat, occulte
inter se constituunt; adeundi tempus definiunt, cum meridies esse 10
videatur. His copiis Vercassivellaunum Arvernum, unum ex quattuor
ducibus, propinquum Vercingetorigis, praeficiunt. Ille ex castris prima
vigilia egressus prope confecto sub lucem itinere post montem se
occultavit militesque ex nocturno labore sese reficere iussit. Cum iam
meridies appropinquare videretur, ad ea castra, quae supra demon- 15
stravimus, contendit; eodemque tempore equitatus ad campestris
munitiones accedere et reliquae copiae pro castris sese ostendere
coeperunt.

50. Vercingetorigis ex arce Alesiae suos conspicatus ex oppido
egreditur; cratis, longurios, musculos, falces reliquaque, quae eruptionis
causa paraverat, profert. Pugnatur uno tempore omnibus locis, atque
omnia temptantur; quae minime visa pars firma est, huc concurrunt. 5
Romanorum manus tantis munitionibus distinetur nec facile pluribus
locis occurrit. Multum ad terrendos nostros valet clamor, qui post
tergum pugnantibus exstitit, quod suum periculum in aliena vident
salute constare: omnia enim plerumque, quae absunt, vehementius
hominum mentes perturbant.

51. Caesar idoneum locum nactus, quid quaque ex parte gera-
tur, cognoscit; laborantibus submittit. Utrisque ad animum occurrit,

unum esse illud tempus, quo maxime contendere conveniat: Galli, nisi perfregerint munitiones, de omni salute desperant; Romani, si rem
 5 obtinuerint, finem laborum omnium expectant. Maxime ad superiores munitiones laboratur, quo Vercassivellaunus missum demonstravimus. Iniquum loci ad declivitatem fastigium magnum habet momentum. Alii tela coniciunt, alii testudine facta subeunt; defatigatis in vicem integri succedunt. Agger ab universis in munitionem coniectus et
 10 ascensum dat Gallis et ea, quae in terra occultaverant Romani, coniecit; nec iam arma nostris nec vires suppetunt.

52. His rebus cognitis Caesar Labienum cum cohortibus sex subsidio laborantibus mittit; imperat, „si sustinere non posset, deductis cohortibus eruptione pugnaret; id nisi necessario ne faciat.“ Ipse adit reliquos, cohortatur, ne labori succumbant; omnium superiorum dimi-
 5 cationum fructum in eo die atque hora docet consistere. Interiores desperatis campestribus locis propter magnitudinem munitionum loca praerupta ex ascensu temptant; huc ea, quae paraverant, conferunt. Multitudine telorum ex turribus propugnantes deturbant, aggere et cratibus fossas explent, falcibus vallum ac loriam rescindunt.

53. Mittit primo Brutum adolescentem cum cohortibus Caesar, post cum allis Gaium Fabium legatum; postremo ipse, cum vehementius pugnaretur, integros subsidio adducit. Restituto proelio ac repulsis hostibus eo, quo Labienum miserat, contendit; cohortes quattuor
 5 ex proximo castello deducit, equitum partem se sequi, partem circumire exteriores munitiones et ab tergo hostes adoriri iubet. Labienus, postquam neque aggeres neque fossae vim hostium sustinere poterant, coactis una XL cohortibus, quas ex proximis praesidiis deductas fors obtulit, Caesarem per nuntios facit certiores, quid faciendum existi-
 10 met. Accelerat Caesar, ut proelio intersit.

54. Eius adventu ex colore vestitus cognito, quo insigni in proeliis uti consuevit, turmisque equitum et cohortibus visis, quas se sequi iusserat, ut de locis superioribus haec declivia et devexa cernebantur, hostes proelium committunt. Utrumque clamore sublato, excipit
 5 rursus ex vallo atque omnibus munitionibus clamor. Nostri omissis pilis gladiis rem gerunt. Repente post tergum equitatus cernitur; cohortes aliae appropinquant. Hostes terga vertunt; fugientibus equites occurrunt. Fit magna caedes. Sedulius, dux et princeps Lemovicum, occiditur; Vercassivellaunus Arvernus vivus in fuga comprehenditur;
 10 signa militaria septuaginta quattuor ad Caesarem referuntur; pauci ex tanto numero se incolumes in castra recipiunt. Conspicati ex oppido caedem et fugam suorum desperata salute copias a munitionibus reducant. Fit protinus hac re audita ex castris Gallorum fuga. Quod nisi crebris subsidiis ac totius diei labore milites essent defessi, omnes
 15 hostium copiae deleri potuissent. De media nocte missus equitatus novissimum agmen consequitur; magnus numerus capitur atque interficitur, reliqui ex fuga in civitates discedunt.

55. Postero die Vercingetorix consilio convocato id bellum se suscepisse non suarum necessitatum, sed communis libertatis causa demonstrat, et quoniam sit fortunae cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu morte sua Romanis satisfacere seu vivum tradere velint. Mittuntur de his rebus ad Caesarem legati. Iubet arma tradi, principes produci. Ipse in munitione pro castris consedit; eo duces producuntur. Vercingetorix deditur, arma prociuntur. Reservatis Haeduis atque Arvernīs, si per eos civitates recuperare posset, ex reliquis captivis toto exercitui capita singula praedae nomine distribuit. 5

GALLORUM ET GERMANORUM INSTITUTA MORESQUE COMPARANTUR, HERCYNIA SILVA DESCRIBITUR.

(COMM. VI., 11—23; IV., 1—3; VI., 24—28.)

1. In Gallia non solum in omnibus civitatibus atque in omnibus pagis partibusque, sed paene etiam in singulis domibus factiones sunt, earumque factionum principes sunt, qui summam auctoritatem eorum iudicio habere existimantur, quorum ad arbitrium iudiciumque summa omnium rerum consiliorumque redeat. Itaque eius rei causa antiquitus institutum videtur, ne quis ex plebe contra potentiores auxilii egeret: suos enim quisque opprimi et circumveniri non patitur, neque, aliter si faciat, ullam inter suos habet auctoritatem. Haec eadem ratio est in summa totius Galliae; namque omnes civitates in partes divisae sunt duas. 5 10

2. Cum Caesar in Galliam venit, alterius factionis principes erant Haedui, alterius Sequani. Hi cum per se minus valerent, quod summa auctoritas antiquitus erat in Haeduis magnaerque eorum erant clientelae, Germanos atque Ariovistum sibi adiunxerant eosque ad se magnis iacturis pollicitationibusque perduxerant. Proelii vero compluribus factis secundis atque omni nobilitate Haeduum interfecta tantum potentia antecesserant, ut magnam partem clientium ab Haeduis ad se transducerent obsidesque ab iis principum filios acciperent et publice iurare cogerent, nihil se contra Sequanos consilii inituros, et partem finitimi agri per vim occupatam possiderent Galliaeque totius principatum obtinerent. Qua necessitate adductus Divitiacus auxilii petendi causa Romam ad senatum profectus imperfecta re redierat. Adventu Caesaris facta commutatione rerum, obsidibus Haeduis reddi-

tis, veteribus clientelis restitutis, novis per Caesarem comparatis, quod hi, qui se ad eorum amicitiam aggregaverant, meliore condicione atque aequiore imperio se uti videbant, reliquis rebus eorum gratia dignitateque amplificata, Sequani principatum dimiserant. In eorum locum Remi successerant; quos quod adaequare apud Caesarem gratia intellegebatur, ii, qui propter veteres inimicitias nullo modo cum Haeduis coniungi poterant, se Remis in clientelam dicabant. Hos illi diligenter tuebantur: ita et novam et repente collectam auctoritatem tenebant. Eo tum statu res erat, ut longe principes haberentur Haedui, secundum locum dignitatis Remi obtinerent.

3. In omni Gallia eorum hominum, qui aliquo sunt numero atque honore, genera sunt duo: nam plebes paene servorum habetur loco, quae nihil audet per se, nullo adhibetur consilio. Plerique, cum aut aere alieno aut magnitudine tributorum aut iniuria potentiorum premuntur, sese in servitute dicant nobilibus; in hos eadem omnia sunt iura, quae dominis in servos. Sed de his duobus generibus alterum est druidum, alterum equitum. Illi rebus divinis intersunt, sacrificia publica ac privata procurant, religiones interpretantur: ad eos magnus adulescentium numerus disciplinae causa concurrat, magnoque hi sunt apud eos honore. Nam fere de omnibus controversiis publicis privatisque constituunt, et, si quod est admissum facinus, si caedes facta, si de hereditate, si de finibus controversia est, idem decernunt, praemia poenasque constituunt; si qui aut privatus aut populus eorum decreto non stetit, sacrificiis interdicunt. Haec poena apud eos est gravissima. Quibus ita est interdictum, hi numero impiorum ac sceleratorum habentur, his omnes decedunt, aditum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant, neque his petentibus ius redditur neque honos ullus communicatur. His autem omnibus druidibus praeest unus, qui summam inter eos habet auctoritatem. Hoc mortuo aut, si qui ex reliquis excellit dignitate, succedit, aut, si sunt plures pares, suffragio druidum, nonnumquam etiam armis de principatu contendunt. Hi certo anni tempore in finibus Carnutum, quae regio totius Galliae media habetur, consistunt in loco consecrato. Huc omnes undique, qui controversias habent, conveniunt eorumque decretis iudiciisque parent. Disciplina in Britannia reperta atque inde in Galliam translata esse existimatur, et nunc, qui diligentius eam rem cognoscere volunt, plerumque illo discendi causa profiscuntur.

4. Druides a bello abesse consuerunt neque tributa una cum reliquis pendunt, militiae vacationem omniumque rerum habent immunitatem. Tantis excitati praemiis et sua sponte multi in disciplinam conveniunt et a parentibus propinquisque mittuntur. Magnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur. Itaque annos nonnulli vicenos in disciplina permanent. Neque fas esse existimant ea litteris mandare, cum in reliquis fere rebus, publicis privatisque rationibus, Graecis litteris utantur. Id mihi duabus de causis instituisse videntur, quod neque in vulgum disciplinam efferri velint neque eos, qui di-

scunt, litteris confisos minus memoriae studere; quod fere plerisque 10
accidit, ut praesidio litterarum diligentiam in perdiscendo ac memoriam
remittant. Inprimis hoc volunt persuadere, non interire animas, sed
ab aliis post mortem transire ad alios, atque hoc maxime ad virtutem
excitari putant, metu mortis neglecto. Multa praeterea de sideribus 15
atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum
natura, de deorum immortalium vi ac potestate disputant et iuventuti
tradunt.

5. Alterum genus est equitum. Hi, cum est usus atque aliquod
bellum incidit — quod fere ante Caesaris adventum quotannis accidere
solebat, uti aut ipsi iniurias inferrent aut illatas propulsarent —,
omnes in bello versantur, atque eorum ut quisque est genere copiisque 5
amplissimus, ita plurimos circum se ambactos clientesque habet. Hanc
unam gratiam potentiamque noverunt.

6. Natio est omnium Gallorum admodum dedita religionibus,
atque ob eam causam, qui sunt affecti gravioribus morbis quique in
proeliis periculisque versantur, aut pro victimis homines immolant
aut se immolatuos vovent administrisque ad ea sacrificia druidibus
utuntur, quod, pro vita hominis nisi hominis vita reddatur, non posse 5
deorum immortalium numen placari arbitrantur, publiceque eiusdem
generis habent instituta sacrificia. Alii immani magnitudine simulacra
habent, quorum contexta viminibus membra vivis hominibus complent;
quibus succensis circumventi flamma exanimantur homines. Supplicia
eorum, qui in furto aut in latrocinio aut aliqua noxa sint comprehensi, 10
gratiora dis immortalibus esse arbitrantur; sed cum eius generis
copia deficit, etiam ad innocentium supplicia descendunt.

7. Deum maxime Mercurium colunt; huius sunt plurima simu-
lacra; hunc omnium inventorem artium ferunt, hunc viarum atque
itinerum ducem, hunc ad quaestus pecuniae mercaturasque habere
vim maximam arbitrantur. Post hunc Apollinem et Martem et Iovem 5
et Minervam. De his eandem fere, quam reliquae gentes, habent
opinionem: Apollinem morbos depellere, Minervam operum atque
artificiorum initia tradere, Iovem imperium caelestium tenere, Martem
bella regere. Huic, cum proelio dimicare constituerunt, ea, quae bello
ceperint, plerumque devovent; cum superaverunt, animalia capta im-
molant reliquasque res in unum locum conferunt. Multis in civitatibus 10
harum rerum exstructos tumulos locis consecratis conspicari licet;
neque saepe accidit, ut neglecta quispiam religione aut capta apud
se occultare aut posita tollere auderet, gravissimumque ei rei supplicium
cum cruciatu constitutum est.

8. Galli se omnes ab Dite patre prognatos praedicant idque
ab druidibus proditum dicunt. Ob eam causam spatia omnis temporis
non numero dierum, sed noctium finiunt; dies natales et mensium et
annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur. In reliquis
vitae institutis hoc fere ab reliquis differunt, quod suos liberos, nisi 5
cum adoleverunt, ut munus militiae sustinere possint, palam ad se

adire non patiuntur filiumque puerili aetate in publico in conspectu patris assistere turpe ducunt.

9. Viri, quantas pecunias ab uxoribus dotis nomine acceperunt, tantas ex suis bonis aestimatione facta cum dotibus communicant. Huius omnis pecuniae coniunctim ratio habetur fructusque servantur; uter eorum vita superavit, ad eum pars utriusque cum fructibus superiorum temporum pervenit. Viri in uxores, sicuti in liberos, vitae necisque habent potestatem; et cum paterfamiliae illustriore loco natus decessit, eius propinqui conveniunt et, de morte si res in suspitionem venit, de uxoribus in servilem modum quaestionem habent et, si compertum est, igni atque omnibus tormentis excruciatas interficiunt. Funera sunt pro cultu Gallorum magnifica et sumptuosa; omniaque, quae vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam animalia, ac paulo supra hanc memoriam servi et clientes, quos ab iis dilectos esse constabat, iustis funeribus confectis una cremabantur.

10. Quae civitates commodius suam rempublicam administrare existimantur, habent legibus sanctum, si quis quid de republica a finitimis rumore aut fama acceperit, uti ad magistratum deferat neve cum quo alio communicet, quod saepe homines temerarios atque imperitos falsis rumoribus terreri et ad facinus impelli et de summis rebus consilium capere cognitum est. Magistratus, quae visa sunt, occultant, quaeque esse ex usu iudicaverunt, multitudini produnt. De re publica nisi per concilium loqui non conceditur.

11. Germani multum ab hac consuetudine differunt. Nam neque druides habent, qui rebus divinis praesint, neque sacrificiis student. Deorum numero eos solos ducunt, quos cerunt et quorum aperte opibus iuvantur, Solem et Vulcanum et Lunam, reliquos ne fama quidem acceperunt. Vita omnis in venationibus atque in studiis rei militaris consistit; ab parvulis labori ac duritiae student. Agriculturae non student, maiorque pars eorum victus in lacte, caseo, carne consistit. Neque quisquam agri modum certum aut fines habet proprios, sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum, qui una coierunt, quantum et quo loco visum est agri, attribuunt atque anno post alio transire cogunt. Eius rei multas afferunt causas: ne assidua consuetudine capti studium belli gerendi agricultura commutent; ne latos fines parare studeant potentioresque humiliores possessionibus expellant; ne accuratius ad frigora atque aestus vitandos aedificent; ne qua oriatur pecuniae cupiditas, qua ex re factiones dissensionesque nascuntur; ut animi aequitate plebem contineant, cum suas quisque opes cum potentissimis aequari videat.

12. Civitatibus maxima laus est quam latissime circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc proprium virtutis existimant, expulsos agris finitimos cedere neque quemquam prope audere consistere; simul hoc se fore tutiores arbitrantur, repentinae incursionis timore sublato. Cum bellum civitas aut illatum defendit aut infert,

magistratus, qui ei bello praesint, ut vitae necisque habeant potestatem, deliguntur. In pace nullus est communis magistratus, sed principes regionum atque pagorum inter suos ius dicunt controversiasque minuunt. Latrocinia nullam habent infamiam, quae extra fines cuiusque civitatis fiunt, atque ea iuventutis exercendae ac desidia minuendae causa fieri praedicant. Atque ubi quis ex principibus in concilio dixit se ducem fore, qui sequi velint, profiteantur, consurgunt ii, qui et causam et hominem probant, suumque auxilium pollicentur atque ab multitudine collaudantur; qui ex his secuti non sunt, in desertorum ac proditorum numero ducuntur, omniumque his rerum postea fides derogatur. Hospitem violare fas non putant; qui quacumque de causa ad eos venerunt, ab iniuria prohibent, sanctos habent, hisque omnium domus patent victusque communicatur.

13. Sueborum gens est longe maxima et bellicosissima Germanorum omnium. Hi centum pagos habere dicuntur, ex quibus quotannis singula milia armatorum bellandi causa ex finibus educunt. Reliqui, qui domi manserunt, se atque illos alunt; hi rursus in vicem anno post in armis sunt, illi domi remanent. Sic neque agricultura nec ratio atque usus belli intermittitur. Sed privati ac separati agri apud eos nihil est, neque longius anno remanere uno in loco incolendi causa licet. Neque multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt multumque sunt in venationibus; quae res et cibi genere et cotidiana exercitatione et libertate vitae, cum, a pueris nullo officio aut disciplina assuefacti, nihil omnino contra voluntatem faciant, et vires alit et immani corporum magnitudine homines efficit. Atque in eam se consuetudinem adduxerunt, ut locis frigidissimis neque vestitus praeter pellis haberent quicquam, quarum propter exiguitatem magna est corporis pars aperta, et lavarentur in fluminibus.

14. Mercatoribus est aditus magis eo, ut, quae bello ceperint, quibus vendant, habeant, quam quo ullam rem ad se importari desiderent. Quin etiam iumentis, quibus maxime Galli delectantur, quaeque impenso parant pretio, Germani importatis non utuntur, sed quae sunt apud eos nata, prava atque deformia, haec cotidiana exercitatione, summi ut sint laboris, efficiunt. Equestribus proeliis saepe ex equis desiliunt ac pedibus proeliantur, equosque eodem remanere vestigio assuefecerunt, ad quos se celeriter, cum usus est, recipiunt; neque eorum moribus turpius quicquam aut inertius habetur quam ephippiis uti. Itaque ad quemvis numerum ephippiatorum equitum quamvis pauci adire audent. Vinum ad se omnino importari non sinunt, quod ea re ad laborem ferendum remollescere homines atque effeminari arbitrantur.

15. Publice maximam putant esse laudem, quam latissime a suis finibus vacare agros: hac re significari, magnum numerum civitatum suam vim sustinere non posse. Itaque una ex parte a Suebis circiter milia passuum sescenta agri vacare dicuntur. Ad alteram partem

5 succedunt Ubii, quorum fuit civitas ampla atque florens, ut est cap-
 tus Germanorum, et paulo sunt eiusdem generis ceteris huma-
 niores, propterea quod Rhenum attingunt multumque ad eos
 mercatores ventitant et ipsi propter propinquitatem Gallicis sunt
 moribus assuefacti. Hos cum Suebi, multis saepe bellis experti, pro-
 10 pter amplitudinem gravitatemque civitatis finibus expellere non po-
 tuissent, tamen vectigales sibi fecerunt ac multo humiliores infirmiores-
 que redegerunt.

16. Ac fuit antea tempus, cum Germanos Galli virtute supe-
 rarent, ultro bella inferrent, propter hominum multitudinem agrique
 inopiam trans Rhenum colonias mitterent. Itaque ea, quae fertilissima
 Germaniae sunt, loca circum Hercyniam silvam, quam Eratostheni et
 5 quibusdam Graecis fama notam esse video, quam illi Orcyniam appel-
 lant, Volcae Tectosages occupaverunt atque ibi consederunt; quae
 gens ad hoc tempus his sedibus sese continet summamque habet
 iustitiae et bellicae laudis opinionem. Nunc quod in eadem inopia,
 egestate patientiaque Germani permanent, eodem victu et cultu cor-
 10 poris utuntur; Gallis autem provinciarum propinquitas et transmari-
 narum rerum notitia multa ad copiam atque usus largitur; paulatim
 assuefacti superari multisque victi proeliis, ne se quidem ipsi cum
 illis virtute comparant.

17. Huius Hercyniae silvae, quae supra demonstrata est, latitudo
 novem dierum iter expedito patet; non enim aliter finire potest,
 neque mensuras itinerum noverunt. Oritur ab Helvetiorum et Neme-
 tum et Rauracorum finibus rectaque fluminis Danuvii regione perti-
 5 net ad fines Dacorum et Anartium; hinc se flectit sinistrorsus diversis
 ab flumine regionibus multarumque gentium fines propter magnitudi-
 nem attingit; neque quisquam est huius Germaniae, qui se aut
 adisse ad initium eius silvae dicat, cum dierum iter LX processerit,
 aut, quo ex loco oriatur, acceperit, multaque in ea genera ferarum
 10 nasci constat, quae reliquis in locis visa non sint; ex quibus, quae
 maxime differant ab ceteris et memoriae prodenda videantur, haec sunt.

18. Est bos cervi figura, cuius a media fronte inter aures
 unum cornu existit excelsius magisque directum his, quae nobis
 nota sunt, cornibus; ab eius summo sicut palmae ramique late diffun-
 5 doque cornuum. Eadem est feminae marisque natura, eadem forma magnitu-
 doque cornuum.

19. Sunt item, quae appellantur alces. Harum est consimilis
 capris figura et varietas pellium, sed magnitudine paulo antecedunt
 mutilaeque sunt cornibus et crura sine nodis articulisque habent, neque
 quietis causa procumbunt neque, si quo afflictas casu conciderunt,
 5 erigere sese aut sublevare possunt. His sunt arbores pro cubilibus:
 ad eas se applicant atque ita paulum modo reclinatae quietem capiunt.
 Quarum ex vestigiis cum est animadversum a venatoribus, quo se
 recipere consuerint, omnes eo loco aut ab radicibus subruunt aut
 accidunt arbores tantum, ut summa species earum stantium relinquatur.

Huc cum se consuetudine reclinaverunt, infirmas arbores pondere affligunt atque una ipsae concidunt.

20. Tertium est genus eorum, qui uri appellantur. Hi sunt magnitudine paulo infra elephantos, specie et colore et figura tauri. Magna vis eorum est et magna velocitas, neque homini neque ferae, quam conspexerunt, parant. Hos studiose foveis captos interficiunt. Hoc se labore durant adulescentes atque hoc genere venationis exercent, et qui plurimos ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus, quae sint testimonio, magnam ferunt laudem. Sed assuescere ad homines et mansueferi ne parvuli quidem excepti possunt. Amplitudo cornuum et figura et species multum a nostrorum boum cornibus differt. Haec studiose conquisita ab labris argento circumcludunt atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.

M. TULLII CICERONIS

SELECTI LOCI, EPISTOLAE, ORATIO I ET II IN CATILINAM HABITAE.

I. SELECTI LOCI

CLARORUM VIRORUM FACTA ILLUSTRIA ET APTE DICTA.

PARS PRIMA.

Rosc. Am. 24, 70. off. I., 80, 108., epist. ad Brut. I, 15, 3. de Senect. 14, 50.

Prudentissima civitas Atheniensium, dum ea rerum potita est, fuisse traditur. Eius porro civitatis sapientissimum Solonem dicunt fuisse, eum, qui leges, quibus hodie quoque utuntur, scripserit. Cuius imprimis versutum et callidum factum est, quod, quo et tutior vita eius esset et plus aliquanto rei publicae prodesset, furere se simulavit. Idem cum interrogaretur, cur nullum supplicium constituisset in eum, qui parentem necasset, respondit se id neminem facturum putasse. Sapienter fecisse dicitur, cum de eo nihil sauxerit, quod antea commissum non erat, ne non tam prohibere quam admonere videretur.

10 Solon Atheuiensis, qui et sapientissimus fuit ex septem et legum scriptor solus ex septem, contineri rem publicam duabus rebus dixit: praemio et poena.

Honestum illud Solonis est, quod ait versiculo quodam: „*senescere se multa in dies addiscentem*;" qua voluptate animi nulla certe potest esse maior. Prudentibus enim et bene institutis studia doctrinae pariter cum aetate crescunt.

(Fin. II., 80, 97; Tusc. I., 42, 101.)

Leonidas, rex Lacedaemoniorum, se in Thermopylis trecentosque eos, quos eduxerat Sparta, cum esset proposita aut fuga turpis aut gloriosa mors, opposuit hostibus. Quid ille dux Leonidas dicit? „*Prandete animo forti, Lacedaemonii; hodie apud inferos fortasse cenabimus.*“ Ibi alacri magnoque animo occiderunt omnes.

Fuit haec gens fortis, dum Lycurgi leges vigebant. E quibus 10
 unus, cum Perses hostis in colloquio dixisset glorians: „*Solem prae
 iaculorum multitudine et sagittarum non videbitis*“, — „*In umbra
 igitur, inquit, pugnabimus*“. Viros commemoro; qualis tandem La-
 caena? quae cum filium in proelium misisset et interfectum audisset:
 „*Idcirco, inquit, genueram, ut esset, qui pro patria mortem non* 15
dubitaret occumbere.“ Esto: fortes et duri Spartiatae; magnam habet
 vim rei publicae disciplina.

(Off. III., 11, 49.)

Themistocles post victoriam eius belli, quod cum Persis fuit,
 dixit in contione se habere consilium rei publicae salutare, sed id
 sciri non opus esse: postulavit, ut aliquem populus daret, quicum
 communicaret. Datus est Aristides. Huic ille, classem Lacedaemo-
 niorum, quae subducta esset ad Gytheum, clam incendi posse, quo 5
 facto frangi Lacedaemoniorum opes necesse esset. Quod Aristides
 cum audisset, in contionem magna expectatione venit dixitque, per-
 utile esse consilium, quod Themistocles afferret, sed minime honestum.
 Itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem
 putaverunt totamque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore 10
 Aristide repudiaverunt.

(Tusc. I., 40, 96.)

Quam me delectat Theramenes, quam elato animo est! Etsi
 enim flemus, cum legimus, tamen non miserabiliter vir clarus emo-
 ritur. Qui cum coniectus in carcerem triginta iussu tyrannorum,
 venenum ut sitiens obduxisset, reliquum sic e poculo eiecit, ut id
 resonaret; quo sonitu reddito adridens; „*Propino, inquit, hoc pulchro* 5
Critiae“, qui in eum fuerat taeterrimus. Graeci enim in conviviis
 solent nominare, cui poculum tradituri sint. Lusit vir egregius
 extremo spiritu, cum iam praecordiis conceptam mortem contineret,
 vereque ei, cui venenum praebiberat, mortem eam est auguratus,
 quae brevi consecuta est. 10

(Tusc. I., 46, 110; fin. II., 30, 97; Tusc. II., 24, 59.)

Ante Salamina ipsam Neptunus obruet, quam Salaminii tropaei
 memoriam, priusque Boeotia Leuctra tollentur quam pugnae Leuctri-
 cae gloria. Epaminondas cum vicisset Lacedaemonios apud Manti-
 neam atque ipse gravi vulnere exanimari se videret, ut primum
 dispexit, quaesivit, salvusne esset clipeus? Cum salvum esse fientes 5

10 sui respondissent, rogavit, essentne fusi hostes? Cumque id quoque ut cupiebat, audivisset, evelli iussit eam, qua erat transfixus, hastam. Ita multo sanguine profuso in laetitia et victoria est mortuus. Imperantem enim patriam Lacedaemoniis relinquebat, quam acceperat servientem.

(Div. II., 66, 135.)

Cum Ptolomaeus, familiaris Alexandri, in proelio telo venenato ictus esset eoque vulnere summo cum dolore moreretur, rex adsidens somno est consopitus. Tum secundum quietem visus ei dicitur draco is, quem mater Olympias alebat, radiculam ore ferre et simul dicere, 5 quo illa loci nasceretur — neque is longe aberat ab eo loco — eius autem esse vim tantam, ut Ptolomaeum facile sanaret. Cum Alexander experrectus narrasset amicis somnium, emisit, qui illam radiculam quaerent; qua inventa et Ptolomaeus sanatus dicitur et multi milites, qui erant eodem genere teli vulnerati.

(Sen. 7, 22.)

Sophocles ad summam senectutem tragoedias fecit; quod propter studium cum rem negligere familiarem videretur, a filiis in iudicium vocatus est, ut, quem ad modum nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici solet, sic illum quasi desipientem 5 a re familiari removerent iudices. Tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat et proxime scripserat, Oedipum Coloneum recitasse iudicibus quaesisseque, num illud carmen desipientis videretur? Quo recitato sententiis iudicum est liberatus.

(Acad. post. I., 4, 15. Tusc. V., 12, 35; V., 32, 91; V., 37, 108; off. II., 12, 43.)

Socrates mihi videtur, id quod constat inter omnes, primus a rebus occultis et ab ipsa natura involutis, in quibus omnes ante eum philosophi occupati fuerunt, avocavisse philosophiam et ad vitam communem adduxisse, ut de virtutibus et vitiis omninoque de bonis 5 rebus et malis quaereret, caelestia autem vel procul esse a nostra cognitione censeret vel, si maxime cognita essent, nihil tamen ad bene vivendum conferre.

Socrates, cum esset ex eo quaesitum Archelaum, Perdiccae filium, qui tum fortunatissimus haberetur, nonne beatum putaret? 10 „Haud scio,“ inquit, „numquam enim cum eo collocutus sum.“ — „An tu aliter id scire non potes?“ — „Nullo modo.“ — „Tu igitur ne de Persarum quidem rege magno potes dicere, beatusne

sit?" — „An ego possim, cum ignorem, quam sit doctus, quam vir bonus?" — „Quid? tu in eo sitam vitam beatam putas?" — „Ita prorsus existimo: bonos beatos, improbos miseros." — „Miser ergo 15 Archelaus?" — „Certe, si iniustus."

Socrates, in pompa cum magna vis auri argentique ferretur: „Quam multa non desidero!" inquit.

Socrates cum rogaretur, cuiatem se esse diceret: „Mundanum," inquit. Totius enim mundi se incolam et civem arbitrabatur. 20

Praeclare Socrates hanc viam ad gloriam proximam et quasi compendariam dicebat esse, si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset.

(De orat. I., 61, 260—261; fin. V., 2, 5; Tusc. IV., 19, 44.)

Orator imitetur illum, cui sine dubio summa vis dicendi conceditur, Atheniensem Demosthenem, in quo tantum studium fuisse tantusque labor dicitur, ut impedimenta naturae diligentia industriaque superaret; cumque ita balbus esset, ut eius ipsius artis, cui studeret, primam litteram non posset dicere, perfecit meditando, ut 5 nemo planius esse locutus putaretur. Qui etiam, ut memoriae proditum est, coniectis in os calculis, summa voce versus multos uno spiritu prouuntiare consuescebat; neque is consistens in loco, sed inambulans atque ascensu ingrediens arduo.

In Phalericum portum descendere ibique ad fluctum aiunt de-10 clamare solitum Demosthenem, ut fremitum maris assuesceret voce vincere.

Cui non sunt auditae Demosthenis vigiliae? qui dolere se aiebat, si quando opificum antelucana victus esset industria.

(Tusc. V., 32, 91.)

Xenocrates, cum legati ab Alexandro quinquaginta ei talenta attulissent, quae erat pecunia temporibus illis, Athenis praesertim, maxima, abduxit legatos ad cenam in Academiam; eis apposuit tantum, quod satis esset, nullo apparatu. Cum postridie rogarent eum, cui numerari iuberet: „Quid? vos hesternae, inquit, cenulae non 5 intellexistis me pecunia non egere?" Quos cum tristiores vidisset, triginta minas accepit, ne aspernari regis liberalitatem videretur.

(Tusc. I., 47, 118—114.)

Deorum immortalium iudicia solent in scholis proferre de morte, nec vero ea fingere ipsi, sed Herodoto auctore aliisque pluribus.

Primum Argiae sacerdotis, Cleobis et Biton, filii praedicantur. Nota fabula est. Cum enim illam ad solemne et statum sacrificium curru
 5 vehi ius esset satis longe ab oppido ad fanum, morarenturque iumenta: tunc iuvenes ii, quos modo nominavi, veste posita, corpora oleo perunxerunt, ad iugum accesserunt. Ita sacerdos advecta in fanum, cum currus esset ductus a filiis, precata a dea dicitur, ut
 10 id iis praemii daret pro pietate, quod maximum homini dari posset a deo; post epulatos cum matre adulescentes somno se dedisse, mane inventos esse mortuos. Simili precatione Trophonius et Agamedes usi dicuntur: qui cum Apollini Delphis templum exaedificavissent, venerantes deum petiverunt mercedem non parvam quidem operis et laboris sui, nihil certi, sed quod esset optimum homini.
 15 Quibus Apollo se id daturum ostendit post eius diei diem tertium: qui ut illuxit, mortui sunt reperti. Ludicavisse deum dicunt, et eum quidem deum, cui reliqui di concessissent, ut praeter ceteros divinaret.

P A R S A L T E R A.

(De rep. II., 7, 12—13.)

Romulus urbem constituit, quam e suo nomine Romam iussit nominari, et ad firmandam novam civitatem novum quoddam consilium secutus est, cum Sabinas, honesto ortas loco virgines, quae Romanam ludorum gratia venissent, rapi iussit easque in familiarum
 5 amplissimarum matrimoniis collocavit. Qua ex causa cum bellum Romanis Sabinis intulissent proelique certamen varium atque anceps fuisset, cum T. Tatius, rege Sabinorum, foedus icit, matronis ipsis, quae raptae erant, orantibus; quo foedere et Sabinos in civitatem adscivit sacris communicatis et regnum suum cum illorum rege
 10 sociavit.

(De rep. II., 14, 26—27.)

Numa Pompilius primum agros, quos bello Romulus ceperat, divisit viritim civibus docuitque sine depopulatione atque praeda posse eos colendis agris abundare commodis omnibus; amoremque
 5 iis otii et pacis iniecit, in quibus facillime iustitia et fides convalescit et quorum patrocinio maxime cultus agrorum perceptioque frugum defenditur. Idemque Pompilius et auspiciis maioribus inventis ad pristinum numerum duo augures addidit et sacris e principum numero pontifices quinque praefecit et animos ardentis consuetudine et cupiditate bellandi religionum caerimoniis mitigavit adiunxitque prae-

terea flamines, Salios virginesque Vestales, omnisque partis religionis statuit sanctissime. Sacrorum autem ipsorum diligentiam difficilem, apparatus perfacilem esse voluit. Nam quae perdiscenda quaeque observanda essent multa constituit, sed ea sine impensa. Quibus rebus institutis ad humanitatem atque mansuetudinem revocavit animos hominum studiis bellandi iam immanis ac feros. Sic ille cum undequadragesimo annos summa in pace concordiaque regnavisset, excessit e vita duabus praeclarissimis ad diuturnitatem rei publicae rebus confirmatis: religione atque clementia.

(De rep. II. 19, 34—35.)

Fuisse quemdam ferunt Demaratum Corinthium et honore et auctoritate et fortunis facile civitatis suae principem; qui cum Corinthiorum tyrannum Cypselum ferre non potuisset, fugisse cum magna pecunia dicitur ac se contulisse Tarquinius, in urbem Etruriae florentissimam. Vir liber ac fortis adscitus est civis a Tarquiniensibus atque in ea civitate domicilium et sedes collocavit. Ubi cum de matre familias Tarquiniensi duo filios — nomina his Lucumo atque Arruns fuerunt — procreavisset, omnibus eos artibus ad Graecorum disciplinam erudit; Lucumo superfuit patri bonorum omnium heres; cui cum divitiae iam animos facerent, auxit ducta in matrimonium Tanaquil summo loco nata.

Spernentibus Etruscis Lucumonem exsule advena ortum, consilium migrandi ab Tarquiniis cepit. Sublatis itaque rebus amigrat Romam. Ubi cum facile in civitatem receptus esset, propter humanitatem atque doctrinam Anco regi familiaris est factus, usque eo ut consiliorum omnium particeps et socius paene regni putaretur. Erat in eo praeterea summa comitas, summa in omnis civis opis, auxilii, defensionis, largiendi etiam benignitas. Itaque mortuo Marcio cunctis populi suffragiis rex est creatus L. Tarquinius; sic enim suum nomen ex Graeco nomine inflexerat.

(De off. III., 31, 112.)

L. Manlio, cum dictator fuisset, M. Pomponius tribunus plebis diem dixit, quod is paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset; criminabatur etiam, quod T. filium, qui postea est Torquatus appellatus, ab hominibus relegasset et ruri habitare iussisset. Quod cum audivisset adulescens filius negotium exhiberi patri, accurrisse Romam et cum prima luce Pomponii domum venisse dicitur. Cui cum esset nuntiatum, qui illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur, surrexit e lectulo remotisque arbitris ad se adulescentem iussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gla-

postquam assedit, rogavit hunc, videreturne misericordiam movisse?
„Ac magnam quidem,“ inquit; *„neminem enim puto esse tam durum,*
 5 *cui non oratio tua miseranda visa sit.“*

(Pro Archia 10, 25.)

In contione L. Sullae cum libellum malus poeta de populo subiecisset, quod epigramma in illum fecerat alternis versibus longiusculis: statim ex iis rebus, quas tum vendebat, iussit ei praemium tribui sub ea condicione, ne quid postea scriberet.

(Ad fam. VII., 30.)

Q. Maximo consule mortuo C. Caesar Caninium consulem hora VII renuntiavit, qui usque ad Calendas Ian. esset, quae erant futurae mane postridie. Ita Caninio consule, scripsit Cicero, nemo prandit. Nihil tamen eo consule mali factum est; fuit enim mirifica vigilantia,
 5 qui suo toto consulatu somnum non viderit.

MEMORABILIA QUAEDAM SOMNIA VETERUM.

(De divin. I., 27, 56—57.)

Illa duo somnia, quae creberrime commemorantur a Stoicis, quis tandem potest contemnere? Unum de Simonide: qui cum ignotum quendam proiectum mortuum vidisset eumque humavisset, haberetque in animo navem conscendere, moneri visus est ne id faceret
 5 ab eo, quem sepultura affecerat; si navigasset, eum naufragio esse periturum; itaque Simonidem redisse, perisse ceteros, qui tum navigassent.

Alterum ita traditum clarum admodum somnium:

Cum duo quidam Arcades familiares iter una facerent et Megaram venissent, alterum ad cauponem devertisse, ad hospitem alterum.
 10 Qui ut cenati quiescerent, concubia nocte visum esse in somnis ei, qui erat in hospitio, illum alterum orare, ut subveniret, quod sibi a caupone interitus pararetur; eum primo perterritum somnio surrexisse; dein cum se collegisset idque visum pro nihilo habendum
 15 esse duxisset, recubuisse; tum ei dormienti eundem illum visum esse rogare, ut, quoniam sibi vivo non subvenisset, mortem suam ne inultam esse pateretur; se interfectum in plastrum a caupone esse coniectum et supra stercus iniectum; petere, ut mane ad portam adesset, priusquam plastrum ex oppido exiret. Hoc vero eum
 20 somnio commotum mane bubulco praesto ad portam fuisse, quaesisse ex eo, quid esset in plaastro? illum perterritum fugisse, mortuum erutum esse, cauponem re patefacta poenas dedisse.

QUOMODO SIMONIDES ARTEM MEMORIAE PROTULERIT.

(De orat. II., 86, 352.)

Dicunt cum cenaret Cranone in Thessalia Simonides apud Scopam, fortunatum hominem et nobilem, cecinissetque id carmen, quod in eum scripsisset, in quo multa ornandi causa poetarum more in Castorem scripta et Pollucem fuissent, nimis illum sordide Simonidi dixisse se dimidium eius ei, quod pactus esset, pro illo carmine daturum; reliquum a suis Tyndaridis, quos aequè laudasset, peteret, si ei videretur. Paulo post esse ferunt nuntiatum Simonidi, ut prodiret: iuvenes stare ad ianuam duos quosdam, qui eum magno opere evocarent; surrexisse illum, prodisse, vidisse neminem. Hoc interim spatio conclave illud, ubi epularetur Scopas, concidisse; ea ruina ipsum cum cognatis suis oppressum interisse. Quos cum humare vellent sui neque possent obritos internoscere ullo modo, Simonides dicitur ex eo, quod meminisset, quo eorum loco quisque cubuisset, demonstrator unius cuiusque sepeliendi fuisse. Hac tum re admonitus invenisse fertur ordinem esse maxime, qui memoriae lumen afferet.

QUAEDAM OMINA SIGNIFICATIONESQUE VETERUM.

(De divin. I., 47, 104; I., 33, 73; 34, 74—76.)

L. Flaccum, flaminem Martialem, Q. Cicero audivit, cum diceret Caeciliam Metelli, cum vellet sororis suae filiam in matrimonium collocare, exisse in quoddam sacellum ominis capiendi causa, quod fieri more veterum solebat. Cum virgo staret et Caecilia in sella sederet neque diu ulla vox exstitisset, puellam defatigatam petisse a matertera, ut sibi concederet, paulisper ut in ejus sella requiesceret; illam autem dixisse, *Vero, mea puella, tibi concedo meas sedes.* Quod omen res consecuta est. Ipsa enim brevi mortua est; virgo autem nupsit, cui Caecilia nupta fuerat.

Cum Dionysius per agrum Leontinum iter faciens equum ipse demisisset in flumen, submersus equus voraginibus non exstitit; quem cum maxima contentione non potuisset extrahere, discessit aegre ferens. Cum autem aliquantulum progressus esset, subito exaudivit hinnitum respexitque, et equum alacrem laetus aspexit, cujus in iuba examen apium consererat. Quod ostentum habuit hanc vim, ut Dionysius paucis post diebus regnare coeperit.

Quid? Lacedaemoniis paulo ante Leuctricam calamitatem, quae significatio facta est, cum in Herculis fano arma sonuerunt Herculisque simulacrum multo sudore manavit? At eodem tempore Thebis, ut ait Callisthenes, in templo Herculis valvae clausae repagulis sub-

ito se ipsae aperuerunt, armaque, quae fixa in parietibus fuerant, ea sunt humi inventa. Cumque eodem tempore apud Lebadiam Trophonio res divina fieret, gallos gallinaceos in eo loco sic assidue canere coepisse, ut nihil intermitterent: tum augures dixisse Boeotios Thebanorum esse victorian, propterea quod avis illa victa silere soleret, canere, si vicisset. Eademque tempestate multis signis Lacedaemoniis Leuctricae pugnae calamitas denuntiabatur. Namque et in Lysandri, qui Lacedaemoniorum clarissimus fuerat, statua, quae Delphis stabat, in capite corona subito exstitit ex asperis herbis et
 30 agrestibus, stellaeque aureae, quae Delphis erant a Lacedaemoniis positae post navalem illam victoriam Lysandri, qua Athenienses conciderunt — qua in pugna quia Castor et Pollux cum Lacedaemoniorum classe visi esse dicebantur, eorum insignia deorum, stellae aureae, quas dixi, Delphis positae — paulo ante Leuctricam pugnam
 35 deciderunt neque repertae sunt. Maximum vero illud portentum iisdem Spartiatis fuit, quod, cum oraculum ab Iove Dodonaeo petivissent de victoria sciscitantes, legatique illud, in quo inerant sortes, collocavissent; simia, quam rex Molossorum in deliciis habebat, et sortes ipsas et cetera, quae erant ad sortem parata, disturbavit
 40 et aliud alio dissipavit. Tum ea, quae praeposita erat oraculo, sacerdos dixisse dicitur, de salute Lacedaemoniis esse, non de victoria cogitandum.

QUOMODO GYGES OPPORTUNITATE ANULI USUS REX
 LYDORUM FACTUS SIT.

(De off. III., 9., 37—38.)

Satis nobis persuasum esse debet, si omnes deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil iniuste, nihil libidinoze, nihil incontinenter esse faciendum. Hinc ille Gyges inducitur a Platone, qui, cum terra discessisset magnis quibusdam imbribus, descendit in illum hiatus aëneumque equum, ut ferunt fabulae, advertit, cuius in lateribus fores essent: quibus apertis corpus hominis mortui vidit magnitudine inusitata anulumque aureum in digito; quem ut detraxit, ipse induit — erat autem regius pastor — tum in concilium se pastorum recepit. Ibi cum palam eius anuli ad palam
 10 mam converterat, a nullo videbatur, ipse autem omnia videbat; idem rursus videbatur, cum in locum anulum inverterat. Itaque hac opportunitate anuli usus, regina adiutrice, regem dominum interemit, sustulit, quos obstare arbitrabatur, nec in his eum facinoribus quisquam potuit videre. Sic repente anuli beneficio rex exortus est
 15 Lydiae. Hunc igitur ipsum anulum si habeat sapiens, nihilo plus sibi licere putet peccare quam si non haberet. Honestas enim bonis viris, non occulta quaeruntur.

DE ARATO SICYONIO.

(De off. II., 23., 81—83.)

Aratus Sicyonius iure laudatur, qui, cum eius civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem clandestino introitu urbe est potitus, cumque tyrannum Nicoclem improviso oppressisset, sescentos exsules, qui locupletissimi fuerant eius civitatis, restituit remque publicam adventu suo liberavit. Sed, cum magnam animadverteret in bonis et possessionibus difficultatem, quod et eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant, egere iniquissimum esse arbitrabatur et quinquaginta annorum possessiones moveri non nimis aequum putabat, propterea quod tam longo spatio multa hereditatibus, multa emptionibus, multa dotibus tenebantur sine iniuria, iudicavit neque illis adimi nec his non satis fieri, quorum illa fuerant, oportere. Cum igitur statuisset opus esse ad eam rem constituendam pecunia, Alexandriam se proficisci velle dixit remque integram ad reditum suum iussit esse, isque celeriter ad Ptolomaeum suum hospitem venit, qui tum regnabat alter post Alexandriam conditam. Cui cum exposuisset patriam se liberare velle causamque docuisset, a rege opulento vir summus facile impetravit, ut grandi pecunia adiuveretur. Quam cum Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus causas cognovit et eorum, qui aliena tenebant, et eorum, qui sua amiserant, perfecitque aestimandis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallent, possessionibus cederent, aliis, ut commodius putarent numerari sibi, quod tanti esset, quam suum recuperare. Ita perfectum est, ut omnes concordia constituta sine querela discederent. — O virum magnum dignumque, qui in re publica nostra natus esset!

DE AUGURE ATTO NAVIO.

(De divin. I., 17, 31—32.)

Prisco regnante Tarquinio Attus Navius augur erat in magno nomine et gloria. Ex quo factum est, ut eum ad se rex Priscus arcesseret. Cuius cum temptaret scientiam auguratus, dixit ei cogitare se quiddam: id possetne fieri consuluit. Ille augurio acto posse respondit. Tarquinius autem dixit se cogitasse cotem novacula posse praecidi; tum Attum iussisse experiri. Ita cotem in comitium adlatam inspectante et rege et populo novacula esse discisam. Ex eo evenit, ut et Tarquinius augure Atto Navio uteretur et populus de suis rebus ad eum referret. Cotem autem illam et novaculam defosam in comitio supraque impositum puteal accepimus.

QUOMODO M. TULLIUS CICERO SEPULCHRUM ARCHIMEDIS
INVENERIT.

(Tusc. V., 23, 64—66.)

Archimedis ego quaestor ignoratum ab Syracusanis, cum esse omnino negarent, saeptum undique et vestitum veprebus et dumetis indagavi sepulchrum. Tenebam enim quosdam senariolos, quos in eius monumento esse inscriptos acceperam, qui declarabant, in summo
5 sepulchro sphaeram esse positam cum cylindro. Ego autem cum omnia collustrarem oculis — est enim ad portas Achradas magna frequentia sepulchrorum — animum adverti columellam non multum e dumis eminentem, in qua inerat sphaerae figura et cylindri. Atque ego statim Syracusanis — erant autem principes mecum — dixi me
10 illud ipsum arbitrari esse, quod quaererem. Immissi cum falcebus multi purgarunt et aperuerunt locum. Quo cum patefactus esset aditus, ad adversam basim accessimus. Apparebat epigramma, ex his posterioribus partibus versiculorum dimidiatis fere. Ita nobilissima Graeciae civitas, quondam vero etiam doctissima, sui civis unius
15 acutissimi monumentum ignorasset, nisi ab homine Arpinate didicisset.

DOLUS MALUS PYTHII.

(De off. III., 14, 58—60.)

C. Canius, eques Romanus, nec infacetus et satis litteratus, cum se Syracusas otandi, ut ipse dicere solebat, non negotiandi causa contulisset, dictitabat se hortulos aliquos emere velle, quo invitare amicos et ubi se oblectare sine interpellatoribus posset.
5 Quod cum percrebuisset, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracusis, venales quidem se hortos non habere, sed licere uti Canio, si vellet, ut suis, et simul ad cenam hominem in hortos invitavit in posterum diem. Cum ille promisisset, tum Pythius, qui esset ut argentarius apud omnes ordines gratus, piscatores ad se convocavit
10 et ab iis petivit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur, dixitque, quid eos facere vellet. Ad cenam tempore venit Canius: optare a Pythio apparatus convivium, cymbarum ante oculos multitudo, pro se quisque, quod ceperat, afferebat, ante pedes Pythii pisces abiiciebantur. Tum Canius: „Quaeso“ inquit, „quid est hoc Pythi?
15 tantumne piscium? tantumne cymbarum?“ Et ille: „Quid mirum?“ inquit, „hoc loco est Syracusis, quidquid est piscium, hic aquatio, hac villa isti carere non possunt.“ Incensus Canius cupiditate contendit a Pythio, ut venderet. Gravate ille primo. Quid multa? impetrat. Emit homo cupidus et locuples tanti, quanti Pythius voluit, et

emit instructos. Nomina facit, negotium conficit. Invitat Canius po- 20
 stridie familiares suos, venit ipse mature, scalmum nullum videt.
 Quaerit ex proximo vicino, num feriae quaedam piscatorum essent,
 quod eos nullos videret. „Nullae, quod sciam,“ inquit, „sed hic pi-
 scari nulli solent. Itaque heri mirabar, quid accidisset.“ Stomachari
 Canius; sed quid faceret? Nondum enim Aquilius protulerat de dolo 25
 malo formulas: in quibus ipsis cum ex eo quaereretur, quid esset
 dolus malus, respondebat, cum esset aliud simulatum, aliud actum.
 Ergo et Pythius et omnes aliud agentes, aliud simulantes perfidi,
 improbi, malitiosi. Nullum igitur eorum factum potest utile esse,
 cum sit tot vitiis inquinatum. 30

DE DIONYSIO MAIORE, TYRANNO SYRACUSANORUM.

(Tusc. V., 20, 57—60.)

Duodequadragesima annos tyrannus Syracusanorum fuit Diony-
 sius, cum quinque et viginti natus annos dominatum occupavisset.
 Qua pulchritudine urbem, quibus autem opibus praeditam servitute
 oppressam tenuit civitatem! Atqui de hoc homine a bonis auctoribus
 sic scriptum accepimus, summam fuisse eius in victu temperantiam, 5
 in rebusque gerendis virum acrem et industrium, eundem tamen
 maleficum natura et iniustum. Ex quo omnibus bene veritatem
 intuentibus videri necesse est miserrimum. Ea enim ipsa, quae con-
 cupierat, ne tum quidem, cum omnia se posse censebat, conseque-
 batur. Qui cum esset bonis parentibus atque honesto loco natus — 10
 etsi id quidem alius alio modo tradidit — abundaretque aequalium
 familiaritatibus et consuetudine propinquorum: credebat eorum ne-
 mini, sed iis, quos ex familiis locupletium servos delegerat, quibus
 nomen servitutis ipse detraxerat, et quibusdam convenis et feris
 barbaris corporis custodiam committebat. Ita propter iniustam domi- 15
 natus cupiditatem in carcerem quodam modo ipse se incluserat.
 Quin etiam, ne tonsori collum committeret, tondere filias suas docuit.
 Ita sordido atque ancillari artificio regiae virgines ut tonstriculae
 tondebant barbam et capillum patris. Et tamen ab his ipsis, cum
 iam essent adultae, ferrum removit instituitque, ut candentibus 20
 iuglandium putaminibus barbam sibi et capillum adurerent. / Et cum
 fossam latam cubiculari lecto circumdedisset eiusque fossae transi-
 tum ponticulo ligneo coniunxisset, eum ipsum, cum forem cubiculi
 clauserat, detorquebat. Idemque cum in communibus suggestis consi-
 stere non auderet, contionari ex turri alta solebat. Atque is cum 25
 pila ludere vellet — studiose enim id factitabat — tunicamque po-
 neret, adulescentulo, quem amabat, tradidisse gladium dicitur. Hic
 cum quidam familiaris iocans dixisset: „Huic quidem certe vitam
 tuam committis,“ arrisissetque adulescens, utrumque iussit interfici:

30 alterum, quia viam demonstravisset interimendi sui, alterum, quia dictum id risu approbavisset. Atque eo facto sic doluit, nihil ut tulerit gravius in vita; quem enim vehementer amarat, occiderat. Sic distrahuntur in contrarias partes impotentium cupiditates. Cum huic obsecutus sis, illi est repugnandum.

GLADIUM DAMOCLIS.

(Tusc. V., 21, 61—62.)

Cum quidam e Dionysii assentatoribus, Damocles, commemoraret in sermone copias eius, opes, maiestatem dominatus, rerum abundantiam, magnificentiam aedium regiarum, negaretque umquam beatiorem quemquam fuisse: „*Visne igitur*“ inquit, „*o Damocle,*
 5 *quoniam te haec vita delectat, ipse eandem degustare et fortunam experiri meam?*“ Cum se ille cupere dixisset, collocari iussit hominem in aureo lecto strato pulcherrimo textili stragulo, magnificis operibus picto, abacosque complures ornavit argento auroque caelato. Tum ad mensam eximia forma pueros delectos iussit consistere eos-
 10 que nutum illius intuentes diligenter ministrare. Aderant unguenta, coronae; incendebantur odores; mensae exquisitissimis epulis exstruebantur. Fortunatus sibi Damocles videbatur. In hoc medio apparatu fulgentem gladium e lacunari saeta equina aptum demitti iussit, ut impenderet illius beati cervicibus. Itaque nec pulchros illos ministratores aspiciebat nec plenum artis argentum nec manum porrigebat
 15 in mensam; iam ipsae defluebant coronae; denique exoravit tyrannum, ut abire liceret, quod iam beatus nollet esse. Satisne videtur declarasse Dionysius nihil esse ei beatum, cui semper aliqui terror impendat?

TYRANNUM OMNI CULTU ET VICTU HUMANO CARERE.

(Tusc. V., 22, 63.)

Quanto opere Dionysius amicitias desideraret, quarum infidelitatem extimescebat, declaravit in Pythagoricis duobus illis, quorum cum alterum vadem mortis accepisset, alter, ut vadem suum liberaret, praesto fuisset ad horam mortis destinatam: „*Utinam ego,*“
 5 inquit, „*tertius vobis amicus ascriberer!*“ Quam huic erat miserum carere consuetudine amicorum, societate victus, sermone omnino familiari, homini praesertim docto a puero et artibus ingenius erudito. Musicorum vero perstudiosum accepimus, poetam etiam tragicum —
 10 quam bonum, nihil ad rem; in hoc enim genere, nescio quo pacto, magis quam in aliis suum cuique pulchrum est; adhuc neminem cognovi

poëtam, qui sibi non optimus videretur; sic se res habet: „*te tua, me delectant mea*“ — sed, ut ad Dionysium redeamus, omni cultu et victu humano carebat; vivebat cum fugitivis, cum facinorosis, cum barbaris; neminem, qui aut libertate dignus esset aut vellet omnino liber esse, sibi amicum arbitrabatur.

15

DE DELIGENDO GENERE VITAE.

(De off. I., 32, 117—121.)

In deligendo vitae genere in primis constituendum est, quos nos et quales esse velimus et in quo genere vitae: quae deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adulescentia, cum est maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus aetatis degendae constituit, quod maxime adamavit. Itaque ante implicatur aliquo certo genere 5 cursuque vivendi quam potuit, quod optimum esset, iudicare. Nam quod Herculem Prodicium dicunt — ut est apud Xenophontem — cum primum pubesceret (quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est) exisse in solitudinem atque ibi sedentem diu secum multumque dubitasse, cum duas 10. cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset: hoc Herculi, Jovis filio, potuit fortasse contingere: nobis non item, qui imitamur, quos cuique visum est atque ad eorum studia institutaque impellimur; plerumque autem parentium praeceptis imbuti ad eorum consuetudinem moremque deducimur. Alii multitu- 15 dinis iudicio feruntur, quaeque maiori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant: nonnulli tamen sive felicitate quadam sive bonitate naturae sive parentium disciplina rectam vitae secuti sunt viam. Illud autem maxime rarum genus est eorum, qui aut eccellente ingenii magnitudine aut praeclara eruditione atque doctrina aut 20 utraque re ornati spatium etiam deliberandi habuerunt, quem potissimum vitae cursum sequi vellent; qua in deliberatione ad suam cuiusque naturam consilium est omne revocandum. Qui igitur ad naturae suae non vitiosae genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat, nisi forte se intellexerit errasse in deligendo 25 genere vitae. Quod si acciderit, — potest autem accidere — facienda morum institutorumque mutatio est. Eam mutationem si tempora adiuvant, facilius commodiusque faciemus; sin minus, sensim erit pedetentimque facienda. Commutato autem genere vitae omni ratione curandum est, ut id bono consilio fecisse videamur.

30

DE SERMONE.

(Off. I., 38, 136—137.)

Quomodo in omni vita rectissime praecipitur, ut perturbationes fugiamus, id est, motus animi nimios rationi non obtemperantes: sic eiusmodi motibus sermo debet vacare, ne aut ira exsistat aut cupiditas aliqua aut pigritia aut ignavia aut tale aliquid appareat; 5 maximeque curandum est, ut eos, quibuscum sermonem conferemus, et vereri et diligere videamur. Obiurgationes etiam nonnunquam incidunt necessariae, in quibus utendum est fortasse et vocis contentione maiore et verborum gravitate acriore, id agendum etiam, ut ea facere videamur irati. Sed, ut ad urendum et secandum, sic ad 10 hoc genus castigandi raro invitique veniemus, nec umquam nisi necessario, si nulla reperietur alia medicina; sed tamen ira procul absit, cum qua nihil recte fieri, nihil considerate potest. Magnam autem partem clementi castigatione licet uti, gravitate tamen adiuncta, ut severitas adhibeatur et contumelia repellatur; atque etiam illud 15 ipsum, quod acerbitatis habet obiurgatio, significandum est, ipsius id causa, qui obiurgetur, esse susceptum. Rectum est autem etiam in illis contentionibus, quae cum inimicissimis fiunt, etiam si nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam pellere. Quae enim cum aliqua perturbatione fiunt, ea nec constanter fieri 20 possunt nec iis, qui adsunt, probari. Deforme etiam est, de se ipso praedicare falsa praesertim et cum irrisione audientium imitari „Militem gloriosum.“ —

PARVO CULTU NATURAM CONTENTAM ESSE.

(Tusc. V., 34, 97—101.)

Darius in fuga cum aquam turbidam et cadaveribus inquinatam bibisset, negavit umquam se bibisse iucundius. Numquam videlicet sitiens biberat. Nec esuriens Ptolomaeus ederat, cui cum peragranti Aegyptum, comitibus non consecutis, cibarius in casa panis datus 5 esset, nihil visum est illo pane iucundius. Socratem ferunt, cum usque ad vesperum contentius ambularet quaesitumque esset ex eo, quare id faceret, respondisse se, quo melius cenaret, opsonare ambulando famem. Quid? victum Lacedaemoniorum in philiis nonne videmus? Ubi cum tyrannus cenavisset Dionysius, negavit se iure 10 illo nigro, quod cenae caput erat, delectatum. Tum is, qui illa coxerat: „*Minime mirum; condimenta enim defuerunt.*“ — „*Quae tandem?*“ inquit ille. — „*Labor in venatu, sudor, cursus ad Eurotam, fames, sitis; has enim rebus Lacedaemoniorum epulae conduntur.*“ Atque hoc non ex hominum more solum, sed etiam

ex bestiis intellegi potest, quae, ut quicquid obiectum est, quod 15
modo a natura non sit alienum, eo contentae non quaerunt amplius.
Civitates quaedam universae, more doctae, parcimonia delectantur, ut
de Lacedaemoniis paulè ante diximus. Persarum a Xenophonte victus
exponitur, quos negat ad panem adhibere quicquam praeter nastur-
tium. Quamquam, si quaedam etiam suaviora natura desideret, quam 20
multa ex terra arboribusque gignuntur, cum copia facili tum suavitate
praestantia! Timotheum, clarum hominem Athenis et principem civi-
tatis, ferunt, cum cenavisset apud Platonem eoque convivio admodum
delectatus esset vidissetque eum postridie, dixisse: „*Vestrae quidem*
cenae non solum in praesentia, sed etiam postero die iucundae sunt.“ 25
Quid? quod ne mente quidem recte uti possumus multo cibo et
potione completi? Est praeclara epistola Platonis ad Dionis propin-
quos, in qua scriptum est his fere verbis: „*Quo cum venissem, vita*
illa beata, quae ferebatur, plena Italicarum Syracusiarumque men-
sarum, nullo modo mihi placuit, bis in die saturum fieri nec unquam 30
pernoctare solum ceteraque, quae comitantur huic vitae, in qua
sapiens nemo efficietur unquam, moderatus vero multo minus. Quae
enim natura iam mirabiliter temperari potest?“ Quomodo igitur
iucunda vita potest esse, a qua absit prudentia, absit moderatio?

NIMIS CALLIDA ET MALITIOSA IURIS INTERPRETATIONE
INIURIAS SAEPE EXSISTERE.

(De off. 1, 10, 33.)

Existunt saepe iniuriae calumnia quadam et nimis callida et
malitiosa iuris interpretatione, Ex quo illud „*Summum ius summa*
iniuria“ factum est iam tritum sermone proverbium. Quo in genere
etiam in re publica multa peccantur, ut ille, qui, cum triginta dierum
essent cum hoste induciae factae, noctu populabatur agros, quod 5
dierum essent pactae, non noctium induciae. Ne noster quidem pro-
bandus, si verum est, Q. Fabium Labronem seu quem alium — nihil
enim habeo praeter auditum — arbitrum Nolanis et Neapolitanis de
finibus a senatu datum, cum ad locum venisset, cum utrisque sepa-
ratim locutum, ne cupide quid agerent, ne appetenter atque ut 10
regredi quam progredi mallent. Id cum utrique fecissent, aliquantum
agri in medio relictum est. Itaque illorum fines sic, ut ipsi dixerant,
terminavit: in medio relictum quod erat, populo Romano adiudicavit.
Decipere hoc quidem est, non iudicare. Quocirca in omni re fugienda
est talis sollertia. 15

DE BENEFICENTIA AC LIBERALITATE.

(De off. I., 14, 42—45.)

Beneficentia ac liberalitas, qua quidem nihil est naturæ hominis accommodatius, habet multas cautiones. Videndum est enim, primum ne obsit benignitas et iis ipsis, quibus benigne videbitur fieri, et ceteris, deinde ne maior benignitas sit quam facultates, tum ut pro dignitate cuique tribuatur. Id enim est iustitiæ fundamentum, ad quam hæc referenda sunt omnia. Nam et qui gratificantur cuiquam, quod obsit illi, cui prodesse velle videantur, non benefici neque liberales, sed perniciosi assentatores iudicandi sunt, et qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt iniustitia, ut si in suam rem aliena convertant. Sunt autem multi et quidem cupidi splendoris et gloriae, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur, iique arbitrantur se beneficos in suos amicos visum iri, si locupletent eos quacumque ratione. Id autem tantum abest ab officio, ut nihil magis officio possit esse contrarium. Videndum est igitur, ut ea liberalitate utamur, quæ prosit amicis, noceat nemini. Quare L. Sullæ C. Caesaris pecuniarum translatio a iustis dominis ad alienos non debet liberalis videri. Nihil enim est liberale, quod non idem iustum. — Alter locus erat cautionis, ne benignitas maior esset quam facultates, quod, qui benigniores volunt esse quam res patitur, primum in eo peccant, quod iniuriosi sunt in proximos. Quas enim copias iis et suppeditari æquius est et relinquere, eas transferunt ad alienos. Inest autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi et auferendi per iniuriam, ut ad largiendum suppetant copiae. Videre etiam licet plerosque non tam natura liberales quam quadam gloria ductos, ut benefici videantur, facere multa, quæ proficisci ab ostentatione magis quam a voluntate videantur. Talis autem simulatio vanitati est coniunctior quam aut liberalitati aut honestati. — Tertium est propositum, ut in beneficentia delectus esset dignitatis: in quo et mores eius erunt spectandi, in quem beneficium conferetur, et animus erga nos et communitas ac societas vitæ et ad nostras utilitates officia ante collata; quæ ut concurrant omnia, optabile est: si minus, plures causæ maioresque ponderis plus habebunt.

AMICITIA NIHIL MELIUS HOMINI A DIIS IMMORTALIBUS
DATUM ESSE.

(De amic. 6, 20—22; 7, 23.)

Est amicitia nihil aliud, nisi omnium divinarum humanarumque rerum cum benevolentia et caritate consensus; qua quidem haud scio an, excepta sapientia, quicquam melius sit homini & dis immortalibus

datum. Divitias alii praeponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. Beluarum hoc quidem 5 extremum; illa autem superiora caduca et incerta, posita non tam in consiliis nostris quam in fortunae temeritate. Qui autem in virtute summum bonum ponunt, praeclare illi quidem; sed haec ipsa virtus amicitiam et gignit et continet, nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest. Bonos autem inter viros amicitia tantas opportunitates 10 habet, quantas vix queo dicere. Principio qui potest esse „vita vitalis,“ ut ait Ennius, quae non in amici mutua benevolentia conquiescit? Quid dulcius quam habere, quicum omnia audeas sic loqui ut tecum? Quis esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis aequae ac tu ipse gauderet? Adversas vero ferre difficile esset sine 15 eo, qui illas gravius etiam quam tu ferret. Denique ceterae res, quae expetuntur, opportunae sunt singulae rebus fere singulis: divitiae, ut utare; opes, ut colare; honores, ut laudare; voluptates, ut gaudere; valetudo, ut dolore careas et muneribus fungere corporis: amicitia res plurimas continet; quoquo te verteris, praesto est, nullo 20 loco excluditur, numquam intempestiva, numquam molesta est. Itaque non aqua non igni, ut aiunt, pluribus locis utimur quam amicitia, quae et secundas res splendidiore facit et adversas partiens communicansque leviores.

Cumque plurimas et maximas commoditates amicitia contineat, 25 tum illa nimirum praestat omnibus, quod bonam spem praelucet in posterum nec debilitari animos aut cadere patitur. Verum enim amicum qui intuetur, tamquam exemplar aliquod intuetur sui. Quocirca et absentes adsunt et egentes abundant et imbecilli valent, et, quod difficilius dictu est, mortui vivunt: tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum; ex quo illorum beata mors videtur, 30 horum vita laudabilis. Quod si exemeris ex rerum natura benevolentiae conjunctionem, nec domus ulla nec urbs stare poterit, ne agri quidem cultus permanebit. Id si minus intellegitur, quanta vis amicitiae concordiaeque sit, ex dissensionibus atque ex discordiis percipi potest. 35 Quae enim domus tam stabilis, quae tam firma civitas est, quae non odiis et discidiis funditus possit everti? Ex quo, quantum boni sit in amicitia, iudicari potest.

QUID IN AMICITIA TENERE DEBEAMUS.

(De amic. 18, 64—66.)

Qui in bonis et in malis rebus gravem, constantem, stabilem se in amicitia praestiterit, hunc ex maxime raro genere hominum iudicare debemus et paene divino. Firmamentum autem stabilitatis constantiaeque est eius, quam in amicitia quaerimus, fides; nihil est enim stabile, quod infidum est. Simplicem praeterea et communem et con- 5

sentientem, id est, qui rebus eisdem moveatur, eligi par est, quae omnia pertinent ad fidelitatem. Neque enim fidum potest esse multiplex ingenium et tortuosum; neque vero, qui non eisdem rebus movetur naturaque consentit, aut fidus aut stabilis potest esse. Addendum 10 eodem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur aut credat oblati, quae pertinent omnia ad eam, quam iam dudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, amicitiam nisi inter bonos esse non posse. Est enim boni viri, quem eundem sapientem licet dicere, haec duo tenere in amicitia: primum, ne quid fictum sit neve simulatum: aperte 15 enim vel odisse magis ingenui est quam fronte occultare sententiam; deinde non solum ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse violatum. Accedat huc suavitas quaedam oportet sermonum atque morum, haudquaquam mediocre condimetum amicitiae. Tristitia 20 autem et in omni re severitas habet illa quidem gravitatem, sed amicitia remissior esse debet et liberior et dulcior et ad omnem comitatem facilitatemque proclivior.

COGNITIONIS AMOREM ET SCIENTIAE IN HOMINIBUS INNATUM ESSE.

(De fin. 5, 18, 48, 19, 54.)

Tantus est innatus in nobis cognitionis amor et scientiae, ut nemo dubitare possit, quin ad eas res hominum natura nullo emolumento invitata rapiatur. Videmusne, ut pueri ne verberibus quidem a contemplandis rebus perquirendisque deterreantur? ut pulsi recurrant? 5 ut aliquid scire se gaudeant? ut aliis narrare gestiant? ut pompa, ludis atque eius modi spectaculis teneantur ob eamque rem vel famem et sitim perferant? Quid vero? qui ingenuis studiis atque artibus delectantur, nonne videmus eos nec valetudinis nec rei familiaris habere rationem omniaque perpeti ipsa cognitione et scientia captos 10 et cum maximis curis et laboribus compensare eam, quam ex discendo capiunt, voluptatem? Mihi quidem Homerus huius modi quiddam vidisse videtur in iis, quae de Sirenium cantibus finxerit. Neque enim vocum suavitate videntur aut novitate quadam et varietate cantandi revocare eos solitae, qui praetervehebantur, sed quia multa se scire profite- 15 bantur, ut homines ad earum saxa discendi cupiditate adhaerescerent.

Quem enim ardorem studii censetis fuisse in Archimede, qui, dum in pulvere quaedam describit attentius, ne patriam quidem captam esse senserit? quantum Aristoxeni ingenium consumptum videmus in musicis? quo studio Aristophanem putamus aetatem in litteris duxisse? 20 Quid de Pythagora, quid de Platone aut de Democrito loquar? a quibus propter discendi cupiditatem videmus ultimas terras esse peragratas. Quae qui non vident, nihil unquam magna cognitione

dignum amaverunt. Sed quid attinet de rebus tam apertis plura requirere? Ipsi enim quaeramus a nobis, quem ad modum nos historia delectet, quam solemus persequi usque ad extremum, praetermissa 25 repetimus, inchoata persequimur. Nec vero sum nescius esse utilitatem in historia, non modo voluptatem. Quid? cum fictas fabulas, e quibus utilitas nulla elici potest, cum voluptate legimus? Quid? cum volumus nomina eorum, qui quid gesserint, nota nobis esse, parentes, patriam, multa praeterea minime necessaria? Quid? quod homines infima 30 fortuna, nulla spe rerum gerendarum, opifices denique delectantur historia? Maximeque eos videre possumus res gestas audire et legere velle, qui a spe gerendi absunt confecti senectute.

Quocirca intellegi necesse est in ipsis rebus, quae discuntur et cognoscuntur, invitamenta inesse, quibus ad discendum cognoscen- 35 dumque moveamur. Ac veteres quidam philosophi in beatorum insulis fingunt, qualis futura sit vita sapientium: quos cura omni liberatos, nullum necessarium vitae cultum aut paratum requirentes, nihil aliud acturos putant, nisi ut omne tempus inquirendo ac discendo in naturae cognitione consumant. Nos autem non solum beatae vitae 40 istam esse oblectationem videmus, sed etiam levamentum miseriarum. Itaque multi, cum in potestate essent hostium aut tyrannorum, multi in custodia, multi in exilio dolorem suum doctrinae studiis levarent. Princeps olim Atheniensium civitatis Phalereus Demetrius, cum patria pulsus esset iniuria, ad Ptolomaeum se regem Alexandream 45 contulit. Qui cum in hac ipsa philosophia, ad quam vos hortamur, excelleret Theophrastique esset auditor, multa praeclara in illo calamitoso otio scripsit, non ad usum aliquem suum, quo erat orbatu, sed animi cultus ille erat ei quasi quidam humanitatis cibus.

SITNE SENECTUS MISERA, QUOD HAUD PROCUL ABSIT
A MORTE.

(Cato Maj. 19, 66—71.)

Maxime angere atque sollicitam habere senectutem videtur appropinquatio mortis, quae certe ab ea non potest longe abesse. O miserum senem, qui mortem contemnendam esse in tam longa aetate non viderit! quae aut plane negligenda est, si omnino exstinguit animum, aut etiam optanda, si aliquo eum deducit, ubi sit futurus aeternus. Atqui tertium certe nihil inveniri potest. Quid igitur timeam, si aut non miser post mortem aut beatus etiam futurus sum? Quamquam quis est tam stultus, quamvis sit adulescens, cui sit exploratum se ad vesperum esse victurum? Quin etiam aetas illa multo plures quam senectus mortis casus habet. Facilius in morbos 10 incidunt adulescentes, gravius aegrotant, tristius curantur. Itaque pauci veniunt ad senectutem; quod ni ita accideret, et melius et pru-

dentius viveretur. Mens enim et ratio et consilium in senibus est; qui si nulli fuissent, nullae omnino civitates fuissent. Sed redeo ad
15 mortem impendentem. Quod est illud crimen senectutis, cum id ei videatis cum adulescentia esse commune? Omnes sentimus, mortem omni aetati esse communem. At sperat adulescens diu se victurum, quod sperare idem senex non potest. Insipienter sperat. Quid enim stultius, quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? At senex
20 ne quod speret quidem habet. At est eo meliore condicione quam adulescens, cum id, quod ille sperat, hic consecutus est. Ille vult diu vivere, hic diu vixit. Quamquam, o di boni! quid est in hominis vita diu? Da enim supremum tempus, expectemus Tartessorum regis aetatem; fuit enim, ut scriptum video, Arganthonius quidam
25 Gadibus, qui octoginta regnaverat annos, centum viginti vixerat; sed mihi ne diuturnum quidem quicquam videtur, in quo est aliquid extremum. Cum enim id advenit, tum illud, quod praeteriit, effluit; tantum remanet, quod virtute et recte factis consecutus sis; horae quidem cedunt et dies et menses et anni, nec praeteritum tempus
30 unquam revertitur, nec, quid sequatur, sciri, potest. Quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse contentus. Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda fabula est, modo in quocumque fuerit actu, probetur, neque sapienti usque ad „Plaudite“ veniendum est. Breve enim tempus aetatis satis longum ad bene honesteque
35 vivendum; sin processeris longius, non magis dolendum est, quam agricolae dolent, praeterita verni temporis suavitate aestatem autumnumque venisse. Ver enim tamquam adulescentiam significat ostenditque fructus futuros; reliqua autem tempora demetendis fructibus et percipiendis accommodata sunt. Fructus autem senectutis est ante
40 partorum bonorum memoria et copia. Omnia autem, quae secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis. Quid est autem tam secundum naturam, quam senibus emori? quod idem contingit adulescentibus adversante et repugnante natura. Itaque adulescentes mihi mori sic videntur, ut cum aquae multitudine flammae vis opprimitur, senes
45 autem sic, ut cum sua sponte, nulla adhibita vi, consumptus ignis exstinguitur, et quasi poma ex arboribus, cruda si sunt, vix evellentur, si matura et cocta, decidunt: sic vitam adulescentibus vis aufert, senibus maturitas; quae quidem nonnullis tam iucunda est, ut, quo propius ad mortem accedant, quasi terram videre videantur ali-
50 quandoque in portum ex longa navigatione esse venturi.

ORATIO SOCRATIS IAM MORTE MULTATI AD IUDICES
HABITA.

(Tusc. I., 41, 97—99.)

Magna me spes tenet, iudices, bene mihi evenire, quod mittar ad mortem. Necesse est enim, sit alterum de duobus: ut aut sensus omnino omnes mors auferat aut in alium quendam locum ex his locis morte migretur. Quam ob rem sive sensus exstinguitur mors- que ei somno similis est, qui nonnumquam etiam sine visis somni- 5 orum placatissimam quietem affert: di boni! quid lucri est emori! aut quam multi dies reperiri possunt, qui tali nocti anteponan- tur? Cui si similis futura est perpetuitas omnis consequentis temporis, quis me beator? Sin vera sunt, quae dicuntur, migrationem esse mortem in eas oras, quas, qui e vita excesserunt, incolunt: id multo 10 iam beatius est. Tene, cum ab iis, qui se iudicum numero haberi volunt, evaseris, ad eos venire, qui vere iudices appellentur, Minoem, Rhadamanthum, Aeacum, Triptolemum, convenireque eos, qui iuste et cum fide vixerint? Haec peregrinatio mediocris vobis videri potest? Ut vero colloqui cum Orpheo, Musaeo, Homero, Hesiodo liceat, 15 quanti tandem aestimatis? Equidem saepe emori, si fieri posset, vellem, ut ea, quae dico, mihi liceret invenire. Quanta delectatione autem afficerer, cum Palamedem, cum Aiacem, cum alios iudicio in- quo circumventos convenirem! Temptarem etiam summi regis, qui maximas copias duxit ad Troiam, et Ulixi Sisyphique prudentiam, 20 nec ob eam rem, cum haec exquirerem, sicut hic faciebam, capite damnarer. Ne vos quidem, iudices ii, qui me absolvistis, mortem timueritis. Nec enim cuiquam bono mali quicquam evenire potest nec vivo nec mortuo; nec umquam eius res a dis immortalibus neglegentur, nec mihi ipsi hoc accidit fortuito. Nec vero ego iis, a 25 quibus accusatus aut a quibus condemnatus sum, habeo quod succenseam, nisi quod mihi nocere se crediderunt. Sed tempus est, iam hinc abire me, ut moriar, vos, ut vitam agatis. Utrum autem sit melius, di immortales sciunt; hominem quidem scire arbitror neminem. 30

COLLOQUIUM M. TULLII CICERONIS CUM M. PORCIO
CATONE IN BIBLIOTHECA.

(De fin. 3, 2, 7—10.)

In Tusculano cum essem vellemque e bibliotheca pueri Luculli quibusdam libris uti, veni in eius villam, ut eos ipse, ut solebam, inde promerem. Quo cum venissem, M. Catonem, quem ibi esse nesci-

eram, vidi in bibliotheca sedentem, multis circumfusum Stoicorum
 5 libris. Erat enim in eo aviditas legendi nec satiari poterat, quippe
 qui ne reprehensionem quidem vulgi inanem reformidans in ipsa
 curia soleret legere saepe, dum senatus cogeretur, nihil operae rei
 publicae detrahens; quo magis tum, in summo otio maximaque copia
 quasi heluari libris, si hoc verbo in tam clara re utendum est, vide-
 10 batur. Quod cum accidisset, ut alter alterum necopinato videremus,
 surrexit statim. Deinde prima illa, quae in congressu solemus:
 „Quid tu,“ inquit, „huc?“ a villa enim, credo, et, si ibi te esse
 scissem, ad te ipse venissem.“ „Hæc,“ inquam, „ludis commissis
 ex urbe profectus veni ad vesperum. Causa autem fuit huc veniendi,
 15 ut quosdam hinc libros promerem. Et quidem, Cato, hanc totam
 copiam iam Lucullo nostro notam esse oportebit; nam his libris
 eum malo quam reliquo ornatu villae delectari. Est enim mihi
 magnæ curæ — quamquam hoc quidem proprium tuum munus
 est — ut ita erudiatur, ut et patri et Caepioni nostro et tibi tam
 20 propinquo respondeat. Laboro autem non sine causa; nam et avi
 eius memoria moveor et Lucullus mihi versatur ante oculos, vir cum
 omnibus excellens tum mecum et amicitia et omni voluntate sententia-
 que coniunctus.“ „Praeclare,“ inquit, „facis, cum et eorum memoriam
 tenes, quorum uterque tibi testamento liberos suos commendavit, et
 25 puerum diligis. Quod autem meum munus dicis, non equidem recuso,
 sed te adiungo socium. Addo etiam illud, multa iam mihi dare
 signa puerum et pudoris et ingenii; sed aetatem vides.“ — „Video
 equidem,“ inquam, „sed tamen iam infici debet iis artibus, quas si,
 dum est tener, combiberit, ad maiora veniet paratior. Sic, et quidem
 30 diligentius saepiusque ista loquemur inter nos agenusque commu-
 niter.“ — „Sed residamus,“ inquit, „si placet.“ Itaque fecimus.
 Tum ille: „Tu autem, cum ipse tantum librorum habeas, quos
 hic tandem requiris?“ „Commentarios quosdam,“ inquam, „Aristo-
 telios, quos hic sciebam esse, veni ut auferrem, quos legerem, dum
 35 essem otiosus; quod quidem nobis, ut scis, non saepe contingit.“ —
 „Quam vellem,“ inquit, „te ad Stoicos inclinavisses! Erat enim, si
 cuiusquam, certe tuum nihil præter virtutem in bonis ducere.“ —

DE Q. FABIO MAXIMO.

(De senec. 4, 10—12.)

Ego — ait M. Portius Cato — Q. Maximum, eum, qui Taren-
 tum recepit, senem adulescens ita dilexi, ut aequalem. Erat enim in
 illo viro comitate condita gravitas nec senectus mores mutaverat.
 Quamquam eum colere coepi non admodum grandem natu, sed tamen
 5 iam aetate provectum. Anno enim post consul primum fuerat, quam
 ego natus sum; cumque eo quartum consule adulescentulus miles ad

Capuam profectus sum quintoque anno post ad Tarentum. Quaestor deinde quadriennio post factus sum, quem magistratum gessi consularibus Tuditano et Cethego. Hic et bella gerebat ut adulescens, cum plane grandis esset, et Hannibalem iuveniliter exsultantem patientia 10 sua mollebat. Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit! cum quidem me audiente Salinatori, qui amisso oppido fugerat in arcem, glorianti atque ita dicenti: „*Mea opera, Q, Fabi, Tarentum recepisti!*“ „*Certe,*“ inquit ridens: „*nam nisi tu amisisses, numquam recepissem.*“ Nec vero in armis praestantior quam in toga; qui consul iterum C. Flaminio, tribuno plebis, quoad potuit, restitit agrum Picientem et Gallicum viritim contra senatus auctoritatem dividenti, augurque cum esset, dicere ausus est „optimis auspiciis ea geri, quae pro rei publicae salute gererentur, quae contra rem publicam ferrentur, contra auspicia ferri.“ Multa in eo viro praecleara cognovi; 20 sed nihil est admirabilius, quam quomodo ille mortem filii tulit, clari viri et consularis. Est in manibus laudatio; quam cum legimus, quem philosophum non contemnimus? Nec vero ille in luce modo atque in oculis civium magnus, sed intus domique praestantior. Qui sermo! quae praecepta! quanta notitia antiquitatis! quae scientia 25 iuris augurii! Multae etiam, ut in homine Romano, litterae; omnia memoria tenebat non domestica solum, sed etiam externa bella. Cuius sermone ita tum cupide fruebar, quasi iam divinarem, id quod evenit, illo extincto fore, unde discerem, neminem.

BELLUM MITHRIDATICUM.

(Pro Mur. 15, 32; pro Flacco 25, 60; pro imp. Cn. Pomp. 9, 22—24.)—*Ann. 5 24.*

Si diligenter quid Mithridates potuerit et quid effecerit et qui vir fuerit, consideraris, omnibus regibus, quibuscum populus Romanus bellum gessit, hunc regem nimirum antepones; cuius iussu facta est illa universorum civium Romanorum per tot urbes uno puncto 5 temporis misera crudelisque caedes; praetores nostri dediti, legati in vincula coniecti, nominis prope Romani memoria cum vestigio imperii non modo ex sedibus Graecorum, verum etiam ex litteris est deleta. Mithridatem deum, illum patrem, illum conservatorem Asiae, illum Euhium, Nysium, Bacchum, Liberum nominabant. Unum atque idem erat tempus, cum L. Flacco consuli portas tota Asia 10 clauderat, Cappadocem autem illum non modo recipiebat suis urbibus, verum etiam ultro vocabat. Sed hunc L. Sulla, maximo et fortissimo exercitu, pugnax et acer et non rudis imperator, ut aliud nihil dicam, cum bello invectum totam in Asiam, cum pace dimisit; hunc L. Murena vehementissime vigilantissimeque vexatum, repressum 15 magna ex parte, non oppressum reliquit; qui rex, sibi aliquot annis sumptis ad confirmandas rationes et copias belli, tantum spe conatu-

que valuit, ut se Oceanum cum Ponto, Sertorii copias cum suis
 coniuncturum putaret. Ad quod bellum duobus consulibus ita missis,
 20 ut alter Mithridatem persequeretur, alter Bithyniam tueretur, alterius
 res et terra et mari calamitosae vehementer et opes regis et nomen
 auxerunt; L. Luculli vero res tantae exstiterunt, ut neque maius
 bellum commemorari possit neque maiore consilio et virtute gestum.
 Nam cum totius impetus belli ad Cyzicenorum moenia exstitisset
 25 eamque urbem sibi Mithridates Asiae ianuam fore putasset, qua
 effracta et revulsa tota pateret provincia, perfecta a Lucullo haec
 sunt omnia, ut urbs fidelissimorum sociorum defenderetur et omnes
 copiae regis diuturnitate obsessionis consumerentur. Quid, illam
 pugnam navalem ad Tenedum, cum contento cursu, acerrimis duci-
 30 bus, hostium classis Italianam spe atque animis inflata peteret, mediocri
 certamine et parva dimicatione commissam arbitraris? Mitto proelia,
 praetereo oppugnationes oppidorum; expulsus regno suo tandem
 aliquando sic Mithridates profugit, ut ex eodem Ponto Medea illa
 quondam profugisse dicitur, quam praedicant in fuga fratris sui
 35 membra in iis locis, qua se parens persequeretur, dissipavisse, ut
 eorum collectio dispersa maerorque patrius celeritatem persequendi
 retardaret. Sic Mithridates fugiens maximam vim auri atque argenti
 pulcherrimarumque rerum omnium, quas et a maioribus acceperat et
 ipse bello superiore ex tota Asia direptas in suum regnum conges-
 40 serat, in Ponto omnem reliquit. Haec dum nostri colligunt omnia
 diligentius, rex ipse e manibus effugit. Ita illum a persequendi studio
 maeror, hos laetitia tardavit.

Hunc in illo timore et fuga Tigranes, rex Armenius, excepit
 diffidentemque rebus suis confirmavit et afflictum erexit perditum-
 45 que recreavit. Cuius in regnum posteaquam L. Lucullus cum exer-
 citu venit, plures etiam gentes contra imperatorem nostrum concita-
 tae sunt. Erat enim metus iniectus iis nationibus, quas nunquam
 populus Romanus neque lacessendas bello neque temptandas putavit;
 erat etiam alia gravis atque vehemens opinio, quae animos gentium
 50 barbararum pervaserat, fani locupletissimi et religiosissimi diripiendi
 causa in eas oras nostrum esse exercitum adductum. Ita nationes
 multae atque magnae novo quodam terrore ac metu concitabantur.
 Noster autem exercitus, tametsi urbem ex Tigranis regno ceperat
 et proeliis usus erat secundis, tamen nimia longinquitate locorum
 55 ac desiderio suorum commovebatur. Fuit illud extremum, ut ex iis
 locis a militibus nostris reditus magis maturus quam processio lon-
 gior quaereretur. Mithridates autem et suam manum iam confirmarat
 et eorum, qui se ex ipsius regno collegerant, et magnis adventiciis
 auxiliis multorum regum et nationum iuvabatur. Tandem eius belli
 60 conficiendum exitum summo studio populus Romanus ad Cn. Pom-
 peium detulit; cuius ex omnibus pugnis, quae sunt innumerabiles,
 vel acerrima mihi videtur illa, quae cum rege commissa est et
 summa contentione pugната. Qua ex pugna cum se ille eripisset et

Bosphorum confugisset, quo exercitus adire non posset, etiam in extrema fortuna et fuga nomen tamen retinuit regium. Itaque ipso 65 Pompeius regno possesso, ex omnibus oris ac notis sedibus hoste pulso, tamen tantum in unius anima posuit, ut, cum omnia, quae ille tenerat, adierat, sperarat, victoria possideret, tamen non ante quam illum vita expulit, bellum confectum iudicaret.

DE CN. POMPEIO IMPERATORE.

(De imper. Cn. Pomp. 10, 27—35.)

Unus est Cn. Pompeius, qui non modo eorum hominum, qui nunc sunt, gloriam, sed etiam antiquitatis memoriam virtute superavit. Ego enim sic existimo, in summo imperatore quattuor has res inesse oportere: scientiam rei militaris, virtutem, auctoritatem, felicitatem. Quis igitur hoc homine scientior umquam aut fuit aut esse debuit? 5 qui e ludo atque e pueritiae disciplinis, bello maximo atque acerrimis hostibus, ad patris exercitum atque in militiae disciplinam profectus est; qui extrema pueritia miles in exercitu fuit summi imperatoris, ineunte adulescentia maximi ipse exercitus imperator; qui saepius cum hoste conflixit quam quisquam cum inimico concertavit, plura 10 bella gessit quam ceteri legerunt, plures provincias confecit quam alii concupiverunt; cuius adulescentia ad scientiam rei militaris non alienis praeceptis sed suis imperiis, non offensionibus belli sed victoriis, non stipendiis sed triumphis est erudita. Quod denique genus esse belli potest, in quo illum non exercuerit fortuna rei publicae? Civile, 15 Africanum, Transalpinum, Hispaniense, mixtum ex civitatibus atque ex bellicosissimis nationibus, servile, navale bellum, varia et diversa genera et bellorum et hostium non solum gesta ab hoc uno, sed etiam confecta, nullam rem esse declarant in usu positam militari, quae huius viri scientiam fugere possit. 20

Iam vero virtuti Cn. Pompei quae potest oratio par inveniri? Quid est quod quisquam aut illo dignum aut vobis novum aut cuiquam inauditum possit afferre? Neque enim illae sunt solae virtutes imperatoriae, quae vulgo existimantur, labor in negotiis, fortitudo in periculis, industria in agendo, celeritas in conficiendo, consilium in providendo: quae tanta sunt in hoc uno, quanta in omnibus reliquis imperatoribus, quos aut vidimus aut audivimus, non fuerunt. Testis est Italia, quam ille ipse victor L. Sulla huius virtute et subsidio confessus est liberatam; testis est Sicilia, quam multis undique cinctam periculis non terrore belli, sed consilii celeritate explicavit; 25 testis est Africa, quae magnis oppressa hostium copiis eorum ipsorum sanguine redundavit; testis est Gallia, per quam legionibus nostris iter in Hispaniam Gallorum internicione patefactum est; testis est Hispania, quae saepissime plurimos hostes ab hoc superatos

- 35 prostratosque conspexit; testis est iterum et saepius Italia, quae, cum servili bello taetro periculosoque premeretur, ab hoc auxilium absente expetivit, quod bellum expectatione eius attenuatum atque imminutum est, adventu sublatum ac sepultum; testes nunc vero iam omnes orae atque omnes exterae gentes ac nationes, denique
 40 maria omnia, cum universa tum in singulis oris omnes sinus atque portus. Quis enim toto mari locus per hos annos aut tam firmum habuit praesidium, ut tutus esset, aut tam fuit abditus, ut lateret? Quis navigavit, qui non se aut mortis aut servitutis periculo committeret, cum aut hieme aut referto praedonum mari navigaret?
 45 Hoc tantum bellum, tam turpe, tam vetus, tam late divisum atque dispersum quis umquam arbitraretur aut ab omnibus imperatoribus uno anno aut omnibus annis ab uno imperatore confici posse? Prodi immortales! tantamne unius hominis incredibilis ac divina virtus tam brevi tempore lucem affere rei publicae potuit, ut vos, qui modo
 50 ante ostium Tiberinum classem hostium videbatis, ii nunc nullam intra Oceani ostium praedonum navem esse audiat? Atque haec qua celeritate gesta siunt, videtis. Tantum bellum, tam diuturnum, tam longe lateque dispersum, quo bello omnes gentes ac nationes premebantur, Cn. Pompeius extrema hieme apparavit, ineunte vere suscepit, me-
 55 dia aestate confecit.

CN. POMPEIUS VICTOR QUALEM SE IN TIGRANEM, REGEM ARMENIORUM, VICTUM PRAESTITERIT.

(Pro Sestio 27, 58—59.)

- Cum Armeniorum rege Tigra-ne grave hellum diuturnumque gessimus, cum ille iniuriis in socios nostros inferendis bello prope nos lacessisset. Hic et ipse per se vehemens fuit et acerrimum hostem huius imperii Mithridatem pulsum Ponto opibus suis regnoque defendit, et
 5 ab L. Lucullo, summo viro atque imperatore, victus, animo tamen hostili cum reliquis suis copiis in pristina mente mansit. Hunc Cn. Pompeius cum in suis castris supplicem abiectum vidisset, erexit atque insigne regium, quod ille de capite suo abiecerat, reposuit et certis rebus imperatis regnare iussit, nec minus et sibi et huic
 10 imperio gloriosum putavit constitutum a se regem quam constrictum videri. Tigranes igitur, qui et ipse hostis fuit populi Romani et acerrimum hostem in regnum recepit, qui conflixit, qui signa contulit, qui de imperio paene certavit, regnat et amicitiae nomen ac societatis, quod armis violarat, id precibus est consecutus.

DE SICILIA.

(Verr. act. 2, lib. 2, c. 1—8.)

Sicilia, prima omnium, id quod ornamentum imperii est, provincia est appellata; prima docuit maiores nostros, quam praeclarum esset exteris gentibus imperare; sola fuit ea fide benevolentiaque erga populum Romanum, ut civitates eius insulae, quae semel in amicitiam nostram venissent, numquam postea deficerent, pleraeque 5 autem et maxime illustres in amicitia perpetuo manerent. Itaque maioribus nostris in Africam ex hac provincia gradus imperii factus est. Neque enim tam facile opes Carthagini tanta concidissent, nisi illud et rei frumentariae subsidium et receptaculum classibus nostris pateret. Quare P. Africanus Carthagine deleta Siculorum 10 urbes signis monumentisque pulcherrimis exornavit, ut, quos victoria populi Romani maxime laetari arbitrabatur, apud eos monumenta victoriae plurima collocaret. Denique ille ipse M. Marcellus, cuius in Sicilia virtutem hostes, misericordiam victi, fidem ceteri Siculi perspexerunt, non solum sociis in eo bello consuluit, verum etiam supe- 15 ratis hostibus temperavit. Urbem pulcherrimam, Syracusas, quae cum manu munitissima esset tum loci natura terra ac mari clauderetur, cum vi consilioque cepisset, non solum incolumem passus est esse, sed ita reliquit ornatam, ut esset idem monumentum victoriae, mansuetudinis, continentiae; cum homines viderent, et quid expug- 20 nasset et quibus pepercisset et quae reliquisset. Tantum ille habendum honorem Siciliae putavit, ut ne hostium quidem urbem ex sociorum insula tollendam arbitraretur.

Itaque ad omnes res Sicilia provincia semper usi sumus, ut, quicquid ex sese posset effere, id non apud eos nasci, sed domi 25 nostrae conditum iam putaremus. Quando illa frumentum, quod deberet, non ad diem dedit? quando id, quod opus esse putaret, non ultro pollicita est? quando id, quod imperaretur, recusavit? Itaque ille M. Cato Sapiens cellam penariam rei publicae nostrae, nutricem plebis Romanae, Siciliam nominabat. Nos vero 30 experti sumus Italico maximo difficillimoque bello, Siciliam nobis non pro penaria cella, sed pro aerario illo maiorum vetere ac referto fuisse. Nam sine ullo sumptu nostro coriis, tunicis frumentoque suppeditando maximos exercitus nostros vestivit, aluit, armavit. Quid? illa, quae forsitan ne sentiamus quidem, quanta sunt! quod 35 multis locupletioribus civibus nostris utimur, quod habent propinquam, fidelem fructuosamque provinciam, quo facile excurrant, ubi libenter negotium gerant; quos illa partim mercibus suppeditandis cum questu compendioque dimittit, partim retinet, ut arare, ut pascere, ut negotiari libeat, ut denique sedes ac domicilium collocare. Quod com- 40 modum non mediocre rei publicae est, tantum civium numerum tam

prope ab domo, tam bonis fructuosisque rebus detineri. Et quoniam quasi quaedam praedia populi Romani sunt vectigalia nostra atque provinciae: quem ad modum vos propinquis vestris praediis maxime
45 delectamini, sic populo Romano iucunda suburbanitas est huiusce provinciae.

Iam verò hominum ipsorum ea patientia, virtus frugalitasque est, ut proxime ad nostram disciplinam illam veterem, non ad hanc, quae nunc increbruit, videantur accedere. Nihil ceterorum simile
50 Graecorum: nulla desidia, nulla luxuries; contra summus labor in publicis privatisque rebus, summa parcimonia, summa diligentia. Sic porro nostros homines diligunt, ut his solis neque publicanus neque negotiator odio sit. Magistratum autem nostrorum iniurias ita multorum tulerunt, ut numquam ante hoc tempus ad aram legum praesidiumque
55 vestrum publico consilio confugerint. Sic a maioribus suis acceperant: tanta populi Romani in Siculos esse beneficia, ut etiam iniurias nostrorum hominum perferendas putarent.

DE CULTU CERERIS IN SICILIA.

(Verr. act. 2, lib. IV. c. 48—49.)

Vetus est haec opinio, quae constat ex antiquissimis Graecorum litteris ac monumentis, insulam Siciliam totam esse Cereri et Liberae consecratam. Hoc cum ceterae gentes sic arbitrantur, tum ipsis Siculis ita persuasum est, ut in animis eorum insitum atque innatum
5 esse videatur. Nam et natas esse has in iis locis deas et fruges in ea terra primum repertas esse arbitrantur et raptam esse Liberam, quam eandem Proserpinam vocant, ex Heimensium nemore; qui locus, quod in media est insula situs, umbilicus Siciliae nominatur. Quam cum investigare et conquirere Ceres vellet, dicitur inflammasse taedas
10 iis ignibus, qui ex Aetnae vertice erumpunt; quas sibi cum ipsa praeferret, orbem omnem peragrasse terrarum. Henna autem, ubi ea, quae dico, gesta esse memorantur, est loco perexcelso atque edito, quo in summo est aequata agri planities et aquae perennes, tota vero ab omni aditu circumcisa atque directa est; quam circa lacus
15 lucique sunt plurimi atque laetissimi flores omni tempore anni, locus ut ipse raptum illum virginis, quem iam a pueris accepimus, declarare videatur. Etenim prope est spelunca quaedam, conversa ad aquilonem, infinita altitudine, qua Ditem patrem ferunt repente cum curru exstitisse abreptamque ex eo loco virginem secum asportasse, e subito
20 non longe a Syracusis penetrasse sub terras lacumque in eo loco repente exstitisse, ubi usque ad hoc tempus Syracusani festos dies anniversarios agunt celeberrimo virorum mulierumque conventu.

Propter huius opinionis vetustatem, quod horum in iis locis vestigia ac prope incunabula reperiuntur deorum, mira quaedam tota,

Sicilia privatim ac publice religio est Cereris Hennensis. Etenim 25 multa saepe prodigia vim eius numenque declarant, multis saepe in difficillimis rebus praesens auxilium eius oblatum est, ut haec insula ab ea non solum diligi, sed etiam incoli custodiri que videatur. Nec solum Siculi, verum etiam ceterae gentes nationesque Hennensem Cererem maxime colunt. Etenim si Atheniensium sacra summa cupidi- 30 tate expetuntur, ad quos Ceres in illo errore venisse dicitur frugesque attulisse: quantam esse religionem convenit eorum, apud quos eam natam esse et fruges invenisse constat? Itaque apud patres nostros atroci ac difficili rei publicae tempore, cum Ti. Graccho occiso magnorum periculorum metus ex ostentis portenderetur, P. Mucio 35 L. Calpurnio consulibus aditum est ad libros Sibyllinos, ex quibus inventum est, Cererem antiquissimam placari oportere. Tum ex amplissimo collegio decemvirali sacerdotes populi Romani, cum esset in urbe nostra Cereris pulcherrimum et magnificentissimum templum, tamen usque Hennam profecti sunt. Tanta erat enim auctoritas et 40 vetustas illius religionis, ut, cum illuc irent, non ad aedem Cereris, sed ad ipsam Cererem proficisci viderentur. — Haec ipsa Ceres antiquissima, religiosissima, princeps omnium sacrorum, quae apud omnes gentes nationesque fiunt, a C. Verre ex suis templis ac sedibus est sublata. Qui accessistis Hennam, vidistis simulacrum 45 Cereris e marmore et in altero templo Liberae. Sunt ea perampla atque praeclara, sed non ita antiqua. Ex aere fuit quoddam modica amplitudine ac singulari opere, cum facibus, perantiquum, omnium illorum, quae sunt in eo fano, multo antiquissimum. Id sustulit, ac tamen eo contentus non fuit. Ante aedem Cereris in aperto ac pro- 50 patulo loco signa duo sunt, Cereris unum, alterum Triptolemi, pulcherrima ac perampla. Pulchritudo periculo, amplitudo salutis fuit, quod eorum demolitio atque asportatio perdifficilis videbatur. Insistebat in manu Cereris dextra grande simulacrum pulcherrime factum Victoriae; hoc iste e signo Cereris avellendum asportandumque 55 curavit.

II. EPISTOLAE.

(Ad Fam. 14, 3.)

(Scr. Dyrrhachii prid. Kal. Dec. A. U. C. 696 (58).)

Cicero sua culpa factum esse dolet, ut cum suis in tantas miserias devenerit; Dyrrhachii se recte et posse et velle eorum, quae de salute sua agantur, exitum expectare scribit; uxorem Romae manere iubet.

TULLIUS S. D. TERENTIAE SUAE ET TULLIOLAE ET CICERONI.

Accepi ab Aristocrito tres epistolas, quas ego lacrimis prope
delevi. Conficior enim maerore, mea Terentia, nec me meae miseriae
magis excruciant quam tuae vestraeque. Ego autem hoc miserior
sum quam tu, quae es miserrima, quod ipsa calamitas communis est
5 utriusque nostrum, sed culpa mea propria est. Meum fuit officium
vel legatione vitare periculum vel diligentia et copiis resistere vel
cadere fortiter. Hoc miserius, turpius, indignius nobis nihil fuit.
Quare cum dolore conficior tum etiam pudore. Pudet enim me uxori
meae optimaе, suavissimis liberis virtutem et diligentiam non praesti-
10 tisse. Nam mihi ante oculos dies noctesque versatur squalor vester
et maeror et infirmitas valetudinis tuae; spes autem salutis pertenuis
ostenditur. Inimici sunt multi: invidi paene omnes. Eicere nos
magnum fuit, excludere facile est. Sed tamen quamdiu vos eritis in
spe, non deficiam, ne omnia mea culpa cecidisse videantur. Ut tuto
15 sim, quod laboras, id mihi nunc facillimum est, quem etiam inimici
volunt vivere in his tantis miseriis. Ego tamen faciam, quae praecipis.
Amicis, quibus voluisti, egi gratias et eas litteras Dexippo dedi
meque de eorum officio scripsi a te certiore esse factum. Pisonem
nostrum mirifico esse studio in nos et officio et ego perspicio et
20 omnes praedicant. Di fecerint, ut tali genero mihi praesenti tecum
simul et cum liberis nostris frui liceat! Nunc spes reliqua est in
novis tribunis plebis et in primis quidem diebus; nam si inveterarit,
actum est. Ea re ad te statim Aristocritum misi, ut ad me continuo
initia rerum et rationem totius negotii posses scribere, etsi Dexippo
25 quoque ita imperavi, statim huc ut recurreret, et ad fratrem misi,
ut crebro tabellarios mitteret. Nam ego eo nomine sum Dyrrhachii

hoc tempore, ut quam celerrime, quid agatur, audiam; et sum tuto; civitas enim haec semper a me defensa est. Cum inimici nostri venire dicentur, tum in Epirum ibo. Quod scribis te, si velim, ad me venturam: ego vero, cum sciam magnam partem istius oneris abs te 30 sustineri, te istic esse volo. Si perficitis, quod agitis, me ad vos venire oportet: sin autem . . .; sed nihil opus est reliqua scribere. Ex primis aut summum secundis litteris tuis constituere poterimus, quid nobis faciendum sit. Tu modo ad me velim omnia diligentissime perscribas, etsi magis iam rem quam litteras debeo expectare. Cura, 35 ut valeas et ita tibi persuadeas, mihi te carius nihil esse nec umquam fuisse. Vale, mea Terentia, quam ego videre videor itaque debilior lacrimis. Vale." Pridie Kalendas Decembres.

Ad Fam. 16, 1.

Scr. in itinere III. Non. Nov. A. U. C. 704 (50).

M. Cicero Q. Tironi, quem ex provincia domum decedens Patris aegrotum reliquerat, magno se eius desiderio teneri significat.

**TULLIUS TIRONI SUO S. P. D. ET CICERO MEUS ET FRATER
ET FRATRIS FIL.**

Paulo facilius putavi posse me ferre desiderium tui, sed plane non fero; et quamquam magni ad honorem nostrum interest quam primum ad urbem me venire, tamen peccasse mihi videor, qui a te discesserim. Sed quia tua voluntas ea videbatur esse, ut prorsus nisi confirmato corpore nolles navigare, approbavi tuum consilium neque 5 nunc muto, si tu in eadem es sententia. Sin autem, postea quam cibum cepisti, videris tibi posse me consequi, tuum consilium est. Marionem ad te eo misi, ut aut tecum ad me quam primum veniret aut, si tu morarere, statim ad me rediret. Tu autem tibi hoc persuade, si commodo valetudinis tuae fieri possit, nihil me malle quam te 10 esse mecum; si autem intelleges opus esse te Patris convalescendi causa paulum commorari, nihil me malle quam te valere. Si statim navigas, nos Leucade consequere; sin te confirmare vis, et comites et tempestates et navem idoneam ut habeas, diligenter videbis. Unum illud, mi Tiro, videto, si me amas, ne te Marionis adventus et hae 15 litterae moveant. Quod valetudini tuae maxime conducet, si feceris, maxime obtemperaris voluntati meae. Haec pro tuo ingenio considera. Nos ita te desideramus, ut amemus: amor, ut valentem videamus,

hortatur, desiderium, ut quam primum. Illud igitur potius. Cura ergo
 20 potissimum, ut valeas. De tuis innumerabilibus in me officiis erit
 hoc gratissimum. III. Nonas Novembres.

Ad Fam. XIII., 16.

Scr. Asturae mense Aprili A. U. C. 709 (45).

M. Cicero Apollonium, P. Crassi libertum, C. Caesari, in Hispania Pompeii
 filios bello persequenti, commendat.

CICERO CAESARI S.

P. Crassum ex omni nobilitate adulescentem dilexi plurimum,
 et ex eo cum ab ineunte eius aetate bene speravissem, tum praeclare
 existimare coepi eximiis iudiciis, quae de eo feceras, cogitis. Eius
 libertum Apollonium iam tum equidem, cum ille viveret, et magni
 5 faciebam et probabam. Erat enim et studiosus Crassi et ad eius
 optima studia vehementer aptus: itaque ab eo admodum diligebatur.
 Post mortem autem Crassi eo mihi etiam dignior visus est, quem in
 fidem atque amicitiam meam reciperem, quod eos a se observandos
 et colendos putabat, quos ille dilexisset et quibus carnis fuisset. Itaque
 10 et ad me in Ciliciam venit multisque in rebus mihi magno usui fuit
 et fides eius et prudentia, et, ut opinor, tibi in Alexandrino bello,
 quantum studio et fidelitate consequi potuit, non defuit. Quod cum
 speraret te quoque ita existimare, in Hispaniam ad te, maxime ille
 quidem suo consilio, sed etiam me auctore est profectus. Cui ego
 15 commendationem non sum pollicitus, non quin eam valituram apud
 te arbitrarer: sed neque egere mihi commendatione videbatur, qui
 et in bello tecum fuisset et propter memoriam Crassi de tuis unus
 esset, et, si uti commendationibus vellet, etiam per alios eum videbam
 id consequi posse. Testimonium mei de eo iudicii, quod et ipse
 20 magni aestimabat et ego apud te valere eram expertus, ei libenter
 dedi. Doctum igitur hominem cognovi et studiis optimis deditum,
 idque a puero. Nam domi meae cum Diodoto Stoico, homine meo
 iudicio eruditissimo, multum a puero fuit. Nunc autem, incensus
 studio rerum tuarum, eas litteris Graecis mandare cupiebat. Posse
 25 arbitror: valet ingenio; habet usum; iam pridem in eo genere studii
 litterarumque versatur; satis facere immortalitati laudum tuarum mira-
 biliter cupit. Habes opinionis meae testimonium; sed tu hoc facilius
 multo pro tua singulari prudentia iudicabis. Et tamen, quod nega-
 veram, commendo tibi eum. Quicquid ei commodaveris, erit id mihi
 30 maiorem in modum gratum.

Ex epistola ad Q. Fr. I. 1.

Scr. Romae A. U. C. 694 (60).

Cum Q. Cicero, Marci frater, iam per duos annos Asiam provinciam pro praetore administrasset, M. Cicero hac epistola eum primum cohortatur, ne animum demittat; tum ei praecipit, ut in omnibus rebus et summam integritatem continentiamque adhibeat et praecipue commodis eorum inserviat, quibus praesit; postremo eum monet, ut irae suae moderetur.

MARCUS Q. FRATRI S.

1. Hoc te primum rogo, ne contrahas ac demittas animum neve te obrui tamquam fluctu; sic magnitudine negotii sinas, contraque erigas ac resistas sive etiam ultro occurras negotiis. Neque enim eius modi partem rei publicae geris, in qua fortuna dominetur, sed in qua plurimum ratio possit et diligentia. Quod si tibi bellum aliquod 5 magnum et periculosum administranti prorogatum imperium viderem: tremerem animo, quod eodem tempore esse intellegerem etiam fortunae potestatem in nos prorogatam. Nunc vero ea pars tibi rei publicae commissa est, in qua aut nullam aut perexiguam partem fortuna tenet et quae mihi tota in tua virtute ac moderatione animi posita 10 esse videatur. Nullas, ut opinor, insidias hostium, nullam proelii dimicationem, nullam defectionem sociorum, nullam inopiam stipendii aut rei frumentariae, nullam seditionem exercitus pertimescimus: quae persaepe sapientissimis viris acciderunt, ut, quem admodum gubernatores optimi vim tempestatis, sic illi fortunae impetum supe- 15 rare non possent. Tibi data est summa pax, summa tranquillitas: ita tamen, ut ea dormientem gubernatorem vel obruere, vigilantem etiam delectare possit. Constat enim ea provincia primum ex eo genere sociorum, quod est ex hominum omni genere humanissimum; deinde ex eo genere civium, qui aut, quod publicani sunt, nos summa ne- 20 cessitudine attingunt, aut, quod ita negotiantur, ut locupletes sint, nostri consulatus beneficio se incolumes fortunas habere arbitrantur.

2. At enim inter hos ipsos existunt graves controversiae, multae nascuntur iniuriae, magnae contentiones consequuntur. Quasi vero ego id putem, non te aliquantum negotii sustinere. Intellego permagnum esse negotium et maximi consilii: sed memento consilii 5 me hoc esse negotium magis aliquanto quam fortunae putare. Quid est enim negotii continere eos, quibus praesit, si te ipse contineas? Id autem sit magnum et difficile ceteris, sicut est difficillimum; tibi et fuit hoc semper facillimum et vero esse debuit, cuius natura talis est, ut etiam sine doctrina videatur moderata esse potuisse, ea autem adhibita doctrina est, quae vel vitiosissimam naturam excolere possit. 10 Tu cum pecuniae, cum voluptati, cum omnium rerum cupiditati

- resistes, ut facis, erit, credo, periculum, ne improbum negotiatorem, paulo cupidiorum publicanum comprimere non possis! Nam Graeci quidem sic te ita viventem intuebuntur, ut quendam ex annalium memoria aut etiam de caelo divinum hominem esse in provinciam delapsam putent. Atque haec nunc non ut facias, sed ut te facere et fecisse gaudeas scribe. Praeclarum est enim summo cum imperio fuisse in Asia triennium sic, ut nullum te signum, nulla pictura, nullum vas, nulla vestis, nullum mancipium, nulla forma cuiusquam, nulla condicio pecuniae, quibus rebus abundat ista provincia, ab summa integritate continentiaeque deduxerit. Quid autem reperiri tam eximium aut tam expetendum potest quam istam virtutem, moderationem animi, temperantiam non latere in tenebris neque esse abditam, sed in luce Asiae, in oculis clarissimae provinciae atque in auribus omnium gentium ac nationum esse positam? non itineribus tuis perterreris homines, non sumptu exhauriri, non adventu commoveri? esse, quocumque veneris, et publice et privatim maximam laetitiam, cum urbs custodem, non tyrannum, domus hospitem, non expilatorem recepisse videatur.

3. Permagnum hominis est et cum ipsa natura moderati, tum vero etiam doctrina atque optimarum artium studiis eruditi, sic se adhibere in tanta potestate, ut nulla alia potestas ab iis, quibus is praesit, desideretur. Cyrus ille a Xenophonte non ad historiae fidem scriptus, sed ad effigiem iusti imperii, cuius summa gravitas ab illo philosopho cum singulari comitate coniungitur; — quos quidem libros non sine causa noster ille Africanus de manibus ponere non solebat; nullum est enim praetermissum in iis officium diligentis et moderati imperii: — eaque si sic coluit ille, qui privatus futurus nunquam fuit, quonam modo retinendae sunt iis, quibus imperium ita datum est, ut redderent, et ab iis legibus datum est, ad quas revertendum est? Ac mihi quidem videntur huc omnia esse referenda iis, qui praesunt aliis, ut ii, qui erunt in eorum imperio, sint quam beatissimi: quod tibi et esse antiquissimum et ab initio fuisse, ut primum Asiam attigisti, constante fama atque omnium sermone celebratum est. Est autem non modo eius, qui sociis et civibus, sed etiam eius, qui servis, qui mutis pecudibus praesit, eorum, quibus praesit, commodis utilitatique servire. Cuius quidem generis constare inter omnes video abs te summam adhiberi diligentiam: nullum aes alienum novum contrahi civitatibus, vetere autem magno et gravi multas abs te esse liberatas; urbes complures dirutas ac paene desertas — in quibus unam Ioniae nobilissimam, alteram Cariae, Samum et Halicarnassum — per te esse recreatas; nullas esse in oppidis seditiones, nullas discordias; provideri abs te, ut civitates optimatum consiliis administrarentur; sublata Mysiae latrocinia; caedes multis locis repressas; pacem tota provincia constitutam; neque solum illa itinerum atque agrorum, sed multo etiam plura et maiora oppidorum et fanorum furta et latrocinia esse depulsa; remotam a fama et a

fortunis et ab otio locupletium illam acerbissimam ministram praetorium avaritiae, calumniam; sumptus et tributa civitatum ab omnibus, qui earum civitatum fines incolant, tolerari aequabiliter; facillimos 30 esse aditus ad te; patere aures tuas querelis omnium; nullius inopiam ac solitudinem non modo illo populari accessu ac tribunali, sed ne domo quidem et cubiculo esse exclusam tuo; toto denique in imperio nihil acerbum esse, nihil crudele, atque omnia plena clementiae, mansuetudinis, humanitatis. 35

4. Unum est, quod tibi ego praecipere non desinam, neque te patiar — quantum erit in me — cum exceptione laudari. Omnes enim, qui istinc veniunt, ita de tua virtute, integritate, humanitate commemorant, ut in tuis summis laudibus excipiant unam iracundiam. Quod vitium cum in hac privata cotidianaque vita levis esse animi 5 atque infirmi videtur, tum vero nihil est tam deforme quam ad summum imperium etiam acerbiter naturae adiungere. Quare illud non suscipiam, ut, quae de iracundia dici solent a doctissimis hominibus, ea nunc tibi exponam, cum et nimis longus esse nolim et ex multorum scriptis ea facile possis cognoscere; illud, quod est epistolae proprium, 10 ut is, ad quem scribitur, de iis rebus, quas ignorat, certior fiat, praetermittendum esse non puto. Sic ad nos omnes fere deferunt: nihil, cum absit iracundia, dicere solent te fieri posse iucundius; sed cum te alicuius improbitas perversitasque commoverit, sic te animo incitari, ut ab omnibus tua desideretur humanitas. Quare quoniam in eam 15 rationem vitae nos non tam cupiditas quaedam gloriae quam res ipsa ac fortuna deduxit, ut sempiternus sermo hominum de nobis futurus sit: caveamus, quantum efficere et consequi possumus, ut ne quod in nobis insigne vitium fuisse dicatur. Neque ego nunc hoc contendo, quod fortasse cum in omni natura tum iam in nostra aetate difficile 20 est, mutare animum et, si quid est penitus insitum moribus, id subito evellere: sed te illud admoneo, ut, si hoc plene vitare non potes, quod ante occupatur animus ab iracundia quam providere ratio potuit, ne occuparetur, ut te ante compares cotidieque meditare resistendum esse iracundiae, cumque ea maxime animum moveat, tum 25 tibi esse diligentissime linguam continendam: quae quidem mihi virtus interdum non minor videtur quam omnino non irasci. Nam illud est non solum gravitatis, sed nonnumquam lentitudinis; moderari vero et animo et orationi, cum sis iratus, aut etiam tacere et tenere in sua potestate motum animi et dolorem, etsi non est perfectae 30 sapientiae, tamen est non mediocris ingenii. Atque in hoc genere multo te esse iam commodiorem mitioremque nuntiant. Nullae tuae vehementiores animi concitationes, nulla maledicta ad nos, nullae contumeliae perferuntur; quae cum abhorrent a litteris, ab humanitate, tum vero contraria sunt imperio ac dignitati. Nam si implacabiles 35 iracundiae sunt, summa est acerbitas; sin autem exorabiles, summa levitas, quae tamen, ut in malis, acerbitati anteponenda est.

Illud te ad extremum et oro et hortor, ut, tamquam poëtae boni et actores industrii solent, sic tu in extrema parte et conclusione muneris ac negotii tui diligentissimus sis, ut hic tertius annus imperii tui tamquam tertius actus perfectissimus atque ornatissimus fuisse
40 videatur. Id facillime facies, si me, cui semper uni magis quam universis placere voluisti, tecum semper esse putabis et omnibus iis rebus, quas dices ac facies, interesse. Reliquum est, ut te orem, ut valetudini tuae, si me et tuos omnes valere vis, diligentissime servias.
Vale.

ORATIO IN CATILINAM HABITA I.

I. 1. Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quam diu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigiliae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis, quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intellegit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii [particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. Nos autem, viri fortes, satis facere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitemus. Ad mortem te, Catilina, duci iussu consulis iam pridem oportebat, in te conferri pestem, quam tu in nos iam diu machinaris. An vero vir amplissimus, P. Scipio, pontifex maximus, Ti. Gracchum mediocriter labefactantem statum rei publicae privatus interfecit: Catilinam orbem terrae caede atque incendiis vastare cupientem nos consules perferemus? Nam illa nimis antiqua praetereo, quod C. Servilius Ahala Sp. Maelium novis rebus studentem manu sua occidit. Fuit, fuit ista quondam in hac re publica virtus, ut viri fortes acrioribus suppliciis civem perniciosum quam acerbissimum hostem coërcerent. Habemus senatus consultum in te, Catilina, vehemens et grave: non deest rei publicae consilium neque auctoritas huius ordinis: nos, nos, dico aperte, consules desumus.

2. Decrevit quondam senatus, ut L. Opimius consul videret, ne quid res publica detrimenti caperet; nox nulla intercessit: interfectus est propter quasdam seditionum suspensiones C. Gracchus, clarissimo patre, avo, maioribus; occisus est cum liberis M.

5 Fulvius consularis. Simili senatus consulto C. Mario et L. Valerio consulibus est permissa res publica: num unum diem postea L. Saturninum tribunum plebis et C. Servilium praetorem mors ac rei publicae poena remorata est? At nos vicesimum iam diem patimur hebescere aciem horum auctoritatis. Habemus enim
 10 huius modi senatus consultum, verum inclusum in tabulis, tamquam in vagina reconditum: quo ex senatus consulto confestim interfectum te esse, Catilina, convenit. Vivis, et vivis non ad deponendam, sed ad confirmandam audaciam. Cupio, patres conscripti, me esse clementem; cupio in tantis rei publicae periculis me non dissolutum
 15 videri; sed iam me ipse inertiae nequitiaeque condemno. Castra sunt in Italia contra populum Romanum in Etruriae faucibus collocata, crescit in dies singulos hostium numerus: eorum autem castrorum imperatorem ducemque hostium intra moenia atque adeo in senatu videmus intestinam aliquam cotidie perniciem rei publicae molientem. Si te iam, Catilina,
 20 comprehendi, si interfici iussero: credo, erit verendum mihi, ne non potius hoc omnes boni serius a me, quam quisquam crudelius factum esse dicat. Verum ego hoc, quod iam pridem factum esse oportuit, certa de causa nondum adducor ut faciam. Tum denique interficere, cum iam nemo tam improbus, tam perditus, tam tui similis inveniri
 25 poterit, qui id non iure factum esse fateatur. Quamdiu quisquam erit, qui te defendere audeat, vives, et vives ita, ut vivis, multis meis et firmis praesidiis obsessus, ne commovere te contra rem publicam possis. Multorum te etiam oculi et aures non sentientem, sicut adhuc fecerunt, speculabuntur atque custodient.

3. Etenim quid est, Catilina, quod iam amplius expectes, si neque nox tenebris obscurare coetus nefarios nec privata domus parietibus continere voces coniurationis tuae potest? si illustrantur,
 5 si erumpunt omnia? Muta iam istam mentem, mihi crede, obliviscere caedis atque incendiorum. Teneris undique: luce sunt clariora nobis tua consilia omnia, quae iam mecum licet recognoscas. Meministine me ante diem XII. Kalendas Novembres dicere in senatu fore in armis certo die, qui dies futurus esset ante diem VI. Kal. Novembres,
 10 C. Manlium, audaciae satellitem atque administrum tuae? Num me fefellit, Catilina, non modo res tanta, tam atrox tamque incredibilis, verum, id quod multo magis est admirandum, dies? Dixi ego idem in senatu, caedem te optimatum contulisse in ante diem V. Kalendas
 15 Novembres, tum cum multi principes civitatis Roma non tam sui conservandi quam tuorum consiliorum reprimendorum causa profugerunt. Num infitiamini te illo ipso die meis praesidiis, mea diligentia circumclusum, commovere te contra rem publicam non potuisse, cum te discessu ceterorum nostra tamen, qui remansissemus, caede te contentum esse dicebas? Quid? cum te Praeneste Kalendis ipsis
 20 Novembribus occupaturum nocturno impetu esse confideres: sensistine illam coloniam meo iussu, meis praesidiis, custodiis vigiliisque esse

munitam? Nihil agis, nihil moliris, nihil cogitas, quin ego non modo audiam, sed etiam videam planeque sentiam.

4. Recognosce mecum tandem noctem illam superiorem: iam intelleges multo me vigilare acrius ad salutem quam te ad perniciem rei publicae. Dico te priore nocte venisse inter falcarios — non agam obscure — in M. Laecae domum; convenisse eodem complures eiusdem amentiae scelerisque socios. 5 Num negare audes? quid taces? convincam, si negas. Video enim esse hic in senatu quosdam, qui tecum una fuerunt. O di immortales! ubinam gentium sumus? quam rem publicam habemus? in qua urbe vivimus? Hic, hic sunt, in nostro numero, patres conscripti, in hoc orbis terrae sanctissimo gravissimoque consilio, qui de nostro 10 omnium interitu, qui de huius urbis atque adeo de orbis terrarum exitio cogitent. Hosce ego video consul et de re publica sententiam rogo! et, quos ferro trucidari oportebat, eos nondum voce vulnero! Fuisti igitur apud Laecam illa nocte, Catilina; distribuisti partes Italiae; statuisti, quo quemque proficisci placeret; delegisti, quos 15 Romae relinqueres, quos tecum educeres; discripsisti urbis partes ad incendia; confirmasti te ipsum iam esse exiturum; dixisti paululum tibi esse etiam nunc morae, quod ego viverem: reperti sunt duo equites Romani, qui te ista cura liberarent et sese illa ipsa nocte paulo ante lucem me in meo lectulo interfekturos esse pollicerentur. Haec 20 ego omnia, vixdum etiam coetu vestro dimisso, comperi; domum meam maioribus praesidiis munivi atque firmavi, exclusi eos, quos tu ad me salutatum mane miseras, cum illi ipsi venissent, quos ego iam multis ac summis viris ad me id temporis venturos esse praedixeram. 25

5. Quae cum ita sint, Catilina, perge, quo coepisti: egredere aliquando ex urbe; patent portae: proficiscere! Nimum diu te imperatorem tua illa Manliana castra desiderant. Educ tecum etiam omnes tuos, si minus, quam plurimos: purga urbem. Magno me metu liberabis, dum modo inter me atque te murus intersit. Nobiscum versari iam 5 diutius non potes: non feram, non patiar, non sinam. Magna dis immortalibus habenda est atque huic ipsi Iovi Statori, antiquissimo custodi huius urbis, gratia, quod hanc tam taetram, tam horribilem tamque infestam rei publicae pestem totiens iam effugimus. Non est saepius in uno homine summa salus periclitanda reipublicae. 10 Quamdiu mihi, consuli designato, Catilina, insidiatus es, non publico me praesidio, sed privata diligentia defendi; cum proximis comitiis consularibus me consulem in campo et competitorum tuos interficere voluisti, compressi conatus tuos nefarios amicorum praesidio et copiis, nullo tumultu publice concitato: 15 denique, quotienscumque me petisti, per me tibi obstiti, quamquam videbam perniciem meam cum magna calamitate rei publicae esse coniunctam. Nunc iam aperte rem publicam universam petis: templa deorum immortalium, tecta urbis, vitam omnium civium, Italiam

20 denique totam ad exitium ac vastitatem vocas. Quare quoniam id, quod est primum et quod huius imperii disciplinaeque maiorum proprium est, facere nondum audeo: faciam id, quod est ad severitatem lenius et ad communem salutem utilius. Nam si te interfici iussero, residebit in re publica reliqua coniuratorum manus; sin tu, quod te
 25 iam dudum hortor, exieris, exhaurietur ex urbe tuorum comitum magna et pernicioso sentina rei publicae. Quid est, Catilina? num dubitas id imperante me facere, quod iam tua sponte faciebas? Exire ex urbe iubet consul hostem. Interrogas me, num in exilium? Non iubeo: sed, si me consulis, suadeo.

6. Quid est enim, Catilina, quod te iam in hac urbe delectare possit? in qua nemo est extra istam coniurationem perditorum hominum, qui te non metuat, nemo, qui non oderit. Quae nota domesticae turpitudinis non inusta vitae tuae est? Quod privatarum
 5 rerum dedecus non haeret in fama? Praetermitto ruinas fortunatum tuarum, quas omnes impendere tibi proximis Idibus senties: ad illa venio, quae non ad privatam ignominiam vitiorum tuorum, non ad domesticam tuam difficultatem ac turpitudinem, sed ad summam rem publicam atque ad omnium nostrum vitam salutemque pertinent.
 10 Potestne tibi haec lux, Catilina, aut huius caeli spiritus esse iucundus, cum scias esse horum neminem, qui nesciat, te pridie Kalendas Ianuarias Lepido et Tullo consulibus stetisse in comitio cum telo? manum consulum et principum civitatis interficiendorum causa paravisse? scelere ac furori tuo non mentem aliquam aut timorem tuum,
 15 sed fortunam populi Romani obstitisse? Ac iam illa omitto — neque enim sunt aut obscura aut non multa commissa postea — quotiens tu me designatum, quotiens consulem interficere voluisti! quot ego tuas petitiones ita coniectas, ut vitari posse non viderentur, parva quadam declinatione et, ut aiunt, corpore effugi! Nihil adsequeris,
 20 neque tamen conari ac velle desistis. Quotiens tibi iam extorta est sica ista de manibus! quotiens excidit casu aliquo et elapsa est! tamen ea diutius carere non potes: quae quidem quibus abs te iniuncta sacris ac devota sit, nescio, quod eam necesse putas esse in consulis corpore defigere.

7. Nunc vero quae tua est ista vita? Sic enim iam tecum loquar, non ut odio permotus esse videar, quo debeo, sed ut misericordia, quae tibi nulla debetur. Venisti paulo ante in senatum. Quis te ex hac tanta frequentia, tot ex tuis amicis ac necessariis
 5 salutavit? Si hoc post hominum memoriam contigit nemini, vocis exspectas contumeliam, cum sis gravissimo iudicio taciturnitatis oppressus? Quid, quod adventu tuo ista subsellia vacuefacta sunt, quod omnes consulares, qui tibi persaepe ad caedem constituti fuerunt, simul atque adsedisti, partem istam subselliorum nudam atque inanem
 10 reliquerunt, quo tandem animo hoc ibi ferendum putas? Servi mehercule mei si me isto pacto metuerent, ut te metuunt omnes cives tui, domum meam relinquendam putarem: tu tibi urbem non arbitraris?

et, si me meis civibus iniuria suspectum tam graviter atque offensum viderem, carere me aspectu civium quam infestis oculis omnium 15
conspici mallet: tu, cum conscientia scelerum tuorum agnoscas odium omnium iustum et iam diu tibi debitum, dubitas, quorum mentes sensusque vulneras, eorum aspectum praesentiamque vitare? Si te parentes timerent atque odissent tui nec eos ulla ratione placare posses, ut opinor, ab eorum oculis aliquo concederes: nunc te patria, quae communis est parens omnium nostrum, odit ac metuit et iam 20
diu nihil te indicat nisi de parricidio suo cogitare: huius tu neque auctoritatem verebere nec iudicium sequere nec vim pertimesces? Quae tecum, Catilina, sic agit et quodam modo tacita loquitur: „*Nulum iam aliquot annis facinus exstitit nisi per te, nullum flagitium sine te: tibi uni multorum civium neces, tibi vexatio direptioque 25* sociorum impunita fuit ac libera; tu non solum ad negligendas leges et quaestiones, verum etiam ad evertendas perfringendasque valuisti. Superiora illa, quamquam ferenda non fuerunt, tamen, ut potui, tui: nunc vero me totam esse in metu propter unum te, quidquid increpuerit, Catilinam timeri, nullum videri contra me consilium iniri 30
posse, quod a tuo scelere abhorreat, non est ferendum. Quam ob rem discede atque hunc mihi timorem eripe: si est verus, ne opprimar, sin falsus, ut tandem aliquando timere desinam.“

8. Haec si tecum, ut dixi, patria loquatur, nonne impetrare debeat, etiam si vim adhibere non possit? Quid, quod tu te ipse in custodiam dedisti? quod vitandae suspicionis causa ad M. Lepidum te habitare velle dixisti? a quo non receptus etiam ad me venire ausus es, atque, ut domi meae te adservarem, rogasti. Cum a me quoque id responsum tulisses, me nullo modo posse iisdem parietibus 5
tuto esse tecum, qui magno in periculo essem, quod iisdem moenibus contineremur, ad Q. Metellum praetorem venisti: a quo repudiatus ad sodalem tuum, virum optimum, M. Marcellum demigrasti: quem tu videlicet et ad custodiendum te diligentissimum et ad 10
suspilandum sagacissimum et ad vindicandum fortissimum fore putasti. Sed quam longe videtur a carcere atque a vinculis abesse debere, qui se ipse iam dignum custodia iudicavit? Quae cum ita sint, Catilina, dubitas, si emori aequo animo non potes, abire in aliquas terras et vitam istam, multis suppliciis iustis debitisque ereptam, fugae solitu- 15
dinique mandare?

„Refer, inquis, ad senatum.“ id enim postulas et, si hic ordo sibi placere decreverit te ire in exsilium, obtemperatum te esse dicis. Non referam, id quod abhorret a meis moribus: et tamen faciam, ut intellegas, quid hi de te sentiant. *Egredere ex urbe, 20* Catilina, libera rem publicam metu, in exsilium, si hanc vocem exspectas, proficiscere! Quid est, Catilina? ecquid attendis? ecquid animadvertis horum silentium? Patiuntur, tacent. Quid exspectas auctoritatem loquentium, quorum voluntatem tacitorum perspicis? At si hoc idem huic adulescenti optimo P. Sestio, si fortissimo viro 25

M. Marcello dixissem: iam mihi consuli hoc ipso in templo iure optimo senatus vim et manus intulisset. De te autem, Catilina, cum quiescunt, probant; cum patiuntur, decernunt; cum tacent, clamant; neque hi solum, quorum tibi auctoritas est videlicet cara, vita vilissima, sed etiam illi equites Romani, honestissimi atque optimi viri, ceterique fortissimi cives, qui stant circum senatum, quorum tu et frequentiam videre et studia perspicere et voces paulo ante exaudire potuisti. Quorum ego vix abs te iam diu manus ac tela contineo, eosdem facile adducam, ut te haec, quae iam pridem vastare studes, 35 relinquenter usque ad portas prosequantur.

9. Quamquam quid loquor? Te ut ulla res frangat? tu ut umquam te corrigas? tu ut ullam fugam meditare? tu ut exsilium cogites? Utinam tibi istam mentem di immortales duint! etsi video, si mea voce perterritus ire in exsilium animum induxeris, quanta 5 tempestas invidiae nobis, si minus in praesens tempus recenti memoria scelerum tuorum, at in posteritatem impendat. Sed est tanti, dum modo ista sit privata calamitas et a rei publicae periculis se- iungatur. Sed tu ut vitis tuis commoveare, ut legum poenas perti- mescas, ut temporibus rei publicae, cedas, non est postulandum. Neque 10 enim is es, Catilina, ut te aut pudor umquam a turpitudine aut metus a periculo aut ratio a furore revocaverit. Quam ob rem, ut saepe iam dixi, proficiscere ac, si mihi inimico, ut praedicas, tuo confiare vis invidiam, recta via perge in exsilium: vix feram sermones hominum, si id feceris; vix molem istius invidiae, si in exsilium iussu consulis 15 ieris, sustinebo. Sin autem servire meae laudi et gloriae mavis, egre- dere cum importuna sceleratorum manu, confer te ad Manlium, con- cita perditos cives, secerne te a bonis, infer patriae bellum, exsulta impio latrocinio, ut a me non eiectus ad alienos, sed invitatus ad tuos esse videaris. Quamquam quid ego te invitem, a quo iam sciam 20 essa praemissos, qui tibi ad Forum Aurelium praestolarentur armati? cui sciam pactam et constitutam cum Manlio diem? a quo etiam aquilam illam argenteam, quam tibi ac tuis omnibus perniciosam esse confido ac funestam futuram, cui domi tuae sacrarium scelerum tuorum constitutum fuit, sciam esse praemissam? Tu ut illa diutius carere 25 possis, quam venerari ad caedem proficiscens solebas, a cuius altaribus saepe istam impiam dexteram ad necem civium transtulisti?

10. Ibis tandem aliquando, quo te iam pridem ista tua cupi- ditas effrenata ac furiosa rapiebat; neque enim tibi haec res affert dolorem, sed quandam incredibilem voluptatem. Ad hanc te amentiam natura peperit, voluntas exercuit, fortuna servavit. Nunquam tu non 5 modo otium, sed ne bellum quidem nisi nefarium concupisti. Nactus es ex perditis atque ab omni non modo fortuna, verum etiam spe derelictis conflata improborum manum. Hic tu qua laetitia perfru- eris! quibus gaudiis exsultabis! quanta in voluptate bacchabere, cum in tanto numero tuorum neque audies virum bonum quemquam neque 0 videbis! Ad huius vitae studium meditati illi sunt, qui feruntur,

labores tui: iacere humi ad facinus obeundum, vigilare insidiantem bonis otiosorum. Habes, ubi ostentes illam tuam praeclaram patientiam famis, frigoris, inopiae rerum omnium, quibus te brevi tempore confectum esse senties. Tantum profeci, cum te a consulatu reppuli, ut exsul potius temptare quam consul vexare rem publicam posses, 15 atque ut id, quod est abs te scelerate susceptum, latrocinium potius quam bellum nominaretur.

11. Nunc, ut a me, patres conscripti, quandam prope iustam patriae querimoniam detester ac deprecet, percipite, quaeso, diligenter, quae dicam, et ea penitus animis vestris mentibusque mandate. Etenim si mecum patria, quae mihi vita mea multo esse carior, si cuncta Italia, si omnis res publica sic loquatur: *M. Tulli, quid agis? Tunc eum, quem esse hostem compéristi, quem ducem belli futurum vides, quem exspectari imperatorem in castris hostium sentis, auctorem sceleris, principem coniurationis, evocantem servorum et civium perditorum, exire patiere, ut abs te non emissus ex urbe, sed immissus in urbem esse videatur? Nonne hunc in vincula duci, non ad mortem 10 rapi, non summo supplicio mactari imperabis? Quid tandem te impedit? Mosne maiorum? At persaepe etiam privati in hac re publica perniciosos cives morte multaverunt, An leges, quae de civium Romanorum supplicio rogatae sunt? At numquam in hac urbe, qui a re publica defecerunt, civium iura tenuerunt. An invidiam posteritatis 15 times? Praeclaram vero populo Romano refert gratiam, qui te, hominem per te cognitum, nulla commendatione maiorum, tam mature ad summum imperium per omnes honorum gradus extulit, si propter invidiam aut alicuius periculi metum salutem civium tuorum neglegis. Sed si quis est invidiae metus, non est vehementius severitatis ac 20 fortitudinis invidia quam inertiae ac nequitiae pertimescenda. An, cum bello vastabitur Italia, vexabuntur urbes, tecta ardebunt, tum te non existimas invidiae incendio conflagraturum?*

12. His ego sanctissimis rei publicae vocibus et eorum hominum, qui hoc idem sentiunt, mentibus pauca respondebo. Ego si hoc optimum factum iudicarem, patres conscripti, Catilinam morte multari, unius usuram horae gladiatori isti ad vivendum non dedissem. Etenim si summi viri et clarissimi cives Saturnini et Gracchorum et Flacci et superiorum complurium sanguine non modo se non contaminarunt, sed etiam honestarunt; certe verendum mihi non erat, ne quid, hoc parricida civium interfecto, invidiae mihi in posteritatem redundaret. Quod si ea mihi maxime impenderet, tamen hoc animo semper fui, ut invidiam virtute partam gloriam, non invidiam puta- 10 rem. Quamquam nonnulli sunt in hoc ordine, qui aut ea, quae imminet, non videant, aut ea, quae vident, dissimulent; qui spem Catilinae mollibus sententiis aluerunt coniurationemque nascentem non credendo corroboraverunt; quorum auctoritatem secuti multi, non solum improbi, verum etiam imperiti, si in hunc animadvertissem, 15 crudeliter et regie factum esse dicerent. Nunc intellego, si iste, quo

intendit, in Manliana castra pervenerit, neminem tam stultum fore qui non videat coniurationem esse factam, neminem tam improbum, qui non fateatur. Hoc autem uno interfecto intellego hanc rei publicae pestem paulisper reprimi, non in perpetuum comprimi posse. Quod si se eiecerit secumque suos eduxerit et eodem ceteros undique collectos naufragos aggregaverit, exstinguetur atque delebitur non modo haec tam adulta rei publicae pestis, verum etiam stirps ac semen malorum omnium.

13. Etenim iam diu, patres conscripti, in his periculis coniurationis insidiisque versamur, sed, nescio quo pacto, omnium scelerum ac veteris furoris et audaciae maturitas in nostri consulatus tempus erupit. Quod si ex tanto latrocinio iste unus tolletur, videbimur fortasse ad breve quoddam tempus cura et metu esse relevati; periculum autem residet et erit inclusum penitus in venis atque in visceribus rei publicae. Ut saepe homines aegri morbo gravi, cum aestu febrique iactantur, si aquam gelidam biberint, primo relevari videntur, deinde multo gravius vehementiusque afficiantur: sic hic morbus, qui est in re publica, relevatus istius poena vehementius, vivis reliquis, ingravescet. Quare secedant improbi, secernant se a bonis, unum in locum congregentur, muro denique, id quod saepe iam dixi, discernantur a nobis; desinant insidiari domi suae consuli, circumstare tribunal praetoris urbani, obsidere cum gladiis curiam, malleolos et faces ad inflammandam urbem comparare; sit denique inscriptum in fronte unius cuiusque, quid de re publica sentiat. Polliceor vobis hoc, patres conscripti, tantam in nobis consulibus fore diligentiam, tantam in vobis auctoritatem, tantam in equitibus Romanis virtutem, tantam in omnibus bonis consensionem, ut Catilinae profecione omnia patefacta, illustrata, oppressa, vindicata esse videatis.

Hisce ominibus, Catilina, cum summa rei publicae salute, cum tua peste ac pernicie cumque eorum exitio, qui se tecum omni scelere parricidioque iunxerunt, proficiscere ad impium bellum ac nefarium. Tum tu, Iuppiter, qui iisdem, quibus haec urbs, auspiciis a Romulo es constitutus, quem Statorem huius urbis atque imperii vere nominamus, hunc et huius socios a tuis aris ceterisque templis, a tectis urbis ac moenibus, a vita fortunisque civium (omnium) arcebis, et homines bonorum inimicos, hostes patriae, latrones Italiae, scelerum foedere inter se ac nefaria societate coniunctos, aeternis suppliciis vivos mortuosque mactabis.

ORATIO IN CATILINAM HABITA II.

1. Tandem aliquando, Quirites, L. Catilinam, furentem audacia, scelus anhelantem, pestem patriae nefarie molientem, vobis atque huic urbi ferrum flammamque minitantem, ex urbe vel eiecimus vel emisimus vel ipsum egredientem verbis prosecuti sumus. Abiit, excessit, evasit, erupit. Nulla iam pernicies a monstro illo atque prodigio moenibus 5 ipsis intra moenia comparabitur. Atque hunc quidem unum huius belli domestici ducem sine controversia vicimus. Non enim iam inter latera nostra sica illa versabitur; non in campo, non in foro, non in curia, non denique intra domesticos parietes pertimescemus. Loco ille motus est, cum est ex urbe depulsus. Palam iam cum hoste, 10 nullo impediante, bellum (iustum) geremus. Sine dubio perdidimus hominem magnificeque vicimus, cum illum ex occultis insidiis in apertum latrocinium coniecimus. Quod vero non cruentum mucronem, ut voluit, extulit, quod vivis nobis egressus est, quod ei ferrum e manibus extorsimus, quod incolumes cives, quod stantem urbem 15 reliquit; quanto tandem illum maerore esse afflictum et profigatum putatis? Iacet ille nunc prostratusque est et se percussum atque abiectum esse sentit et retorquet oculos profecto saepe ad hanc urbem, quam e suis faucibus ereptam esse luget: quae quidem laetari mihi videtur, quod tantam pestem evomuerit forasque proiecerit. 20

2. Ac si quis est talis, quales omnes esse oportebat, qui in hoc ipso, in quo exsultat et triumphat oratio mea, me vehementer accuset, quod tam capitalem hostem non comprehenderim potius quam emisim: non est ista mea culpa, sed temporum. Interfectum esse L. Catilinam et gravissimo supplicio affectum iam pridem oportebat, idque a me et mos maiorum et huius imperii severitas et res 5 publica postulabat. Sed quam multos fuisse putatis qui, quae ego deferrem, non crederent? quam multos, qui propter stultitiam non putarent? quam multos, qui etiam defenderent? quam multos, qui propter improbitatem faverent? Ac si, illo sublato, depelli a vobis 10 omne periculum iudicarem, iam pridem ego L. Catilinam non modo invidiae meae, verum etiam vitae periculo sustulissem. Sed cum viderem ne vobis quidem omnibus re etiam tum probata, si illum, ut erat meritis, morte multassem; fore ut eius socios invidia oppressus persequi non possem, rem huc deduxi, ut tum palam 15 pugnare possetis, cum hostem aperte videretis. Quem quidem ego hostem, Quirites, quam vehementer foris esse timendum putem, licet hinc intellegatis, quod etiam illud moleste fero, quod ex urbe parum comitatus exierit. Utinam ille omnes secum copias suas eduxisset! Publicium et Munatium mihi eduxit, quorum aes alienum contractum 20

in popina nullum rei publicae motum adferre poterat: reliquit quos viros! quanto aere alieno! quam valentes! quam nobiles!

3. Itaque ego illum exercitum, et Gallicanis legionibus et hoc dilectu, quem in agro Piceno et Gallico Q. Metellus habuit, et his copiis, quae a nobis cotidie comparantur, magno opere contemno, collectum ex senibus desperatis, ex agresti luxuria, ex rusticis
5 decoctoribus, ex iis, qui vadimonia deserere quam illum exercitum maluerunt; quibus ego non modo si aciem exercitus nostri, verum etiam si edictum praetoris ostendero, concident. Hos, quos video volitare in foro, quos stare ad curiam, quos etiam in senatum venire, qui nitent unguentis, qui fulgent purpura, malletm secum suos milites
10 eduxisset: qui si hic permanent, mementote non tam exercitum illum esse nobis quam hos, qui exercitum deseruerunt, pertimescendos. Atque hoc etiam sunt timendi magis, quod, quid cogitent, me scire sentiunt, neque tamen permoventur. Video, cui sit Apulia attributa, quis habeat Etruriam, quis agrum Picenum, quis Gallicum,
15 quis sibi has urbanas insidias caedis atque incendiorum depoposcerit; omnia superioris noctis consilia ad me delata esse sentiunt; patefeci in senatu hesterno die; Catilina ipse pertimuit, profugit: hi quid expectant? Ne illi vehementer errant, si illam meam pristinam lenitatem perpetuam sperant futuram.

4. Quod exspectavi, iam sum assecutus, ut vos omnes factam esse aperte coniurationem contra rem publicam videretis: nisi vero si quis est, qui Catilinae similes cum Catilina sentire non putet. Non est iam lenitati locus; severitatem res ipsa flagitat. Unum
5 etiam nunc concedam: exeant, proficiscantur, ne patiantur desiderio sui Catilinam miserum tabescere. Demonstrabo iter: Aurelia via profectus est; si accelerare volent, ad vesperam consequentur. O fortunatam rem publicam, si quidem hanc sentinam urbis eiecerit! Uno mehercule Catilina exhausto relevata mihi et recreata res publica vi-
10 detur. Quid enim mali aut sceleris fingi aut cogitari potest, quod non ille conceperit? Quis tota Italia veneficus, quis gladiator, quis latro, quis sicarius, quis parricida, quis testamentorum subiectior, quis circumscriptor, quis ganeo, quis nepos, quis corruptor iuventutis, quis corruptus, quis perditus inveniri potest, qui se cum Catilina
15 non familiarissime vixisse fateatur? quae caedes per hosce annos sine illo facta est? Iam vero quae tanta umquam in ullo homine iuventutis illecebra fuit, quanta in illo? Nunc vero quam subito non solum ex urbe, verum etiam ex agris ingentem numerum perditorum hominum collegerat! Nemo non modo Romae, sed ne ullo quidem
20 in angulo totius Italiae oppressus aere alieno fuit, quem non ad hoc incredibile sceleris foedus asciverit.

5. Atque ut eius diversa studia in dissimili ratione perspicere possitis: nemo est in ludo gladiatorio paulo ad facinus audacior, qui se non intimum Catilinae esse fateatur, nemo in scaena levior et nequior, qui se non eiusdem prope sodalem fuisse commemoret.

Atque idem tamen, scelerum exercitatione adsuefactus frigore et 5
 fame ac siti et vigiliis perferendis, fortis ab istis praedicabatur, cum
 industriae subsidia atque instrumenta virtutis in libidine audaciaque
 consumeret. Hunc vero si secuti erunt sui comites, si ex urbe
 exierint desperatorum hominum flagitiosi greges: o nos beatos,
 o rem publicam fortunatam, o praeclaram laudem consulatus mei! 10
 Non enim iam sunt mediocres hominum libidines, non humanae ac
 tolerandae audaciae; nihil cogitant nisi caedes, nisi incendia, nisi
 rapinas. Patrimonia sua profuderunt, fortunas suas obligaverunt: res
 eos iam pridem, fides nuper deficere coepit: eadem tamen illa, quae
 erat in abundantia, libido permanet. Quod si in vino et alea 15
 comessationes solum quaerent, essent illi quidem desperandi, sed
 tamen essent ferendi: hoc vero quis ferre possit, inertes homines
 fortissimis viris insidiari, stultissimos prudentissimis, ebriosos sobriis,
 dormientes vigilantibus? qui mihi accubantes in conviviis, vino
 languidi, conferti cibo, sertis redimiti, unguentis obliti, eructant 20
 sermonibus suis caedem bonorum atque urbis incendia. Quibus ego
 confido impendere fatum aliquod et poenam iam diu improbitati, ne-
 quitiae, sceleri, libidini debitam, aut instare iam plane aut certe
 appropinquare. Quos si meus consulatus, quoniam sanare non potest,
 sustulerit, non breve nescio quod tempus, sed multa saecula propa- 25
 garit rei publicae. Nulla est enim natio, quam pertimescamus, nullus
 rex, qui bellum populo Romano facere possit. Omnia sunt externa
 unius virtute terra marique pacata: domesticum bellum manet, intus
 insidiae sunt, intus inclusum periculum est, intus est hostis; cum
 luxuria nobis, cum amentia, cum scelere certandum est. Huic ego 30
 me bello ducem profiteor, Quirites: suscipio inimicitias hominum
 perditorum: quae sanari poterunt, quacumque ratione sanabo; quae
 resecanda erunt, non patiar ad perniciem civitatis manere. Proinde
 aut exeant aut quiescant aut, si et in urbe et in eadem mente per-
 manent, ea quae merentur, expectent. 35

6. At etiam sunt, qui dicant, Quirites, a me in exilium
 eiectum esse Catilinam. Quod ego si verbo adsequi possem, istos
 ipsos eiicerem, qui haec loquuntur. Homo enim videlicet timidus aut
 etiam permodestus vocem consulis ferre non potuit: simul atque ire
 in exilium iussus est, paruit. Quin hesterno die, cum domi meae 5
 paene interfectus essem, senatum in aedem Iovis Statoris vocavi,
 rem omnem ad patres conscriptos detuli. Quo cum Catilina venisset,
 quis eum senator appellavit? quis salutavit? quis denique ita aspexit
 ut perditum civem ac non potius ut importunissimum hostem? Quin
 etiam principes eius ordinis partem illam subselliorum, ad quam 10
 ille accesserat, nudam atque inanem reliquerunt. — Hic ego vehementer
 ille consul, qui verbo cives in exilium eicio, quaesivi a Catilina,
 in nocturno conventu apud M. Laecam fuisset necne. Cum ille, homo
 audacissimus, conscientia convictus, primo reticuisset, patefeci cetera:
 quid ea nocte egisset, quid in proximam constituisset, quem ad modum 15

esset ei ratio totius belli descripta, edocui. Cum haesitaret, cum teneretur, quaesivi, quid dubitaret proficisci eo, quo iam pridem pararet, cum arma, cum secures, cum fascēs, cum tubas, cum signa militaria, cum aquilam illam argenteam, cui ille etiam sacrarium domi
 20 suae fecerat, scirem esse praemissam. In exsilium eiciebam, quem iam ingressum esse in bellum videbam? Etenim, credo, Manlius iste centurio, qui in agro Faesulano castra posuit, bellum populo Romano suo nomine indixit, et illa castra nunc non Catilinam ducem exspectant, et ille eiectus in exsilium se Massiliam, ut aiunt, non in haec castra
 25 conferet.

7. O condicionem miseram non modo administrandae, verum etiam conservandae rei publicae! Nunc, si L. Catilina consiliis, laboribus, periculis meis circumclusus ac debilitatus subito pertimuerit, sententiam mutaverit, deseruerit suos, consilium belli faciendi abiecerit,
 5 ex hoc cursu sceleris et belli iter ad fugam atque in exsilium converterit: non ille a me spoliatus armis audaciae, non obstupefactus ac perterritus mea diligentia, non de spe conatuque depulsus, sed indemnatus, innocens in exsilium eiectus a consule vi et minis esse dicitur; et erunt, qui illum, si hoc fecerit, non improbum, sed miserum, me non diligentissimum consulem, sed crudelissimum tyrannum existimari velint! Est mihi tanti, Quirites, huius invidiae falsae atque iniquae tempestatem subire, dum modo a vobis huius horribilis belli ac nefarii periculum depellatur. Dicitur sane eiectus esse a me, dum modo eat in exsilium; sed, mihi credite, non est iturus. Numquam
 15 ego a dis immortalibus optabo, Quirites, invidiae meae levandae causa, ut L. Catilinam ducere exercitum hostium atque in armis volitare audiat, sed triduo tamen audietis, multoque magis illud timeo, ne mihi sit invidiosum aliquando, quod illum emissem potius quam quod eiecerim. Sed cum sint homines, qui illum, cum profectus
 20 sit, eiectum esse dicant, iidem, si interfectus esset, quid dicerent? Quamquam isti, qui Catilinam Massiliam ire dicitant, non tam hoc queruntur quam verentur. Nemo est istorum tam misericors, qui illum non ad Manlium quam ad Massilienses ire malit. Ille autem, si mehercule hoc, quod agit, numquam antea cogitasset, tamen latrocinantem
 25 se interfici mallet quam exsulem vivere. Nunc vero, cum ei nihil adhuc praeter ipsius voluntatem cogitationemque acciderit, nisi quod vivis nobis Roma profectus est, optemus potius, ut eat in exsilium quam queramur.

8. Sed cur, tam diu de uno hoste loquimur et de eo hoste, qui iam fatetur se esse hostem, et quem, quia, quod semper volui, murus interest, non timeo: de his, qui dissimulant, qui Romae remanent, qui nobiscum sunt, nihil dicimus? Quos quidem ego, si
 5 ullo modo fieri possit, non tam ulcisci studeo quam sanare sibi ipsos, placare rei publicae; neque id qua re fieri non possit, si me audire volent, intellego. Exponam enim vobis, Quirites, ex quibus generibus hominum istae copiae comparentur: deinde singulis medicinam consilii

atque orationis meae, si quam potero, adferam. Unum genus est eorum, qui magno in aere alieno maiores etiam possessiones habent, 10 quarum amore adducti dissolvi nullo modo possunt. Horum hominum species est honestissima; — sunt enim locupletes —: voluntas vero et causa impudentissima. Tu agris, tu aedificiis, tu argento, tu familia, tu rebus omnibus ornatus et copiosus sis, et dubites de possessione detrahere, acquirere ad fidem? Quid enim exspectas? bellum? Quid 15 ergo? in vastatione omnium tuas possessiones sacrosanctas futuras putas? An tabulas novas? Errant, qui istas a Catilina exspectant: meo beneficio tabulae novae proferentur, verum auctionariae; neque enim isti, qui possessiones habent, alia ratione ulla salvi esse possunt. Quod si maturius facere voluissent neque — id quod stultissimum 20 est — certare cum usuris fructibus praediorum, et locupletioribus his et melioribus civibus uteremur. Sed hosce homines minime puto pertimescendos, quod aut deduci de sententia possunt aut, si permanebunt, magis mihi videntur vota facturi contra rem publicam quam arma laturi.

25

9. Alterum genus est eorum, qui, quamquam premuntur aere alieno, dominationem tamen exspectant, rerum potiri volunt, honores, quos queta re publica desperant, perturbata consequi se posse arbitrantur. Quibus hoc praeciendum videtur, unum scilicet et idem, quod reliquis omnibus, ut desperent se id, quod conantur, consequi 5 posse: primum omnium me ipsum vigilare, adesse, providere rei publicae; deinde magnos animos esse in bonis viris, magnam concordiam maxima in multitudine, magnas praeterea copias militum; deos denique immortales huic invicto populo, clarissimo imperio, pulcherrimae urbi contra tantam vim sceleris praesentes auxilium esse laturos. Quod si iam sint id, quod cum summo furore cupiunt, adepti, num illi in cinere urbis et in sanguine civium, quae mente concelerata ac nefaria concupiverunt, se consules aut dictatores aut etiam reges sperant futuros? Non vident id se cupere, quod si adepti 15 sint, fugitivo alicui aut gladiatori concedi sit necesse? Tertium genus est aetate iam affectum, sed tamen exercitatione robustum; quo ex genere est ipse Manlius, cui nunc Catilina succedit. Sunt homines ex iis coloniis, quas Sulla constituit: quas ego universas civium esse optimorum et fortissimorum virorum sentio, sed tamen ii sunt coloni, qui se in insperatis ac repentinis pecuniis sumptuosius insolentius 20 que iactarunt. Hi dum aedificant tamquam beati, dum praediis lectis, familiis magnis, conviviis apparatus delectantur, in tantum aes alienum inciderunt, ut, si salvi esse velint, Sulla sit iis ab inferis excitandus; qui etiam nonnullos agrestes homines tenues atque egentes in eandem illam spem rapinarum veterum impulerunt. Quos 25 ego, Quirites, in eodem genere praedatorum direptorumque pono, sed eos hoc moneo: desinant furere et proscriptiones et dictaturas cogitare. Tantus enim illorum temporum dolor inustus est civitati,

ut iam ista non modo homines, sed ne pecudes quidem mihi passu-
30 rae esse videantur.

10. Quartum genus est sane varium et mixtum et turbulentum, qui iam pridem premuntur, qui numquam emergunt, qui partim inertia, partim male gerendo negotio, partim etiam sumptibus in vetere aere alieno vacillant; qui vadimoniis, iudiciis, proscriptione bonorum
5 defatigati, permulti et ex urbe et ex agris se in illa castra conferre dicuntur. Hosce ego non tam milites acres quam infitiores lentos esse arbitror. Qui homines primum, si stare non possunt, corruant, sed ita, ut non modo civitas, sed ne vicini quidem proximi sentiant. Nam illud non intellego, quam ob rem, si vivere honeste non possunt,
10 sunt, perire turpiter velint, aut cur minore dolore perituros se cum multis, quam si soli pereant, arbitrentur. Quintum genus est parri- cidarum, sicariorum, denique omnium facinorosorum; quos ego a Catilina non revoco; nam neque divelli ab eo possunt, et pereant sane in latrocinio, quoniam sunt ita multi, ut eos carcer capere non
15 possit. Postremum autem genus est non solum numero, verum etiam genere ipso atque vita, quod proprium Catilinae est, de eius dilectu, immo vero de complexu eius ac sinu, quos pexo capillo nitidos, aut imberbes aut bene barbatos videtis, manicatis et talaribus tunicis, velis amictos non togis, quorum omnis industria vitae et vigilandi
20 labor in antelucanis cenis expromitur. In his gregibus omnes aleatores, omnes impuri impudicique versantur: hi pueri tam lepidi ac delicati non solum cantare et psallere, sed etiam sicas vibrare et spargere venena didicerunt: qui nisi exeunt, nisi pereunt, etiam si Catilina perierit, scitote hoc in re publica seminarium Catilinarum
25 futurum.

11. O bellum magno opere pertimescendum, cum hanc sit habiturus Catilina hominum debilitatorum cohortem praetoriam! Instruite nunc, Quirites, contra has tam praeclaras Catilinae copias vestra praesidia vestrosque exercitus et primum gladiatori illi confecto et
5 saucio consules imperatoresque vestros opponite; deinde contra illam naufragorum eiectam ac debilitatam manum florem totius Italiae ac robur educite. Iam vero urbes coloniarum ac municipiorum respondebunt Catilinae tumulis silvestribus; neque ego ceteras copias, ornamenta, praesidia vestra cum illius latronis inopia atque egestate con-
10 ferre debeo. Sed si, omissis his rebus, quibus nos suppeditamur, eget ille senatu, equitibus Romanis, populo, urbe, aerario, vectigalibus, cuncta Italia, provinciis omnibus, exteris nationibus, si, his rebus omissis, causas ipsas, quae inter se configunt, contendere velimus, ex eo ipso, quam valde illi iaceant, intellegere possumus. Ex hac enim
15 parte pudor pugnatur, illinc petulantia; hinc fides, illinc fraudatio; hinc pietas, illinc scelus; hinc constantia, illinc furor; hinc honestas, illinc turpitudine; hinc continentia, illinc libido; denique aequitas,

temperantia, fortitudo, prudentia, virtutes omnes certant cum iniquitate, luxuria, ignavia, temeritate, cum vitiis omnibus; postremo copia cum egestate, bona ratio cum perdita, mens sana cum amentia, bona 20 denique spes cum omnium rerum desperatione confligit. In eius modi certamine ac proelio nonne, etiam si hominum studia deficiant, di ipsi immortales cogant ab his praeclarissimis virtutibus tot et tanta vitia superari?

12. Quae cum ita sint, Quirites, vos, quem ad modum iam antea dixi, vestra tecta custodiis vigiliisque defendite: mihi, ut urbi sine vestro motu ac sine ullo tumultu satis esset praesidii, consultum atque provisum est. Coloni omnes municipesque vestri, certiores a me facti de hac nocturna excursionione Catilinae, facile urbes suas 5 finesque defendent. Gladiatores, quam sibi ille manum certissimam fore putavit — quamquam animo meliore sunt quam pars patriciorum —, potestate tamen nostra continebuntur. Q. Metellus, quem ego hoc prospiciens in agrum Gallicum Picenumque praemisi, aut opprimet hominem aut omnes eius motus conatusque prohibebit. 10 Reliquis autem de rebus constituendis, maturandis, agendis iam ad senatum referemus, quem vocari videtis.

Nunc illos, qui in urbe remanserunt, atque adeo qui contra urbis salutem omniumque vestrum in urbe a Catilina relictis sunt, quamquam sunt hostes, tamen, quia sunt cives, monitos etiam atque 15 etiam volo. Mea lenitas adhuc si cui solutior visa est, hoc expectavit, ut id, quod latebat, erumperet; quod reliquum est, iam non possum oblivisci, meam hanc esse patriam, me horum esse consulem, mihi aut cum his vivendum aut pro his esse moriendum. Nullus est portis custos, nullus insidiator viae; si qui exire volunt, conivere 20 possum; qui vero se in urbe commoverit, cuius ego non modo factum, sed inceptum ullum conatumve contra patriam deprehendero, sentiet in hac urbe esse consules vigilantes, esse magistratus egregios, esse fortem senatum, esse arma, esse carcerem, quem vindicem nefariorum ac manifestorum scelerum maiores nostri esse 25 voluerunt.

13. Atque haec omnia sic agentur, Quirites, ut maximae res minimo motu, pericula summa nullo tumultu, bellum intestinum ac domesticum post hominum memoriam crudelissimum et maximum me uno togato duce et imperatore sedetur. Quod ego sic administro, Quirites, ut, si ullo modo fieri poterit, ne improbus quidem 5 quisquam in hac urbe poenam sui sceleris sufferat: sed si vis manifestae audaciae, si impendens patriae periculum me necessario de hac animi lenitate deduxerit, illud profecto perficiam, quod in tanto et tam insidioso bello vix optandum videtur, ut neque bonus quisquam intreat paucorumque poena vos iam omnes salvi esse possitis. 10

Quae quidem ego neque mea prudentia neque humanis consiliis fretus polliceor vobis, Quirites, sed multis et non dubiis deorum immortalium significationibus, quibus ego ducibus in hanc spem sententiamque sum ingressus: qui iam non procul, ut quondam solebant, ab
15 externo hoste atque longinquo, sed hic praesentes suo numine atque auxilio sua templa atque urbis tecta defendent. Quos vos, Quirites, precari, venerari, implorare debetis, ut, quam urbem pulcherrimam florentissimamque esse voluerunt, hanc, omnibus hostium copiis terramarique superatis, a perditissimorum civium nefario scelere defendant.

CAI SALLUSTI CRISPI

LIBER

DE CATILINAE CONIURATIONE.

1. Lucius Catilina, nobili genere natus, fuit magna vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque. Huic ab adulescentia bella intestina, caedes, rapinae, discordia civilis grata fuere, ibique iuventutem suam exercuit. Corpus patiens inediae, alboris, vigiliae, supra quam cuiquam credibile est. Animus audax, subdolos, varius, cuius rei lubet simulator ac dissimulator; alieni appetens, sui profusus, ardens in cupiditatibus; satis eloquentiae, sapientiae parum: vastus animus immoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat. Hunc post dominationem Luci Sullae lubido maxuma invaserat rei publicae capiundae, neque id quibus modis adsequeretur, dum sibi regnum pararet, quicquam pensi habebat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia rei familiaris et conscientia scelerum, quae utraque his artibus auxerat, quas supra memoravi. Incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac divorsa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant.

Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit, supra repetere ac paucis instituta maiorum domi militiaeque, quo modo rem publicam habuerint quantamque reliquerint, ut paulatim inmutata ex pulcherruma pessuma ac flagitiosissima facta sit, disserere.

2. Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Troiani, qui Aenea duce profugi sedibus incertis vagabantur, cumque his Aborigines, genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum. Hi postquam in una moenia convenere, dispari genere, dissimili lingua, alii alio more viventes, incredibile memoratu est quam facile coaluerint. Sed postquam res eorum civibus, moribus, agris aucta, satis prospera satisque pollens videbatur, sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentia orta est. Igitur reges populique finitimi bello temptare, pauci ex amicis

10 auxilio esse; nam ceteri metu percussi a periculis aberant. At Romani domi militiaeque intenti festinare, parare, alius alium hortari, hostibus obviam ire, libertatem, patriam parentisque armis tegere. Post, ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant, magisque dandis quam accipiendis beneficiis amicitias parabant.

3. Imperium legitimum, nomen imperi regum habebant. Delecti, quibus corpus annis iufirmum, ingenium sapientia validum erat, rei publicae consultabant; hi vel aetate vel curae similitudine patres appellabantur. Post, ubi regum imperium, quod initio conservandae
5 libertatis atque augendae rei publicae fuerat, in superbiam dominationemque se convortit, inmutato more annua imperia binosque imperatores sibi fecere; eo modo minime posse putabant per licentiam inolescere animum humanum. Sed ea tempestate coepere se quisque magis extollere magisque ingenium in promptu habere. Nam regibus
10 boni quam mali suspectiores sunt, semperque his aliena virtus formidulosa est. Sed civitas incredibile memoratu est adepta libertate quantum brevi creverit; tanta cupido gloriae incesserat. Iam primum iuventus, simul ac belli patiens erat, in castris per laborem usu militiam discebat. Igitur talibus viris non labor insolitus, non locus ullus
15 asper aut arduus erat, non armatus hostis formidulosus; virtus omnia domuerat. Sed gloriae maximum certamen inter ipsos erat; se quisque hostem ferire, murum ascendere, conspici, dum tale facinus faceret, properabat; eas divitias, eam bonam famam magnamque nobilitatem putabant; laudis avidi, pecuniae liberales erant; gloriam ingentem,
20 divitias honestas volebant. Memorare possem, quibus in locis maxumas hostium copias populus Romanus parva manu fuderit, quas urbis natura munitas pugnando ceperit, ni ea res longius nos ab incepto traheret.

4. Sed profecto fortuna in omni re dominatur; ea res cunctas ex lubidine magis quam ex vero celebrat obscuratque. Atheniensium res gestae, sicut ego aestumo, satis amplae magnificaeque fuere, verum aliquanto minores tamen quam fama feruntur. Sed quia
5 venere ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. Ita eorum, qui fecere, virtus tanta habetur, quantum eam verbis potuere extollere praeclara ingenia. At populo Romano numquam ea copia fuit, quia prudentissimus quisque maxime negotiosus erat, ingenium nemo sine corpore exercebat,
10 optimum quisque facere quam dicere, sua ab aliis bene facta laudari quam ipse aliorum narrare malebat.

5. Igitur domi militiaeque boni mores colebantur; concordia maxuma, minuma avaritia erat; ius bonumque apud eos non legibus magis quam natura valebat. Iurgia, discordias, simultates cum hostibus exercebant, cives cum civibus de virtute certabant; in suppliciis
5 deorum magnifici, domi parci, in amicos fideles erant. Duabus his artibus, audacia in bello, ubi pax evererat, aequitate, seque remque publicam curabant. Quarum rerum ego maxuma documenta haec ha-

beo, quod in bello saepius vindicatum est in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant, quique tardius revocati proelio excesserant, quam qui signa relinquere aut pulsus loco cedere ausi erant; in pace 10 vero, quod beneficiis magis quam metu imperium agitabant, et accepta iniuria inoscere quam persequi malebant.

6. Sed ubi labore atque iustitia res publica crevit, reges magni bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi subacti, Carthago, aemula imperi Romani, ab stirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant: saevire fortuna ac miscere omnia coepit. Qui labores, 5 pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, his otium divitiaeque optandae aliis oneri miseriaeque fuere. Igitur primo pecuniae, deinde imperi cupido crevit; ea quasi materies omnium malorum fuere. Namque avaritia fidem, probitatem ceterasque artis bonas subvertit; pro his superbiam, crudelitatem, deos neglegere, omnia 10 venalia habere edocuit. Ambitio multos mortalis falsos fieri subegit, aliud clausum in pectore, aliud in lingua promptum habere, amicitias inimicitiasque non ex re, sed ex commodo aestumare, magisque voltum quam ingenium bonum habere. Haec primo paulatim crescere, interdum vindicari; post, ubi contagio quasi pestilentia invasit, civitas inmutata, 15 imperium ex iustissimo atque optumo crudele intolerandumque factum.

7. In tanta tamque corrupta civitate Catilina, id quod factu facillimum erat, omnium flagitiorum atque facinorum circum se tamquam stipatorum catervas habebat. Sed maxime adulescentium familiaritates appetebat; eorum animi molles aetate et fluxi dolis haud difficulter capiebantur. Nam ut cuiusque studium ex aetate flagrabat, aliis canis, 5 aliis equos mercari, postremo neque sumptui neque modestiae suae parcere, dum illos obnoxios fidosque sibi faceret. Hanc iuventutem, quam sibi illexerat, multis modis mala facinora edocebat. Ex illis testis signatoresque falsos commodare; fidem, fortunas, pericula vilia habere, post, ubi eorum famam atque pudorem adtriverat, maiora alia 10 imperabat; si causa peccandi in praesens minus suppetebat, nihilo minus insontis sicuti sontis circumvenire, iugulare: scilicet, ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuito potius malus atque crudelis erat. His amicis sociisque confusus Catilina, simul quod aes alienum per omnis terras ingens erat, et quod plerique Sullani mili- 15 tes, largius suo usi, rapinarum et victoriae veteris memores civile bellum exoptabant, opprimundae rei publicae consilium cepit. In Italia nullus exercitus; Cn. Pompeius in extremis terris bellum gerebat; ipsi consulatum petenti magna spes; senatus nihil sane intentus; tutae tranquillaeque res omnes, sed ea prorsus opportuna Catilinae. 20

8. Igitur circiter Kalendas Iunias, L. Caesare et C. Figulo consulibus, primo singulos appellare, hortari alios, alios temptare; opes suas, inparatam rem publicam, magna praemia coniurationis docere. Ubi satis explorata sunt, quae voluit, in unum omnis convocat, quibus maxuma necessitudo et plurimum audaciae inerat. Eo con- 5

venere senatorii ordinis P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. et Servius Sullae, Servi filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Porcius Laeca, L. Bestia, Q. Curius; praeterea ex equestri ordine M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinius Capito, 10 C. Cornelius; ad hoc multi ex coloniis et municipiis, domi nobiles. Erant praeterea complures paulo occultius consili huiusce participes nobiles, quos magis dominationis spes hortabatur quam inopia aut alia necessitudo. Ceterum iuventus pleraque, sed maxime nobilium, Catilinae inceptis favebat; quibus in otio vel magnifice vel molliter 15 vivere copia erat, incerta pro certis, bellum quam pacem malebant. Fuere item ea tempestate qui crederent, M. Licinium Crassum non ignarum eius consili fuisse; quia Cn. Pompeius, invisus ipsi, magnum exercitum ductabat, cuiusvis opes voluisse contra illius potentiam crescere, simul confisum, si coniuratio valuisset, facile apud illos prin- 20 cipem se fore.

9. Sed antea item coniuravere pauci contra rem publicam, in quibus Catilina fuit: de qua quam verissime potero, dicam. L. Tullo et M. Lepido consulibus, P. Autronius et P. Sulla, designati consules, legibus ambitus interrogati poenas dederant post paulo, 5 quam Catilina, pecuniarum repetundarum reus, prohibitus erat consulatum petere. Erat eodem tempore Cn. Piso, adulescens nobilis, summae audaciae, egens, factiosus, quem ad perturbandam rem publicam inopia atque mali mores stimulabant. Cum hoc Catilina et Autronius circiter Nonas Decembris consilio communicato parabant in Capitolio 10 Kalendis Ianuariis L. Cottam et L. Torquatam consules interficere, ipsi fascibus correptis Pisonem cum exercitu ad obtinendos duas Hispanias mittere. Ea re cognita, rursus in Nonas Februarias consilium caedis transtulerant. Iam tum non consulibus modo, sed plerisque senatoribus perniciem machinabantur. Quod ni Catilina maturasset 15 pro curia signum sociis dare, eo die post conditam urbem Romam pessimum facinus patratum foret. Quia nondum frequentes armati convenerant, ea res consilium diremit.

10. Postea Piso in citeriorem Hispaniam quaestor pro praetore missus est, adnitente Crasso, quod eum infestum inimicum Cn. Pompeio cognoverat. Neque tamen senatus provinciam invitus dederat; quippe foedum hominem a republica procul esse volebat; simul quia boni 5 complures praesidium in eo putabant, et iam tum potentia Pompei formidulosa erat. Sed is Piso in provincia ab equitibus Hispanis, quos in exercitu ductabat iter faciens, occisus est. Sunt qui ita dicant, imperia eius iniusta, superba, crudelia barbaros nequivisse pati; alii autem, equites illos, Cn. Pompei veteres fidosque clientis, 10 voluntate eius Pisonem adgressos; numquam Hispanos praeterea tale facinus fecisse, sed imperia saeva multa antea perpressos. Nos eam rem in medio relinquemus. De superiore coniuratione satis dictum.

11. Catilina, ubi eos, quos paulo ante memoravi, convenisse videt, tametsi cum singulis multa saepe egerat, tamen in rem fore

credens univorsós appellare et cohortari, in abditam partem aedium secessit atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem huiusce modi habuit:

„Ni virtus fidesque vostra spectata mihi forent, nequiquam opportuna res cecidisset; spes magna, dominatio in manibus frustra fuissent, neque ego per ignaviam aut vana ingenia incerta pro certis captarem. Sed quia multis et magnis tempestatibus vos cognovi fortis fidosque mihi, eo animus ausus est maximum atque pulcherrimum 10 facinus incipere, simul quia vobis eadem, quae mihi, bona malaque esse intellexi; nam idem velle atque idem nolle, ea demum firma amicitia est.

Sed ego quae mente agitavi, omnes iam antea divorsi audistis. Ceterum mihi in dies magis animus accenditur, cum considero, quae 15 condicio vitae futura sit, nisi nosmet ipsi vindicamus in libertatem. Nam postquam res publica in paucorum potentium ius atque dicionem concessit, semper illis reges, tetrarchae, vectigales esse, populi, nationes stipendia pendere; ceteri omnes, strenui, boni, nobiles atque ignobiles, vulgus fuimus sine gratia, sine auctoritate, eis obnoxii, 20 quibus, si res publica valeret, formidini essemus; itaque omnis gratia, potentia, honos, divitiae apud illos sunt, aut ubi illi volunt; nobis reliquere pericula, repulsas, iudicia, egestatem. Quae quo usque tandem patiemini, fortissimi viri? nonne emori per virtutem praestat, quam vitam miseram atque inhonestam, ubi alienae superbiae ludibrio fue- 25 ris, per dedecus amittere?

Verum enimvero, pro deum atque hominum fidem! victoria in manu nobis est, viget aetas, animus valet; contra illis annis atque divitiis omnia consenuerunt. Tantum modo incepto opus est, cetera res expediet. Etenim quis mortalium, cui virile ingenium est, tolerare 30 potest, illis divitias superare, quas profundant in extrudendo mari et montibus coaequandis, nobis rem familiarem etiam ad necessaria deesse? illos binas aut amplius domos continuare, nobis larem familiarem nusquam ullum esse? Cum tabulas, signa, toreumata emunt, nova diruunt, alia aedificant, postremo omnibus modis pecuniam 35 trahunt, vexant, tamen summa lubidine divitias suas vincere nequeunt. At nobis est domi inopia, foris aes alienum, mala res, spes multo asperior; denique quid reliqui habemus praeter miseram animam?

Quin igitur expergiscimini! En illa, illa, quam saepe optastis, libertas, praeterea divitiae, decus, gloria in oculis sita sunt; fortuna 40 omnia ea victoribus praemia posuit. Res, tempus, pericula, egestas, belli spolia magnifica magis quam oratio mea vos hortentur. Vel imperatore vel milite me utimini; neque animus neque corpus a vobis aberit. Haec ipsa, ut spero, vobiscum una consul agam, nisi forte me animus fallit, et vos servire magis quam imperare parati estis.“ 45

12. Postquam accepere ea homines, quibus mala abunde omnia erant, sed neque res neque spes bona ulla, tametsi illis quietam movere magna merces videbatur, tamen postulavere plerique, ut proponeret,

quae condicio belli foret, quae praemia armis peterent, quid ubique
 5 opis aut spei haberent. Tum Catilina polliceri tabulas novas, pro-
 scriptionem locupletium, magistratus, sacerdotia, rapinas, alia omnia,
 quae bellum atque libido victorum fert. Praeterea esse in Hispania
 citeriore Pisonem, in Mauretania cum exercitu P. Sittium Nucerinum,
 consili sui participes; petere consulatum C. Antonium, quem sibi
 10 collegam fore speraret, hominem et familiarem et omnibus neces-
 situdinibus circumventum; cum eo se consulem initium agundi factu-
 rum. Ad hoc male dictis increpabat omnis bonos, suorum unum-
 quemque nominans laudare; admonebat alium egestatis, alium cupi-
 ditatis suae, compluris periculi aut ignominiae, multos victoriae
 15 Sullanae, quibus ea praedae fuerat. Postquam omnium animos alacris
 videt, cohortatus ut petitionem suam curae haberent, conventum
 dimisit.

13. Fuere ea tempestate, qui dicerent Catilinam, oratione
 habita, cum ad iusiurandum popularis sceleris sui adigeret, humani
 corporis sanguinem vino permixtum in pateris circumtulisse; inde
 cum post execrationem omnes degustavissent, sicuti in sollemnibus
 5 sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum, atque eo dictitare
 fecisse, quo inter se magis fidi forent, alius alii tanti facinoris conscii.
 Nonnulli ficta et haec et multa praeterea existumabant ab eis, qui
 Ciceronis invidiam, quae postea orta est, leniri credebant atrocitate
 sceleris eorum, qui poenas dederant. Nobis ea res pro magnitudine
 10 parum comperta est.

14. Sed in ea coniuratione fuit Q. Curius, natus haud ob-
 scuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus, quem censores senatu
 probri gratia moverant. Huic homini non minor vanitas inerat quam
 audacia: neque reticere, quae audierat, neque suamet ipse scelera
 5 occultare, prorsus neque dicere neque facere quicquam pensi habebat.
 Fulvia, mulier nobilis, cui Curius repente glorians maria montesque
 polliceri coepit, insolentiae eius causa cognita, tale periculum rei
 publicae haud occultum habuit, sed sublato auctore de Catilinae
 coniuratione, quae quoque modo audierat, compluribus narravit. Ea
 10 res in primis studia hominum accendit ad consulatum mandandum
 M. Tullio Ciceroni; namque antea pleraque nobilitas invidia aestuabat,
 et quasi pollui consulatum credebant, si eum quamvis egregius homo
 novus adeptus foret. Sed ubi periculum advenit, invidia atque superbia
 post fuere.

15. Igitur comitiis habitis consules declarantur M. Tullius et
 C. Antonius, quod factum primo popularis coniurationis concusserat.
 Neque tamen Catilinae furor minuebatur, sed in dies plura agitare,
 arma per Italiam locis opportunis parare, pecuniam sua aut amicorum
 5 fide sumptam mutuam Faesulas ad Manlium quendam portare, qui
 postea princeps fuit belli faciundi.

His rebus comparatis Catilina nihilo minus in proximum annum
 consulatum petebat, sperans, si designatus foret, facile se ex voluntate

Antonio usurum. Neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus aut 10 astutiae deerant; namque a principio consulatus sui multa pollicendo per Fulviam effecerat, ut Q. Curius, de quo paulo ante memoravi, consilia Catilinae sibi proderet. Ad hoc collegam suum Antonium pactione provinciae perpulerat, ne contra rem publicam sentiret; circum se praesidia amicorum atque clientium occulte habebat. Post- 15 quam dies comitiorum venit, et Catilinae neque petitio neque insidiae, quas consulibus in campo fecerat, prospere cessere, constituit bellum facere et extrema omnia experiri, quoniam, quae occulte temptaverat, aspera foedaque evenerant.

16. Igitur C. Manlium Faesulas atque in eam partem Etru-
riae, Septimium quendam Camertem in agrum Picenum, C. Iulium in
Apuliam dimisit, praeterea alium alio, quem ubique opportunum sibi
fore credebat. Interea Romae multa simul moliri: consulibus insidias
tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere, 5
ipse cum telo esse, item alios iubere, hortari, uti semper intenti
paratique essent, dies noctisque festinare, vigilare, neque insomniis
neque labore fatigari. Postremo ubi multa agitantibus nihil procedit,
rursus intempesta nocte coniurationis principes convocat per M.
Porcium Laecam, ibique multa de ignavia eorum questus, docet se 10
Manlium praemisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma
paraverat, item alios in alia loca opportuna, qui initium belli face-
rent, seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem oppres-
sisset: eum suis consiliis multum obficere.

17. Igitur perterritis ac dubitantibus ceteris, C. Cornelius eques
Romanus operam suam pollicitus et cum eo L. Vargunteius senator
constituere ea nocte paulo post cum armatis hominibus sicuti salutatum
introire ad Ciceronem ac de inproviso domi suae inparatum confodere.
Curius ubi intellegit, quantum periculi consuli impendeat, propere per 5
Fulviam Ciceroni dolum, qui parabatur, enuntiat. Ita illi ianua pro-
hibiti tantum facinus frustra susceperant.

Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate simul ac
dolore iniuriae novarum rerum cupidam, quod Sullae dominatione
agros bonaque omnia amiserat, praeterea latrones cuiusque generis, 10
quorum in ea regione magna copia erat, nonnullos ex Sullanis
coloniis, quibus libido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui
fecerat.

18. Ea cum Ciceroni nuntiarentur, ancipiti malo permotus,
quod neque urbem ab insidiis privato consilio longius tueri poterat,
neque exercitus Manli, quantus aut quo consilio foret, satis comper-
tum habebat, rem ad senatum refert, iam antea volgi rumoribus
exagitatum. Itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, senatus 5
decrevit, darent operam consules, ne quid res publica detrimenti ca-
peret. Ea potestas per senatum more Romano magistratui maxima
permittitur, exercitum parare, bellum gerere, coercere omnibus modis

socios atque civis, domi militiaeque imperium atque iudicium summum habere; aliter sine populi iussu nulli earum rerum consuli 10 ius est.

19. Post paucos dies L. Saenius senator in senatu litteras recitavit, quas Faesulis adlatas sibi dicebat, in quibus scriptum erat, C. Manlium arma cepisse cum magna multitudine ante diem VI. Kalendas Novembris. Simul, id quod in tali re solet, alii portenta 5 atque prodigia nuntiabant, alii conventus fieri, arma portari, Capuae atque in Apulia servile bellum moveri. Igitur senati decreto Q. Marcius Rex Faesulas, Q. Metellus Creticus in Apuliam circumque ea loca missi — hi utrique ad urbem imperatores erant, impediti, ne triumpharent, calumniam paucorum, quibus omnia honesta atque inho- 10 nesta vendere mos erat —, sed praetores Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum, hisque permissum, uti pro tempore atque periculo exercitum compararent. Ad hoc, si quis indicavisset de coniuratione, quae contra rem publicam facta erat, praemium servo libertatem et sestertia centum, libero inpunitatem 15 eius rei et sestertia ducenta; itemque decrevere, uti gladiatoriae familiae Capuam et in cetera municipia distribuerentur pro cuiusque opibus, Romae per totam urbem vigiliae haberentur hisque minores magistratus praessent.

20. Quibus rebus permota civitas atque inmutata urbis facies erat; ex summa laetitia atque lascivia, quae diuturna quies pepere- rat, repente omnis tristitia invasit; festinare, trepidare, neque loco neque homini cuiquam satis credere, neque bellum gerere neque 5 pacem habere, suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc mulieres, quibus rei publicae magnitudine belli timor insolitus incesserat, adflectare sese, manus supplicis ad caelum tendere, miserari parvos liberos, rogitare, omnia pavere, superbia atque deliciis omissis sibi patriaeque diffidere.

10 At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, tametsi praesidia parabantur et ipse lege Plautia interrogatus erat ab L. Paulo. Postremo dissimulandi causa vel sui expurgandi, sicubi iurgio laces- situs foret, in senatum venit. Tum M. Tullius consul, sive praesentiam eius timens sive ira commotus, orationem habuit luculentam 15 atque utilem rei publicae, quam postea scriptam edidit. Sed ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso voltu, voce supplicis postulare a patribus coepit, „ne quid de se temere crederent; ea familia ortum, ita se ab adulescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet; ne existumarent, sibi, 20 patricio homini, cuius ipsius atque maiorum plurima beneficia in populum Romanum essent, perdita re publica opus esse, cum eam servaret M. Tullius, inquilinus civis urbis Romae.“ Ad hoc male dicta alia cum adderet, obstrepere omnes, hostem atque paricidam vocare. Tum ille furibundus „*quoniam quidem circumventus*“ „*inquit*“ ab 25 *inimicis praeceps agor, incendium meum ruina extinguam.*“

21. Deinde se ex curia domum proripuit; ibi multa ipse secum volvens, quod neque insidiae consuli procedebant et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optimum factu credens exercitum augere ac prius quam legiones scriberentur, multa antecapere, quae bello usui forent, nocte intempesta cum paucis in Manliana castra 5 profectus est. Sed Cethego atque Lentulo ceterisque, quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, quibus rebus possint, opes factionis confirment, insidias consuli maturent, caedem, incendia aliaque belli facinora parent; sese propediem cum magno exercitu ad urbem accessurum. 10

22. Dum haec Romae geruntur, C. Manlius ex suo numero legatos ad Marcium Regem mittit cum mandatis huiusce modi: *Deos hominesque testamur, imperator, nos arma neque contra patriam cepisse neque quo periculum aliis faceremus, sed uti corpora nostra ab iniuria tuta forent, qui miseri, egentes violentia atque crudelitate faeneratorum plerique patriae, sed omnes fama atque fortunis expertes sumus; neque cuiquam nostrum licuit more maiorum lege uti neque amisso patrimonio liberum corpus habere; tanta sacvitia faeneratorum atque praetoris fuit. Saepe maiores nostri miseriti plebis Romanae decretis suis inopiae eius opitulati sunt, ac novissime memoria 10 nostra propter magnitudinem aeris alieni, volentibus omnibus bonis, argentum aere solutum est. Saepe ipsa plebes, aut dominandi studio permota aut superbia magistratum, armata a patribus secessit. At nos non imperium neque divitias petimus, quarum rerum causa bella atque certamina omnia inter mortalis sunt, sed libertatem, quam 15 nemo bonus nisi cum anima simul amittit. Te atque senatum obtestamur, consulatis miseris civibus, legis praesidium, quod iniquitas praetoris eripuit, restituatis, neve nobis eam necessitudinem inponatis, ut quaeramus, quonam modo maxime ulți sanguinem nostrum pereamus.*

23. Ad haec Q. Marcius respondet: „si quid ab senatu petere velint, ab armis discedant, Romam supplices profiscantur; ea mansuetudine atque misericordia senatum populi Romani semper fuisse, ut nemo umquam ab eo frustra auxilium petiverit.“

At Catilina ex itinere plerisque consularibus, praeterea optimo 5 cuique litteras mittit: „se falsis criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere, Massilian in exsilium profiscisci, non quo sibi tanti sceleris conscius esset, sed uti res publica quieta foret neve ex sua contentione seditio oriretur.“ Ab his longe divorsas litteras Q. Catulus in senatu recitavit, quas 10 sibi nomine Catilinae redditas dicebat. Earum exemplum infra scriptum est:

24. „*L. Catilina Q. Catulo. Egregia tua fides re cognita, grata mihi magnis in meis periculis, fiduciam commendationi meae tribuit. Quam ob rem defensionem in novo consilio non statui parare, satisfactionem ex nulla conscientia de culpa proponere decrevi, quam, me dius Fidius, veram licet cognoscas. Iniuriis contumeliisque concitatus,* 5

quod fructu laboris industriaeque meae privatus statum dignitatis non obtinebam, publicam miserorum causam pro mea consuetudine suscepi, non quia aes alienum meis nominibus ex possessionibus solvere non possem, cum et alienis nominibus liberalitas Orestillae, 10 uxoris meae, suis filiaeque copiis persolveret; sed quod non dignos homines honore honestatos videbam meque falsa suspitione alienatum esse sentiebam. Hoc nomine satis honestas pro meo casu spes reliquae dignitatis conservandae sum secutus. Plura cum scribere vellem, nuntiatum est vim mihi parari. Nunc Orestillam commendo tuaeque 15 fidei trado: eam ab iniuria defendas per liberos tuos rogatus. Haveto.

25. Sed ipse paucos dies commoratus apud C. Flaminium in agro Arretino, dum vicinitatem antea sollicitatam armis exornat, cum fascibus atque aliis imperi insignibus in castra ad Manlium contendit. Haec ubi Romae comperta sunt, senatus Catilinam et Manlium hostis 5 iudicat; ceterae multitudini diem statuit, ante quam sine fraude liceret ab armis discedere praeter rerum capitalium condemnatis: praeterea decernit, uti consules delectum habeant, Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet, Cicero urbi praesidio sit.

Eisdem temporibus Romae Lentulus, sicuti Catilina praeceperat, 10 quoscumque moribus aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut ipse aut per alios sollicitabat, neque solum civis, sed cuiusque modi genus hominum, quod modo bello usui foret.

26. Igitur P. Umbreno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum requirat eosque, si possit, impellat ad societatem belli, existumans publice privatimque aere alieno oppressos, praeterea quod 5 natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus erat, plerisque principibus civitatum notus erat atque eos noverat. Itaque sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percontatus pauca de statu civitatis, et quasi dolens eius casum, requirere coepit, quem exitum tantis malis sperarent. Postquam illos videt queri de avaritia magistratum, 10 accusare senatum, quod in eo auxilii nihil esset, miseris suis remedium mortem exspectare: „at ego“ inquit „vobis, si modo viri esse voltis, rationem ostendam, qua tanta ista mala effugiatis.“ Haec ubi dixit, Allobroges in maximum spem adducti Umbrenum orare, „ut sui misereretur; nihil tam asperum neque tam difficile esse, quod non 15 cupidissime facturi essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret.“ Ille eos in domum D. Bruti perducit, quod foro propinqua erat, praeterea Gabinium accersit, quo maior auctoritas sermoni inesset. Eo praesente coniurationem aperit, nominat socios, praeterea multos cuiusque generis innoxios, quo legatis animus amplior esset; deinde 20 eos pollicitos operam suam domum dimittit.

27. Sed Allobroges diu in incerto habuere, quidnam consili caperent. In altera parte erat aes alienum, studium belli, magna merces in spe victoriae, at in altera maiores opes, tuta consilia, pro

incerta spe certa praemia. Haec illis volventibus tandem vicit fortuna rei publicae. Itaque Q. Fabio Sangae, cuius patrocinio civitas plurimum utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam consilio cognito, legatis praecipit, ut studium coniurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur, dentque operam, uti eos quam maxime manifestos habeant.

28. Eisdem fere temporibus in Gallia citeriore atque ulteriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apulia motus erat. Namque illi, quos ante Catilina dimiserat, inconsulte ac veluti per dementia cuncta simul agebant; nocturnis consiliis, armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando omnia, plus timoris quam periculi effecerant. Ex eo numero compluris Q. Metellus Celer praetor ex senatus consulto, causa cognita, in vincula coniecerat; item in ulteriore Gallia C. Murena, qui ei provinciae legatus praeerat.

29. At Romae Lentulus cum ceteris, qui principes coniurationis erant, paratis, ut videbantur magnis copiis, constituerant, uti, cum Catilina in agrum Faesulanum cum exercitu venisset, L. Bestia tribunus plebis contione habita quereretur de actionibus Ciceronis, bellique gravissimi invidiam optumo consuli inponeret; eo signo proxima nocte cetera multitudo coniurationis suum quisque negotium exsequeretur. Sed ea divisa hoc modo dicebantur: Statilius et Gabinus uti cum magna manu duodecim simul opportuna loca urbis incenderent, quo tumulto facilius aditum ad consulum ceterosque, quibus insidiae parabantur, fieret; Cethegus Ciceronis ianuam obsideret eumque vi adgrederetur, alius autem alium; sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma pars erat, parentis interficerent, simul caede et incendio percussis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter haec parata atque decreta Cethegus semper querebatur de ignavia sociorum: „illos dubitando et dies prolatando magnas opportunitates corrumpere: factis, non consulto in tali periculo opus esse, seque, si pauci adiuvarent, languentibus aliis, inpetum in curiam facturum.“ Natura ferox, vehementis, manu promptus erat, maximum bonum in celeritate putabat.

30. Sed Allobroges ex praecepto Ciceronis per Gabinium ceteros conveniunt; ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Cassio postulant ius iurandum, quod signatum ad civis perferant; aliter haud facile eos ad tantum negotium impelli posse. Ceteri nihil suspicantes dant; Cassius semet eo brevi venturum pollicetur ac paulo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus cum his T. Volturcium quandam Crotoniensem mittit, ut Allobroges, prius quam domum pergerent, cum Catilina data atque accepta fide societatem confirmarent. Ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infra scriptum est: „*Quis sim, ex eo, quem ad te misi, cognosces. Fac cogites, in quanta calamitate sis, et memineris te virum esse; consideres, quid tuae rationes postulent; auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis.*“ Ad hoc mandata verbis dat: „Cum ab senatu hostis iudicatus sit,

quo consilio servitia repudiet? in urbe parata esse, quae iusserit; ne
15 cunctetur ipse propius accedere."

31. His rebus ita actis, constituta nocte qua proficiscerentur, Cicero per legatos cuncta edoctus L. Valerio Flacco et C. Pomptino praetoribus imperat, ut in ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehendant; rem omnem aperit, cuius gratia mittebantur; cetera, uti facto opus sit, ita agant, permittit. Illi, homines militares, sine tumultu praesidiis collocatis, sicuti praeceptum erat, occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum Volturcio venere, simul utrimque clamor exortus est; Galli, cito cognito consilio, sine mora praetoribus se tradunt. Volturcius primo cohortatus
10 ceteros gladio se a multitudine defendit, deinde ubi a legatis desertus est, multa prius de salute sua Pomptinum obtestatus, quod ei notus erat, postremo timidus ac vitae diffidens velut hostibus sese praetoribus dedit.

32. Quibus rebus confectis omnia propere per nuntios consuli declarantur. At illum ingens cura atque laetitia simul occupavere; nam laetabatur intellegens, coniuratione patefacta, civitatem periculis ereptam esse, porro autem anxius erat dubitans, in maximo scelere
5 tantis civibus deprehensis quid facto opus esset; poenam illorum sibi oneri, impunitatem perdundae rei publicae fore credebat. Igitur confirmato animo vocari ad sese iubet Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium, itemque Caeparium Tarracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. Ceteri sine mora veniunt;
10 Caeparius, paulo ante domo egressus, cognito indicio ex urbe profugerat. Consul Lentulum, quod praetor erat, ipse manu tenens in senatum perducit, reliquos cum custodibus in aedem Concordiae venire iubet. Eo senatum advocat, magnaque frequentia eius ordinis Volturcium cum legatis introducit, Flaccum praetorem scrinium cum
15 litteris, quas a legatis acceperat, eodem adferre iubet.

33. Volturcius interrogatus de itinere, de litteris, postremo, quid aut qua de causa consili habuisset, primo fingere alia, dissimulare de coniuratione; post ubi fide publica dicere iussus est, omnia, uti gesta erant, aperit docetque, se paucis ante diebus a Gabinio et
5 Caepario socium adscitum nihil amplius scire; tantum modo audire solitum ex Gabinio P. Autronium, Servium Sullam, L. Vargunteium, multos praeterea in ea coniuratione esse. Eadem Galli fatentur ac Lentulum dissimulantem coargunt praeter litteras sermonibus, quos ille habere solitus erat: ex libris Sibyllinis regnum Romae tribus Corneliis
10 portendi; Cinnam atque Sullam antea, se tertium esse, cui fatum foret urbis potiri; praeterea ab incenso Capitolio illum esse vicesimum annum, quem saepe ex prodigiis haruspices respondissent bello civili cruentum fore. Igitur perlectis litteris, cum prius omnes signa sua cognovissent, senatus decernit, uti, abdicato magistratu, Lentulus
15 itemque ceteri in liberis custodiis habeantur. Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum aedilis erat, Cethegus Q. Cornificio,

Statilius C. Caesari, Gabinius M. Crasso, Caeparius — nam is paulo ante ex fuga retractus erat — Cn. Terentio senatori traduntur.

34. Interea plebes, coniuratione patefacta, quae primo cupida rerum novarum nimis bello favebat, mutata mente Catilinae consilia execrari, Ciceronem ad caelum tollere; veluti ex servitute erepta gaudium atque laetitiam agitabat; namque alia belli facinora praedae magis quam detrimento fore, incendium vero crudele, immoderatum 5 ac sibi maxime calamitosum putabat, quippe cui omnes copiae in usu cotidiano et cultu corporis erant.

Post eum diem quidam L. Tarquinius ad senatum adductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum aiebant. Is, cum se diceret indicaturum de coniuratione, si fides publica data 10 esset, iussus a consule, quae sciret, edicere, eadem fere, quae Volturcius, de paratis incendiis, de caede bonorum, de itinere hostium, senatum docet; praeterea se missum a M. Crasso, qui Catilinae nuntiaret, ne eum Lentulus et Cethegus aliique ex coniuratione deprehensi terrerent, eoque magis properaret ad urbem accedere, quo et cete- 15 rorum animos reficeret et illi facilius e periculo eriperentur. Sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem, maxumis divitiis, summa potentia, alii rem incredibilem rati, pars tametsi verum existumabant, tamen, quia in tali tempore tanta vis hominis magis leniunda quam exagitanda videbatur, plerique Crasso ex negotiis privatis 20 obnoxii, conclamant indicem falsum esse, deque ea re postulant, uti referatur. Itaque consulente Cicerone frequens senatus decernit: Tarquini indicium falsum videri, eumque in vinculis retinendum, neque amplius potestatem faciendam, nisi de eo indicaret, cuius consilio tantam rem mentitus esset. Erant eo tempore, qui existumarent 25 indicium illud a P. Autronio machinatum, quo facilius adpellato Crasso per societatem periculi reliquos illius potentia tegeret. Alii Tarquinium a Cicerone inmissum aiebant, ne Crassus more suo suscepto malorum patrocinio rem publicam conturbaret. Ipsum Crassum ego postea praedicantem audivi, tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone in- 30 positam.

35. Sed eisdem temporibus Q. Catulus et C. Piso neque precibus neque gratia neque pretio Ciceronem impellere quivere, uti per Allobroges aut per alium indicem C. Caesar falso nominaretur. Nam uterque cum illo gravis inimicitias exercebat: Piso oppugnatus in iudicio pecuniarum repetundarum propter cuiusdam Transpadani 5 supplicium iniustum, Catulus ex petitione pontificatus odio incensus, quod extrema aetate, maxumis honoribus usus, ab adulescentulo Caesare victus discesserat. Res autem opportuna videbatur, quod is privatim egregia liberalitate, publice maxumis muneribus grandem pecuniam debebat. Sed ubi consulem ad tantum facinus impellere 10 nequeunt, ipsi singulatim circumeundo atque ementiundo, quae se ex Volturcio aut Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi invidiam conflaverant, usque adeo, ut nonnulli equites Romani, qui praesidi

causa cum telis erant circum aedem Concordiae, seu periculi magnitudi-
 15 tudine seu animi mobilitate impulsus, quo studium suum in rem publicam
 clarius esset, egredienti ex senatu Caesari gladio minitarentur.

36. Dum haec in senatu aguntur et dum legatis Allobrogum
 et Tito Volturcio, comprobato eorum indicio, praemia decernuntur,
 liberti et pauci ex clientibus Lentuli divorsis itineribus opifices atque
 servitia in vicis ad eum eripiendum sollicitabant, partim exquirebant
 duces multitudinum, qui pretio rem publicam vexare soliti erant,
 5 Cethegus autem per nuntios familiam atque libertos suos, lectos et
 exercitatos orabat in audaciam, ut grege facto cum telis ad sese
 irrumperent. Consul, ubi ea parari cognovit, dispositis praesidiis, ut
 res atque tempus monebat, convocato senatu refert, quid de his fieri
 placeat, qui in custodiam traditi erant. Sed eos paulo ante frequens
 10 senatus iudicaverat contra rem publicam fecisse. Tum D. Iunius
 Silanus, primus sententiam rogatus, quod eo tempore consul designatus
 erat, de his, qui in custodiis tenebantur, et praeterea de L. Cassio,
 P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium
 sumundum decreverat; isque postea, permotus oratione C. Caesaris,
 15 pedibus in sententiam Tiberi Neronis iturum se dixerat, qui de ea
 re praesidiis additis referendum censuerat. Sed Caesar, ubi ad eum
 ventum est, rogatus sententiam a consule, huiusce modi verba locu-
 tus est:

37. „Omnis homines, patres conscripti, qui de rebus dubiis
 consultant, ab odio, amicitia, ira atque misericordia vacuos esse
 decet. Haud facile animus verum providet, ubi illa obficiunt, neque
 quisquam omnium lubidini simul et usui paruit. Ubi intenderis inge-
 5 nium, valet; si libido possidet, ea dominatur, animus nihil valet.
 Magna mihi copia est memorandi, patres conscripti, quae reges atque
 populi ira aut misericordia impulsus male consuluerint; sed ea malo
 dicere, quae maiores nostri contra lubidinem animi sui recte atque
 ordine fecere. Bello Macedonico, quod cum rege Perse gessimus,
 10 Rhodiorum civitas magna atque magnifica, quae populi Romani opibus
 creverat, infida et adversa nobis fuit, sed postquam bello confecto de
 Rhodiis consultum est, maiores nostri, ne quis divitiarum magis quam
 iniuriae causa bellum inceptum diceret, impunitos eos dimisere. Item
 bellis Punicis omnibus, cum saepe Carthaginenses et in pace et per
 15 inducias multa nefaria facinora fecissent, numquam ipsi per occasionem
 talia fecere; magis, quid se dignum foret, quam quid in illos iure
 fieri posset, quaerebant.

Hoc item vobis providendum est, patres conscripti, ne plus
 apud vos valeat P. Lentuli et ceterorum scelus quam vostra dignitas,
 neu magis irae vestrae quam famae consulatis. Nam si digna poena
 pro factis eorum reperitur, novum consilium adprobo; sin magnitudo
 5 sceleris omnium ingenia exsuperat, eis utendum censeo, quae legibus
 comparata sunt. Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt,
 composite atque magnifice casum rei publicae miserati sunt; quae

belli saevitia esset, quae victis acciderent, enumeravere; rapi virgines, pueros, divelli liberos a parentum complexu, fana atque domos spoliari, caedem, incendia fieri, postremo armis, cadaveribus, cruore atque 10 luctu omnia compleri. Sed, per deos immortalis, quo illa oratio pertinuit? An uti vos infestos coniurationi faceret? scilicet quem res tanta et tam atrox non permovet, eum oratio accendet. Non ita est, neque cuiquam mortalium iniuriae suae parvae videntur; multi eas gravius aequo habuere. Sed alia aliis licentia est, patres conscripti. 15 Qui demissi in obscuro vitam habent, si quid iracundia deliquere, pauci sciunt; fama atque fortuna eorum pares sunt: qui magno imperio praediti in excelso aetatem agunt, eorum facta cuncti mortales novere. Ita in maxuma fortuna minima licentia est; neque studere, neque odisse, sed minime irasci decet; quae apud alios iracundia 20 dicitur, ea in imperio superbia atque crudelitas appellatur. Equidem ego sic existumo, patres conscripti, omnis cruciatus minores quam facinora illorum esse; sed plerique mortales postrema meminere, et in hominibus inpiis sceleris eorum obliti de poena disserunt, si ea paulo severior fuit. 25

D. Silanum, virum fortem atque strenuum, certe scio, quae dixerit, studio rei publicae dixisse, neque illum in tanta re gratiam aut inimicitias exercere; eos mores eamque modestiam viri cognovi. Verum sententia eius mihi non crudelis — quid enim in talis homines crudele fieri potest? — sed aliena a re publica nostra videtur. Nam 30 profecto aut metus aut iniuria te subegit, Silane, consulem designatum, genus poenae novum decernere. De timore supervacaneum est disserere, cum praesertim diligentia clarissimi viri consulis tanta praesidia sint in armis. De poena possum equidem dicere, id quod res habet, in luctu atque miseriis mortem aerumnarum requiem, non cruciatum 35 esse, eam cuncta mortalium mala dissolvere, ultra neque curae neque gaudio locum esse. Sed, per deos immortalis, quamobrem in sententiam non addidisti, uti prius verberibus in eos animadvorteretur? An quia lex Porcia vetat? At aliae leges item condemnatis civibus non animam eripi, sed exsilium permitti iubent. An, quia gravius est verberari 40 quam necari? Quid autem acerbum aut nimis grave est in homines tanti facinoris convictos? Sin, quia levius est; qui convenit in minore negotio legem timere, cum eam in maiore neglexeris?

At enim quis reprehendet, quod in paricidas rei publicae decretum erit? Tempus, dies, fortuna, cuius libido gentibus moderatur. 45 Illis merito accidet, quicquid evenerit; ceterum vos, patres conscripti, quid in alios statuatis, considerate. Omnia mala exempla ex rebus bonis orta sunt; sed ubi imperium ad ignaros aut minus bonos pervenit, novum illud exemplum ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos transfertur. Lacedaemonii devictis Atheniensibus triginta viros 50 inposuere, qui rem publicam eorum tractarent. Hi primo coepere pessimum quemque et omnibus invisum indemnatum necare; ea populus laetari et merito dicere fieri. Post ubi paulatim licentia crevit,

iuxta bonos et malos lubricose interficere, ceteros metu terrere;
 55 ita civitas servitute oppressa stultae laetitiae gravis poenas dedit. Nostra memoria victor Sulla cum Damasippum et alios huius modi, qui malo rei publicae creverant, iugulari iussit, quis non factum eius laudabat? homines scelestos et factiosos, qui seditionibus rem publicam exagitaverant, merito necatos aiebant. Sed ea res magnae initium
 60 cladis fuit. Nam uti quisque domum aut villam, postremo vas aut vestimentum alicuius concupiverat, dabat operam, ut is in proscriptorum numero esset. Ita illi, quibus Damasippi mors laetitiae fuerat, paulo post ipsi trahebantur, neque prius finis iugulandi fuit, quam Sulla omnis suos divitiis explevit. Atque ego haec non in M. Tullio
 65 neque his temporibus vereor, sed in magna civitate multa et varia ingenia sunt; potest alio tempore, alio consule, cui item exercitus in manu sit, falsum aliquid pro vero credi; ubi hoc exemplo per senati decretum consul gladium eduxerit, quis illi finem statuet, aut quis moderabitur?

70 Maiores nostri, patres conscripti, neque consili neque audaciae umquam eguere, neque illis superbia obstabat, quo minus aliena instituta, si modo proba erant, imitarentur. Arma, tela atque militaria ab Samnitibus, insignia magistratum ab Tuscis pleraque sumpserunt: postremo quod ubique apud socios aut hostis idoneum
 75 videbatur, cum summo studio domi exsequebantur; imitari quam invidere bonis malebant. Sed eodem illo tempore, Graeciae morem imitati, verberibus animadvortebant in civis, de condemnatis summum supplicium sumebant. Postquam res publica adolevit et multitudine civium factiones valere, circumveniri innocentes, alia huiusce modi
 80 fieri coepere, tum lex Porcia aliaeque leges paratae sunt, quibus legibus exsiliium damnatis permissum est. Hanc ego causam, patres conscripti, quo minus novum consilium capiamus, in primis magnam puto. Profecto virtus atque sapientia maior in illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene parva vix
 85 retinemus.

Placet igitur eos dimitti et augeri exercitum Catilinae? Minime, sed ita censeo: publicandas eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia, quae maxime opibus valent; neu quis de his postea ad senatum referat, neve cum populo agat; qui aliter fecerit,
 90 senatum existumare eum contra rem publicam et salutem omnium facturum."

38. Postquam Caesar dicendi finem fecit, ceteri verbo alii alii varie adsentiebantur. At M. Porcius Cato, rogatus sententiam, huiusce modi orationem habuit:

„Longe mihi alia mens est, patres conscripti, cum res atque
 5 pericula nostra considero, et cum sententias nonnullorum ipse mecum reputo. Illi mihi disseruisse videntur de poena eorum, qui patriae, parentibus, aris atque focis suis bellum paravere; res autem monet cavere ab illis magis quam, quid in illos statuamus, consultare. Nam

cetera malificia tum perseguare, ubi facta sunt; hoc, nisi provideris, ne accidat, ubi evenit, frustra iudicia implores; capta urbe nihil fit 10 reliqui victis. Sed, per deos immortalis, vos ego adpello, qui semper domos, villas, signa, tabulas vestras pluris quam rem publicam fecistis: si ista, cuiuscumque modi sunt, quae amplexamini, retinere, si voluptatibus vestris otium praebere voltis, expergiscimini aliquando et capessite rem publicam. Non agitur de vectigalibus neque de 15 sociorum iniuriis: libertas et anima nostra in dubio est.

Saepe numero, patres conscripti, multa verba in hoc ordine feci, saepe de luxuria atque avaritia nostrorum civium questus sum, multosque mortalis ea causa adversos habeo; qui mihi atque animo meo nullius umquam delicti gratiam fecissem, haud facile alterius lubidini 20 male facta condonabam. Sed ea tametsi vos parvi pendebatis, tamen res publica firma erat; opulentia negligentiam tolerabat. Nunc vero non id agitur, bonisne an malis moribus vivamus, neque quantum aut quam magnificum imperium populi Romani sit, sed haec cuiuscumque modi videntur, nostra an nobiscum una hostium futura sint. 25 Hic mihi quisquam mansuetudinem et misericordiam nominat. Iam pridem equidem nos vera vocabula rerum amissimus, quia bona aliena largiri liberalitas, malarum rerum audacia fortitudo vocatur, eo res publica in extremo sita est. Sint sane, quoniam ita se mores habent, liberales ex sociorum fortunis, sint misericordes in furibus aerari: 30 ne illi sanguinem nostrum largiantur et, dum paucis sceleratis parcunt, bonos omnis perditum eant.

Bene et composite C. Caesar paulo ante in hoc ordine de vita et morte disseruit, credo falsa existumans ea, quae de inferis memorantur, diverso itinere malos a bonis loca taetra, inculta, foeda atque 35 fornidulosa habere. Itaque censuit pecunias eorum publicandas, ipsos per municipia in custodiis habendos, videlicet timens, ne, si Romae sint, aut a popularibus coniurationis aut a multitudine conducta per vim eripiantur. Quasi vero mali atque scelesti tantum modo in urbe et non per totam Italiam sint, aut non ibi plus possit audacia, ubi 40 ad defendendum opes minores sunt. Quare vanum equidem hoc consilium est, si periculum ex illis metuit; sin in tanto omnium metu solus non timet, eo magis refert me mihi atque vobis timere. Quare cum de P. Lentulo ceterisque statuetis, pro certo habetote, vos simul de exercitu Catilinae et de omnibus coniuratis decernere. Quanto vos 45 attentius ea ageris, tanto illis animus infirmior erit; si paululum modo vos languere viderint, iam omnes feroces adierunt.

Nolite existumare, maiores nostros armis rem publicam ex parva magnam fecisse. Si ita res esset, multo pulcherrimam eam nos haberemus; quippe sociorum atque civium, praeterea armorum atque 50 equorum maior copia nobis quam illis est. Sed alia fuere, quae illos magnos fecere, quae nobis nulla sunt: domi industria, foris iustum imperium, animus in consulendo liber, neque delicto neque lubidini obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam, publice

55 egestatem, privatim opulentiam; laudamus divitias, sequimur inertiam; inter bonos et malos discrimen nullum est; omnia virtutis praemia ambitio possidet. Neque mirum: ubi vos separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi voluptatibus, hic pecuniae aut gratiae servitis, eo fit, ut inpetus fiat in vacuum rem publicam.

60 Sed ego haec omitto. Coniuravere nobilissimi cives patriam incendere, Gallorum gentem infestissimam nomini Romano ad bellum accersunt; dux hostium cum exercitu supra caput est: vos cunctamini etiam nunc, quid intra moenia deprehensus hostibus faciatis? Misere-
 65 amini censeo — deliquere homines adulescentuli per ambitionem — atque etiam armatos dimittatis. Ne ista vobis mansuetudo et misericordia, si illi arma ceperint, in miseriam convortat. Scilicet res ipsa aspera est, sed vos non timetis eam. Inmo vero maxume; sed inertia et mollitia animi alius alium exspectantes cunctamini, videlicet
 70 deis immortalibus confisi, qui hanc rem publicam saepe in maximis periculis servavere. Non votis neque suppliciis muliebribus auxilia deorum parantur: vigilando, agundo, bene consulendo prospere omnia cedunt; ubi socordiae te atque ignaviae tradideris, nequiquam deos inproles; irati infestique sunt. Apud maiores nostros T. Manlius
 75 Torquatus bello Gallico filium suum, quod is contra imperium in hostem pugnaverit, necari iussit, atque ille egregius adulescens inmoderatae fortitudinis morte poenas dedit: vos de crudelissimis paricidis quid statuatis, cunctamini? Videlicet cetera vita eorum huic sceleri obstat. Verum parcite dignitati Lentuli, si ipse famae suae, si deis aut hominibus umquam ullis pepercit; ignoscite Cethegi
 80 adulescentiae, nisi iterum patriae bellum fecit. Nam quid ego de Statilio, Gabinio, Caepario loquar? quibus si quicquam unquam pensi fuisset, non ea consilia de re publica habuissent. Postremo, patres conscripti, si mehercules peccato locus esset, facile paterer vos ipsa
 85 re corrigi, quoniam verba contemnitis; sed undique circumventi sumus. Catilina cum exercitu faucibus urget, alii intra moenia atque in sinu urbis sunt hostes, neque parari neque consuli quicquam potest occulte: quo magis properandum est.

Quare ego ita censeo: cum nefario consilio sceleratorum civium res publica in maxima pericula venerit, hique indicio T. Volturci
 90 et legatorum Allobrogum convicti confessique sint, caedem, incendia aliaque se foeda atque crudelia facinora in civis patriamque paravisse, de confessis, sicuti de manifestis rerum capitalium, more maiorum supplicium sumendum."

39. Postquam Cato adsedit, consulares omnes itemque senatus magna pars sententiam eius laudant, virtutem animi ad caelum ferunt; alii alios increpantes timidos vocant, Cato clarus atque magnus habetur; senati decretum fit, sicut ille censuerat.

Sed mihi multa legenti, multa audienti, quae populus Romanus
 5 domi militiaeque, mari atque terra praeclara facinora fecit, forte lubuit adtendere, quae res maxume tanta negotia sustinuisset. Sciebam

saepenumero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse, cognoveram parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus, ad hoc saepe fortunae violentiam toleravisse. facundia Graecos, gloria belli 10 Gallos ante Romanos fuisse. Ac mihi multa agitanti constabat paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse, eoque factum, uti divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret. Sed postquam luxu atque desidia civitas corrupta est, rursus res publica magnitudine sua imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat, ac multis 15 tempestatibus haud sane quisquam Romae virtute magnus fuit. Sed memoria mea ingenti virtute, divorsis moribus fuere viri duo, M. Cato et C. Caesar. Quos quoniam res obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium, quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem, aperirem. 20

40. Igitur his genus, aetas, eloquentia prope aequalia fuere, magnitudo animi par, item gloria, sed alia alii. Caesar beneficiis ac munificentia magnus habebatur, integritate vitae Cato. Ille mansuetudine et misericordia clarus factus, huic severitas dignitatem addiderat. Caesar dando, sublevando, ignoscendo, Cato nihil largiundo gloriam 5 adeptus est. In altero miseris perfugium erat, in altero malis pernitias; illius facilitas, huius constantia laudabatur. Postremo Caesar in animum induxerat laborare, vigilare, negotiis amicorum intentus sua neglegere, nihil denegare, quod dono dignum esset; sibi magnum imperium, exercitum, bellum novum exoptabat, ubi virtus enitescere 10 posset. At Catoni studium modestiae, decoris, sed maxime severitatis erat; non divitiis cum divite, neque factione cum factioso, sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinentia certabat; esse quam videri bonus malebat; ita, quo minus petebat gloriam, eo magis illa sequebatur. 15

41. Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam discessit, consul, optimum factu ratus, noctem, quae instabat, antecapere, ne quid eo spatio novaretur, triumviros, quae supplicium postulabat, parare iubet; ipse, praesidiis dispositis, Lentulum in carcerem deducit; idem fit ceteris per praetores. Est in carcere locus, quod Tullianum 5 adpellatur, ubi paululum ascenderit ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus. Eum muniunt undique parietes atque insuper camera lapideis fornicibus iuncta, sed incultu, tenebris, odore foeda atque terribilis eius facies est. In eum locum postquam demissus est Lentulus, vindices rerum capitalium, quibus praeceptum erat, laqueo 10 gulam fregere. Ita ille patricius ex gente clarissima Corneliorum, qui consulare imperium Romae habuerat, dignum moribus factisque suis exitium vitae invenit. De Cethego, Statilio, Gabinio, Caepario eodem modo supplicium sumptum est.

42. Dum haec Romae geruntur, Catilina ex omni copia, quam et ipse adduxerat et Manlius habuerat, duas legiones instituit, cohortis pro numero militum complet, deinde, ut quisque voluntarius aut ex sociis in castra venerat, aequaliter distribuerat, ac brevi spatio

5 legiones numero hominum expleverat, cum initio non amplius duobus milibus habuisset. Sed ex omni copia circiter pars quarta erat militariibus armis instructa, ceteri, ut quemque casus armaverat, sparus aut lanceas, alii praeacutas sudis portabant. Sed postquam Antonius cum exercitu adventabat, Catilina per montis iter facere, modo ad 10 urbem, modo in Galliam versus castra movere, hostibus occasionem pugnandi non dare; sperabat propediem magnas sese copias habiturum, si Romae socii incepta patravissent. Interea servitia repudiabat, cuius initio ad eum magnae copiae concurrebant, opibus coniurationis fretus, simul alienum suis rationibus existumans, videri causam civium cum 15 servis fugitivis communicavisse.

43. Sed postquam in castra nuntius pervenit Romae coniurationem patefactam, de Lentulo et Cethego ceterisque, quos supra memoravi, supplicium sumptum, plerique, quos ad bellum spes rapinarum aut novarum rerum studium inlexerat, dilabuntur; reliquos 5 Catilina per montis asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem abducit eo consilio, uti per tramites occulte perfereret in Galliam Transalpinam. At Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno praesidebat ex difficultate rerum eadem illa existumans, quae supra diximus, Catilinam agitare. Igitur ubi iter eius ex perfugis 10 cognovit, castra prope movit ac sub ipsis radicibus montium consedit, qua illi descensus erat in Galliam properanti. Neque tamen Antonius procul aberat, utpote qui magno exercitu locis aequioribus expedito ***** in fuga sequeretur. Sed Catilina postquam videt montibus atque copiis hostium sese clausum, in urbe res adversas, 15 neque fugae neque praesidi ullam spem, optimum factu ratus in tali re fortunam belli temptare, statuit cum Antonio quam primum confingere. Itaque contione advocata huiusce modi orationem habuit:

44. „Compertum ego habeo, milites, verba virtutem non addere, neque ex ignavo strenuum neque fortem ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. Quanta cuiusque animo audacia natura aut moribus inest, tanta in bello patere solet. Quem neque gloria neque pericula 5 excitant, nequiquam hortere; timor animi auribus obficit. Sed ego vos, quo pauca monerem, advocavi, simul uti causam mei consilii aperirem.

Scitis equidem, milites, socordia atque ignavia Lentuli quantam ipsi nobisque cladem adtulerit, quoque modo, dum ex urbe praesidia 10 opperior, in Galliam proficisci nequiverim. Nunc vero quo loco res nostrae sint, iuxta mecum omnes intellegitis. Exercitus hostium duo, unus ab urbe, alter a Gallia obstant; diutius in his locis esse, si maxime animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohibet; quocumque ire placet, ferro iter aperiendum est. Quapropter 15 vos moneo, uti forti atque parato animo sitis et, cum proelium inihibitis, memineritis vos divitias, decus, gloriam, praeterea libertatem atque patriam in dextris vestris portare. Si vincimus, omnia nobis tuta erunt, commeatus abunde, municipia atque coloniae patebunt;

sin metu cesserimus, eadem illa advorsa fiet: neque locus neque amicus quisquam teget, quem arma non texerint. Praeterea, milites, 20 non eadem nobis et illis necessitudo impendēt; nos pro patria, pro libertate, pro vita certamus: illis supervacaneum est pro potentia paucorum pugnare.

Quo audacius adgrediamini, memores pristinae virtutis. Licuit vobis cum summa turpitudine in exsilio aetatem agere, potuistis 25 nonnulli Romae amissis bonis alienas opes exspectare: quia illa foeda atque intoleranda viris videbantur, haec sequi decrevistis. Si haec relinquere voltis, audacia opus est; nemo nisi victor pace bellum mutavit. Nam in fuga salutem sperare, cum arma, quibus corpus tegitur, ab hostibus avorteris, ea vero dementia est. Semper in proe- 30 lio his maxumum est periculum, qui maxume timent; audacia pro muro habetur.

Cum vos considero, milites, et cum facta vostra aestumo, magna me spes victoriae tenet. Animus, aetas, virtus vostra me hortantur, praeterea necessitudo, quae etiam timidos fortis facit. Nam multitudo 35 hostium ne circumvenire queat, prohibent angustiae loci. Quod si virtuti vestrae fortuna inviderit, cavete, inulti animam amittatis, ne capti potius sicuti pecora trucidemini, quam virorum more pugnantes cruentam atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis."

45. Haec ubi dixit, paululum commoratus, signa canere iubet atque instructos ordines in locum aequum deducit. Dein remotis omium equis, quo militibus exaequato periculo animus amplior esset, ipse pedes exercitum pro loco atque copiis instruit. Nam uti planities erat inter sinistros montis et ab dextra rupe aspera, octo cohortis in 5 fronte constituit, reliquarum signa in subsidio artius collocat; ab eis centuriones omnis lectos et evocatos, praeterea ex gregariis militibus optimum quemque armatum in primam aciem subducit. C. Manlium in dextra, Faesulanum quendam in sinistra parte curare iubet; ipse cum libertis et calonibus propter aquilam adsistit, quam bello Cimbrico 10 C. Marius in exercitu habuisse dicebatur.

At ex altera parte, C. Antonius, pedibus aeger quod proelio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum permittit. Ille cohortis veteranas, quas tumulti causa conscripserat, in fronte, post eas ceterum exercitum in subsidiis locat; ipse equo circumiens unumquemque 15 nominans adpellat, hortatur, rogat, ut meminerint se contra latrones inermis, pro patria, pro liberis, pro aris atque focis suis certare. Homo militaris, quod amplius annos triginta tribunus aut praefectus aut legatus aut praetor cum magna gloria in exercitu fuerat, plerisque ipsos factaque eorum fortia noverat: ea commemorando militum 20 animos accendebat.

46. Sed ubi, omnibus rebus exploratis, Petreius tuba signum dat, cohortis paulatim incedere iubet, idem facit hostium exercitus. Postquam eo ventum est, unde [a] ferentariis proelium committi posset, maxumo clamore cum infestis signis concurrunt; pila omittunt, gladiis

5 res geritur. Veterani, pristinae virtutis memores, comminus acriter instare, illi haud timidi resistunt; maxuma vi certatur. Interea Catilina cum expeditis in prima acie vorsari, laborantibus succurrere, integros pro sauciis accersere, omnia providere, multum ipse pugnare, saepe hostem ferire; strenui milites et boni imperatoris officia simul exse-
 10 quebatur. Petreius, ubi videt Catilinam, contra ac ratus erat, magna vi tendere, cohortem praetoriam in medios hostis inducit, eosque perturbatos atque alios alibi resistentis interficit; deinde utrinque ex lateribus ceteros adgreditur. Manlius et Faesulanus in primis pug-
 15 nantes cadunt. Catilina postquam fusas copias seque cum paucis relictum videt, memor generis atque pristinae suae dignitatis, in confertissimos hostis incurrit ibique pugnans confoditur.

47. Sed confecto proelio tum vero cerneret, quanta audacia quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinae. Nam fere quem quisque vivus pugnando locum ceperat, eum amissa anima corpore tegebat. Pauci autem, quos medios cohors praetoria disiecerat, paulo
 5 divorsius, sed omnes tamen advorsis volneribus conciderant. Catilina vero longe a suis inter hostium cadavera repertus est, paululum etiam spirans ferociamque animi, quam habuerat vivus, in voltu retinens. Postremo ex omni copia neque in proelio neque in fuga quisquam civis ingenuus captus est: ita cuncti suae hostiumque vitae iuxta
 10 pepercerant. Neque tamen exercitus populi Romani laetam aut incruentam victoriam adeptus erat; nam strenuissimus quisque aut occiderat in proelio, aut graviter volneratus discesserat. Multi autem, qui e castris visundi aut spoliandi gratia processerant, volventes hostilia cadavera, amicum alii, pars hospitem aut cognatum reperiebant; fuere
 15 item, qui inimicos suos cognoscerent. Ita varie per omnem exercitum laetitia, maeror, luctus atque gaudia agitabantur.

SENTENTIAE ET LOCI E CARMINIBUS P. OVIDII
 NASONIS ET Q. HORATII FLACCI SELECTI.

I. E CARMINIBUS P. OVIDII NASONIS.

Tempora labuntur tacitisque senescimus annis.

Conteritur ferrum, silices tenuantur ab usu.

Labitur occulte, fallitque volubilis aetas.

Quod refugit, multi cupiunt: odere, quod instat.

Quod latet, ignotum est; ignoti nulla cupido.

5

Saepe dat id, quodcunque libet, Fortuna rapitque.

Felix, qui quod amat, defendere fortiter audet.

Laudatas ostentat avis Iunonia pennas.

Pascitur in vivis Livor, post facta quiescit.

Artibus ingenuis quaesita est gloria multis.

10

Perfer et obdura, labor hic tibi proderit olim!

Carmina proveniunt animo deducta sereno.

Ut desint vires tamen est laudanda voluntas.

Longa mora est nobis omnis, quae gaudia differt.

- 5 Cum feriant unum, non unum fulmina terrent.
 Curia pauperibus clausa est, dat census honores.
 Esse bonum facile est, ubi, quod vetet esse, remotum est.
 Principiis obsta, sero medicina paratur!
 Nitimur in vetitum semper cupimusque negata.
- 10 Heu, quam difficile est crimen non prodere vultu!
 Conscia mens recti famae mendacia ridet.
 Stulte, quid est somnus gelidae nisi mortis imago?
 Serius aut citius sedem properamus ad unam.
 Cura deum pii sunt, et qui coluere, coluntur.
- 15 Turpius eicitur quam non admittitur hospes.
 Est et in incessu pars non temnenda decoris.
 Este procul lites et amarae proelia linguae!
 Cede repugnanti, cedendo victor abibis!
 Ardua molimur, sed nulla, nisi ardua, virtus.
- 20 Est etiam miseris pietas et in hoste probatur.
 Omnia perversas possunt corrumpere mentes.
 In causa facili cuivis licet esse disertum.
 Subruere est arces et stantia moenia virtus.
 Exspectanda dies homini, dicique beatus
 Ante obitum nemo supremaque funera debet.
-

II. E CARMINIBUS Q. HORATII FLACCI.

Dimidium facti, qui coepit, habet; sapere aude!

Quod satis est, cui contingit, nihil amplius optet.

Tu recte vivis, si curas esse, quod audis.

Oderunt peccare boni virtutis amore.

5

Qui metuens vivit, liber mihi non erit unquam.

Sperne voluptates: nocet empta dolore voluptas.

Vilius argentum est auro, virtutibus aurum.

Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci.

Non cuivis homini contingit adire Corinthum.

10

Non vixit male, qui natus moriensque fefellit.

Quid de quoque viro et cui dicas, saepe videto!

Cui placet alterius, sua nimirum est odio res.

Dum vitant stulti vitia in contraria currunt.

Iliacos intra muros peccatur et extra.

15

Quidquid sub terra est, in apricum proferet aetas.

Interdum vulgus rectum videt; est, ubi peccat.

Denique non omnes eadem mirantur amantque.

Multa renascentur, quae iam cecidere, cadentque.

Ludere qui nescit, campestribus abstinet armis.

20

Tu nihil invita dices faciesque Minerva.

Aut prodesse volunt aut delectare poëtae.

Naturam expellas furca, tamen usque recurret.

Serpit humi tutus nimium timidusque procellae.

5 Principibus placuisse viris non ultima laus est.

Sincerum est nisi vas, quodcumque infundis, acescit.

Caelum non animum mutant, qui trans mare currunt.

Non semper feriet, quodcumque minabitur arcus.

Grata superveniet, quae non sperabitur hora.

10 Omnem crede diem tibi diluxisse supremum!

Nescis, quo valeat nummus, quem praebet usum?

Semper avarus eget: certum voto pete finem!

Imperat aut servit collecta pecunia cuique.

Prodigus et stultus donat, quae spernit et odit.

Qui studet optatam cursu contingere metam,
Multa tulit fecitque puer, sudavit et alsit.

Saepe stilum vertas, iterum quae digna legi sunt
Scripturus, neque te ut mirètur turba, labores.

Tu, quamcunque deus tibi fortunaverit horam,
Grata sume manu, neu dulcia differ in annum!

Est modus in rebus, sunt certi denique fines,
Quos ultra citraque nequit consistere rectum.

5 Multi turpe putant parere minoribus, et quae
Imberbi didicere, senes perdenda fateri.

Non satis est pulchra esse poëmata, dulcia sunt,
Et quocunque volent, animum auditoris agunt.

Oderunt hilarem tristes, tristemque iocosi,
Sedatum celeres, agilem guavumque remissi.

Qualem commendes etiam atque etiam adspice, ne non
Incutiant aliena tibi peccata pudorem!

Ira furor brevis est: animum rege, qui nisi paret,
Imperat; hunc frenis, hunc tu compesce catena!

Miraris, cum tu argento post omnia ponas,
Si nemo praestet, quem non merearis, amorem?

10

Tunc tua res agitur, paries cum proximus ardet,
Et neglecta solent incendia sumere vires.

Perdedit arma, locum virtutis deseruit, qui
Semper in augenda festinat et obruitur re.

Nemo adeo ferus est, ut non mitescere possit,
Si modo culturae patientem commodet aurem.

Nec retinent patulae commissa fideliter aures,
Et semel emissum volat inrevocabile verbum.

III. DISTICHA P. OVIDII NASONIS.

Utendum est aetate; cito pede labitur aetas,
Nec bona tam sequitur, quam bona prima fuit.

Dum vires annique sinunt, tolerate labores;
Iam veniet tacito tarda senecta pede.

Venturae memores iam nunc estote senectae,
Sic nullum vobis tempus abibit iners!

Cernis ut ignavum corrumpant otia corpus,
Ut capiant vitium, ni moveantur aquae.

Nec, quae praeteriit, iterum revocabitur unda,
Nec quae praeteriit, hora redire potest.

5

Gutta cavat lapidem, consumitur anulus usu,
Et teritur pressa vomer aduncus humo.

Quid magis est durum saxo, quid mollius unda?
Dura tamen molli saxa cavantur aqua.

Donec eris felix, multos numerabis amicos,
Tempora si fuerint nubila, solus eris.

Crede mihi, miseros prudentia prima relinquit,
Et sensus cum re consiliumque fugit.

10 Crede mihi, miseris caelestia numina parcunt,
Nec semper laesos et sine fine premunt.

Fulminis adflatos interdum vivere telis
Vidimus et refici non prohibente Iove.

Omnia sunt hominum tenui pendentia filo,
Et subito casu, quae valuere, ruunt.

Vidi ego iactatas mota face crescere flammam,
Et vidi nullo concutiente mori.

Nutritur vento, vento restinguitur ignis;
Lenis alit flammam, grandior aura nocet.

15 Luxuriant animi rebus plerumque secundis,
Nec facile est aequa commoda mente pati.

Nascitur exiguus, sed opes acquirit eundo
Quaque venit, multas accipit amnis aquas.

Flumina pauca vides de magnis fontibus orta;
Plurima collectis multiplicantur aquis.

Cum mare compositum est, securus navita cessat;
Cum tumet, auxiliis assidet ille suis.

Non ideo debet pelago se credere, si qua
Andet in exiguo ludere cymba lacu.

20 Proximus a tectis ignis defenditur aegre,
Utile finitimis abstinuisse locis.

Crede mihi, bene qui latuit, bene vixit et intra
Fortunam debet quisque manere suam.

Summa petit Livor; perflant altissima venti,
Summa petunt dextra fulmina missa Iovis.

Livor, iners vitium, mores non exit in altos,
Utque latens ima vipera serpit humo.

Leniter, ex merito quicquid patiare, ferendum est, 25
Quae venit indigno poena, dolenda venit.

Parva necat morsu spatiosum vipera taurum,
A cane non magno saepe tenetur aper.

Curando fieri quaedam maiora videmus
Vulnera, quae melius non tetigisse fuit.

Vidi ego, quod primo fuerat sanabile vulnus,
Dilatatum longae damna tulisse morae.

Terra salutiferas herbas eademque nocentes
Nutrit et urticae proxima saepe rosa est.

Non minor est virtus, quam quaerere, parta tueri; 30
Causa inest illic, hic erit artis opus.

Excitat auditor studium, laudataque virtus
Crescit, et immensum gloria calcar habet.

Fortibus assuevit tubicen prodesse; suoque
Dux bene pugnantem incitat ore viros.

Acer et ad palmae per se cursurus honores,
Si tamen horteris, fortius ibit equus.

Fortior est, qui se, quam qui fortissima vincit
Moenia; nec virtus altius ire potest.

Hectora donavit Priamo prece motus Achilles; 35
Flectitur iratus voce rogante deus.

Quo quisque est maior, magis est placabilis irae,
Et faciles motus mens generosa capit.

Cura deum fuerant olim regumque poëtae,
Praemia antiqui magna tulere chori.

Non opus est magnis placido lectore poetis:
 Quamlibet invitum difficilemque tenent.

Ingenium quondam fuerat pretiosius auro,
 At nunc barbaries grandis, habere nihil.

40 Magna fuit quondam capitis reverentia cani,
 Inque suo pretio ruga senilis erat.

Eruimus terra solidum pro frugibus aurum,
 Possidet inventas sanguine miles opes.

Creverunt et opes et opum furiosa cupido,
 Et cum possideant plurima plura volunt.

Turpe quidem dictu, sed, si modo vera fatemur,
 Vulgus amicitias utilitate probat.

Scilicet ut fulvum spectatur in ignibus aurum,
 Tempore sic duro est inspicienda fides.

45 In pretio pretium nunc est, dat census honores,
 Census amicitias, pauper ubique iacet.

Fertilior seges est alienis semper in arvis,
 Vicinumque pecus grandius uber habet.

Quid folia arboribus, quid plena sidera caelo,
 In freta collectas alta quid addis aquas?

Non est in medico semper, relevetur ut aeger,
 Interdum docta plus valet arte malum.

Non eadem ratio est sentire et demere morbos;
 Sensus inest cunctis, tollitur arte malum.

50 Non semper sacras reddunt oracula sortes,
 Ipsaque non omni tempore fana patent!

Conscia mens ut cuique sua est, ita concipit intra
 Pectora pro facto spemque metumque suo.

Scindentur vestes, gemmae frangentur et aurum;
 Carmina quam tribuent, fama perennis erit.

Nil ita sublime est supraque pericula tendit,
Non sit ut inferius suppositumque deo.

Omne solum forti patria est, ut piscibus aequor,
Ut volucris vacuo quicquid in orbe patet.

Exigua est virtus praestare silentia rebus;
At contra gravis est culpa tacenda loqui. 55

Credita non semper sulci cum faenore reddunt,
Nec semper dubias adiuvat aura rates.

Si numeres anno soles et nubila toto,
Invenies nitidum saepius isse diem.

Conspicitur numquam meliore potentia causa,
Quam quotiens vanas non sinit esse preces.

Conveniens homini est hominem servare voluptas,
Et melius nulla quaeritur arte favor.

Corpora debentur maestis exsanguia bustis;
Effugiunt structos nomen honorque rogos. 60

Quae praebet latas arbor spatiantibus umbras,
Quo posita est primum tempore, virga fuit:
Tum poterat manibus summa tellure revelli,
Nunc stat in immensum viribus aucta suis.

Passibus ambiguis Fortuna volubilis errat,
Et manet in nullo certa tenaxque loco;
Sed modo laeta manet, vultus modo sumit acerbos
Et tantum constans in levitate sua est.

Terretur minimo pennae stridore columba,
Unguibus, accipiter, saucia facta tuis;
Nec procul a stabulis audet discedere, si qua
Excussa est avidi dentibus agna lupi.

Usibus edocto si quicquam credis amico,
Vive tibi et longe nomina magna fuge;
Vive tibi, quantumque potes, praelustria vita,
Saevum praelustri fulmen ab arce venit.

5 Forma bonum fragile est, quantumque accedit ad annos
 Fit minor et spatio carpitur ipsa suo;
 Nec violae semper nec hiantia lilia florent,
 Et riget amissa spina relicta rosa.

Dextera praecipue capit indulgentia mentes,
 Asperitas odium saevaue verba movent;
 Odimus accipitrem, quia semper vivit in armis
 Et pavidum solitos in pecus ire lupos.

Temporis ars medicina fere est. Data tempore prosunt
 Et data non apto tempore vina nocent;
 Quin etiam accendas vitia irritesque vitando,
 Temporibus si non adgrediare suis!

Flectitur obsequio curvatus ab arbore ramus,
 Frangis, si vires experiere tuas;
 Obsequio tranantur aquae; nec vincere possis
 Flumina, si contra, quam rapit unda, nates.

Ut corpus redimas, ferrum patieris et ignes;
 Arida nec sitiens ora levabis aqua;
 Ut valeas animo, quicquam tolerare negabis?
 At pretium pars haec corpore maius habet.

---

10 Grandia per multos tenuantur flumina rivos,
 Cassaque seducto stipite flamma perit;
 Non satis una tenet ceratas ancora puppes:
 Non satis est liquidis unicus hamus aquis.

Vidi ego, naufragium qui risit, in aequore mergi,
 Et „*Numquam*“ dixi, „*iustior unda fuit.*“
 Vilia qui quondam miseris alimenta negarat,
 Nunc mendicato pascitur ipse cibo.

Cum deus intonuit, non se subducere nimbo,
 Id demum est pietas, id socialis amor;
 Rara quidem virtus, quam non fortuna gubernet,
 Quae maneat stabili, cum fugit illa pede.

Afferat ipse licet sacras Epidaurius herbas,
 Sanabit nulla vulnera cordis ope;
 Cura quoque interdum nulla medicabilis arte,
 Aut, ut sit, longa est extenuenda mora.

Utque comes radios per solis euntibus umbra est,
 Cum latet hic pressus nubibus, illa fugit:
 Mobile sic sequitur fortunae lumina vulgus,
 Quae simul inducta nube teguntur, abit.

Turpe referre pedem nec passu stare tenaci,
 Turpe laborantem deseruisse ratem;
 Turpe sequi casum, fortunae cedere amicum,
 Et nisi sit felix, esse negare suum.

15

Corpora magnanimo satis est prostrasse leoni,
 Pugna suum finem, cum iacet hostis, habet;
 At lupus et turpes iustant morientibus ursi,
 Et quaecunque minor nobilitate fera est.

Temporis officium solacia dicere certi est,
 Dum dolor in cursu est, dum petit aeger opem;
 At cum longa dies sedavit vulnera mentis;
 Intempestive qui foveat illa, novat.

Si, quotiens peccant homines, sua fulmina mittat
 Iuppiter, exiguo tempore inermis erit.
 Hic ubi detonuit, strepituque exterruit orbem,
 Purum discussis aëra reddit aquis.

Effugit hibernas demissa antemna procellas,
 Lataque plus parvis vela timoris habent.
 Aspicias, ut summa cortex levis innatet unda,
 Cum grave nexa simul retia mergat opus.

Eripit interdum, modo dat medicina salutem,
 Quaeque iuvat, monstrat, quaeque sit herba nocens;
 Et latro et cautus praecingitur ense viator,
 Ille sed insidias, hic sibi portat opem.

20

Non dubia est Ithaci prudentia; sed tamen optat
 Fumum de patriis posse videre focis.
 Nescio, qua natale solum dulcedine captos
 Ducit et immemores non sinit esse sui.

Non, quae de parva pauper dis libat acerra,
 Tura minus, grandi quam data lance, valent;
 Agnaque tam lactens quam gramine pasta Falisco
 Victima Tarpeios inficit icta focos.

Scilicet ingeniis aliqua est concordia iunctis,
 Et servat studii foedera quisque sui:
 Rusticus agricolam, miles fera bella gerentem
 Rectorem dubiae navita puppis amat.

Scribentem iuvat ipse favor minuitque laborem,
 Cumque suo crescens pectore fervet opus.
 Corrigere at res est tanto magis ardua, quanto
 Magnus Aristarcho maior Homerus erat.

25

Hectora quis nosset, si felix Troia fuisset?
 Publica virtutis per mala facta via est.
 Quae latet inque bonis cessat non cognita rebus,
 Apparet virtus arguiturque malis.

Tempus et in canas semen producit aristas,
 Et ne sint tristi poma sapore facit;
 Hoc tenuat dentem terram findentis aratri,
 Hoc rigidos silices, hoc adamantata terit;
 Hoc etiam saevas paulatim mitigat iras,
 Hoc minuit luctus moestaque corda levat.

Quae numquam vacuo solita est cessare novali
 Fructibus assiduis lassa senescit humus;
 Occidet, ad circi si quis certamina semper
 Non intermissis cursibus ibit equus;
 Firma sit illa licet, solvetur in aequore navis,
 Quae numquam liquidis sicca carebit aquis.

Fortior in fulva novus est luctator arena,
 Quam cui sunt tarda brachia fessa mora;
 Integer est melior nitidis gladiator in armis,
 Quam cui tela suo sanguine tineta rubent;
 Fert bene praecipites navis modo facta procellas,
 Quamlibet exiguo solvitur imbre vetus.

Fertilis, assiduo si non renovetur aratro,
 Nil nisi cum spinis gramen habebit ager;
 Tempore qui longo steterit, male curret et inter
 Carceribus missos ultimus ibit equus;
 Vertitur in teneram cariem rimisque dehiscit,
 Si qua diu solitis cymba vacabit aquis.

Nulla dies adeo est australibus humida nimbis,
 Non intermissis ut fluat imber aquis;
 Nec sterilis locus ullus ita est, ut non sit in illo
 Mixta fere duris utilis herba rubis;
 Nil adeo fortuna gravis miserabile fecit,
 Ut minuant nulla gaudia parte malum.

5

Qui rapitur spumante salo, sua brachia cauti
 Porrigit et spinas duraque saxa capit;
 Accipitrem metuens pennis trepidantibus ales
 Audet ad humanos fessa venire sinus;
 Nec se viciuo dubitat committere tecto,
 Quae fugit infestos territa cerva canes.

Qui semel est laesus fallaci piscis ab hamo,
 Omnibus unca cibus aera subesse putat;
 Saepe canem longe visum fugit agna lupumque
 Credit, et ipsa suam nescia vitat opem.
 Membra reformidant mollem quoque saucia tactum,
 Vanaque sollicitis incutit umbra metum.

Divitis audita est cui non opulentia Croesi?
 Nempe tamen vitam captus ab hoste tulit;
 Ille Syracosia modo formidatus in urbe
 Vix humili duram reppulit arte famem;
 Ludit in humanis divina potentia rebus,
 Et certam praesens vix habet hora fidem.

Scilicet est cupidus studiorum quisque suorum,
 Tempus et adsueta ponere in arte iuvat.
 Saucius eiurat pugnam gladiator et idem
 Immemor antiqui vulneris arma capit;
 Nil sibi cum pelagi dicit fore naufragus undis,
 Et ducit remos, qua modo navit aqua.

Carmine fit vivax virtus expersque sepulchri,
 Notitiam serae posteritatis habet;
 Tabida consumit ferrum lapidemque vetustas
 Nullaque res maius tempore robur habet.
 Scripta ferunt annos; scriptis Agamemnona nosti,
 Et quisquis contra vel simul arma tulit.

10

Spes facit, ut vivat fossor quoque compede vinctus,
 Liberaque a ferro crura futura putet;
 Haec facit, ut videat cum terras undique nullas,
 Naufragus in mediis brachia iactet aquis.

Saepe aliquem sollers medicorum cura reliquit,
 Nec spes huic vena deficiente cadit.
 Carcere dicuntur clausi sperare salutem,
 Atque aliquis pendens in cruce vota facit.

Cura, quid expediat, prius est, quam quid sit honestum,
 Et cum fortuna statque caditque fides.
 Nec facile invenias multis in milibus unum,
 Virtutem pretium qui putet esse sui.
 Ipse decor, recte facti si praemia desint,
 Non movet et gratis paenitet esse probum;
 Nec nisi quod prodest, carum est, et, detrahe menti
 Spem fructus avidae, nemo petendus erit.
 Diligitur nemo, nisi cui fortuna secunda est:
 Quae simul intonuit, proxima quaeque fugat.

Litora quot conchas, quot amoena rosaria flores,
 Quotve soporiferum grana papaver habet;
 Silva feras quot alit, quot piscibus unda natatur,
 Quot tenerum pennis aëra pulsat avis:
 Tot premor adversis, quae si comprehendere coner,
 Icariae numerum dicere coner aquae.

Quam multa madidae celantur arundine fossae,
 Florida quam multas Hybla tuetur apes,
 Quam multae gracili terrena sub horrea ferre
 Limite formicae grana reperta solent:
 Tam me circumstat densorum turba malorum;
 Crede mihi vero est nostra querela minor.
 His qui contentus non est, in litus arenas,
 In segetem spicas, in mare fundit aquas.

P. OVIDII NASONIS CARMINA SELECTA.

I.

E LIBRIS TRISTIUM.

Lib. I. El. 3.

(Ultima nox describitur, quam Ovidius Romae transegerat, antequam in exsilium abiit.)

Cum subit illius tristissima noctis imago, Qua mihi supremum tempus in Urbe fuit; Cum repeto noctem, qua tot mihi cara reliqui: Labitur ex oculis nunc quoque gutta meis.	
Iam prope lux aderat, qua me discedere Caesar Finibus extremæ iusserat Ausoniae.	5
Nec spatium fuerat, nec mens satis apta parandi, Torpuerant longa pectora nostra mora.	
Non mihi servorum, comitis non cura legendi, Non aptae profugo vestis opisve fuit.	10
Non aliter stupui, quam qui Iovis ignibus ictus Vivit, et est vitae nescius ipse suae.	
Ut tamen hanc animi nubem dolor ipse removit, Et tandem sensus convalescere mei:	
Alloquor extremum maestos abiturus amicos, Qui modo de multis unus et alter erant.	15
Uxor amans flentem flens acrius ipsa tenebat, Imbre per indignas usque cadente genas.	
Nata procul Libycis aberat diversa sub oris, Nec poterat fati certior esse mei.	20
Quocumque aspiceres, luctus gemitusque sonabant, Formaque non taciti funeris intus erat.	
Femina virque meo, pueri quoque, funere maerent: Inque domo lacrimas angulus omnis habet.	
Si licet exemplis in parvo grandibus uti: Haec facies Troiae, cum caperetur, erat.	25
Iamque quiescebant voces hominumque canumque, Lunaque nocturnos alta regebat equos.	
Hanc ego suspiciens et ab hac Capitolia cernens, Quae nostro frustra iuncta fuere Lari,	30

„Numina vicinis habitantia sedibus,“ inquam,
 „Iamque oculis numquam templa videnda meis,
 Dique relinquendi, quos urbs tenet alta Quirini,
 Este salutati tempus in omne mihi!

35 Et quamquam sero clipeum post vulnera sumo,
 Attamen hanc odiis exonerate fugam,
 Caelestique viro, quis me deceperit error,
 Dicite, pro culpa ne scelus esse putet.
 40 Ut, quod vos scitis, poenae quoque sentiat auctor:
 Placato possum non miser esse deo.“

Hac prece adoravi superos ego, pluribus uxor,
 Singultu medios impediēte sonos.

Illa etiam ante Lares sparsis prostrata capillis
 Contigit extinctos ore tremente focos,
 45 Multaque in adversos effudit verba Penates
 Pro deplorato non valitura viro.

Iamque morae spatium nox praecipitata negabat,
 Versaque ab axe suo Parrhasis Arctos erat.
 Quid facerem? Blando patriae retinebar amore;

50 Ultima sed iussae nox erat illa fugae.
 Ah! quotiens aliquo dixi properante „Quid urges?
 Vel quo festines ire, vel unde, vide!“

Ah! quotiens certam me sum mentitus habere
 Horam, propositae quae foret apta viae.

55 Ter limen tetigi, ter sum revocatus: et ipse
 Indulgens animo pes mihi tardus erat.

Saepe vale dicto rursus sum multa locutus,
 Et quasi discedens oscula summa dedi.

60 Saepe eadem mandata dedi, meque ipse fefelli,
 Respiciens oculis pignora cara meis. [inquam,
 Denique „Quid propero? Scythia est, quo mittimur,
 Roma relinquenda est: utraque iusta mora est.

Uxor in aeternum vivo mihi viva negatur,
 Et domus et fidae dulcīa membra domus,

65 Quosque ego fraterno dilexi more sodalis,
 O mihi Thesea pectora iuncta fide!

Dum licet, amplectar: numquam fortasse licebit
 Amplius; in lucro est, quae datur, hora mihi.“

70 Nec mora, sermonis verba imperfecta relinquo,
 Complectens animo proxima quaeque meo.

Dum loquor et flemus, caelo nitidissimus alto,
 Stella gravis nobis, Lucifer ortus erat.

Dividor haud aliter, quam si mea membra relinquam,
 Et pars abrumpi corpore visa meo est.

75 Sic doluit Mettus tunc, cum in contraria versos
 Ultiores habuit proditiōnis equos.

Tum vero exoritur clamor gemitusque meorum Et feriunt maestae pectora nuda manus.	
Tum vero coniux humeris abeuntis inhaerens Miscuit haec lacrimis tristia dicta suis:	80
„Non potes avelli; simul, ah! simul ibimus, inquit, Te sequar et coniux exsulis exsul ero. Et mihi facta via est; et me capit ultima tellus; Accedam profugae sarcina parva rati.	
Te iubet e patria discedere Caesaris ira, Me pietas: pietas haec mihi Caesar erit.“	85
Talia tentabat, sicut tentaverat ante, Vixque dedit victas utilitate manus.	
Egredior (sive illud erat sine funere ferri), Squalidus immissis hirta per ora comis.	90
Illa dolore amens tenebris nariatur obortis Semianimis media procubuisse domo; Utque resurrexit foedatis pulvere turpi Crinibus, et gelida membra levavit humo:	
Se modo, desertos modo complorasse Penates, Nomen et erepti saepe vocasse viri;	95
Nec gemuisse minus, quam si nataeve meumve Vidisset structos corpus habere rogos; Et voluisse mori, moriendo ponere sensus, Respectuque tamen non periisse mei.	100
Vivat! et absentem, quoniam sic fata tulerunt, Vivat, et auxilio sublevet usque suo.	

LIB. IV. EL. 10.

(Poeta de vita sua, in primis de carminum studio et exsilio suo breviter exponit.)

Sulmo mihi patria est, gelidis uberrimus undis, Milia qui noviens distat ab Urbe decem. Editus hinc ego sum; nec non ut tempora noris, Cum cecidit fato consul uterque pari:	
Si quid id est, usque a proavis vetus ordinis heres, Non modo Fortunae munere factus eques.	5
Nec stirps prima fui; genito sum fratre creatus, Qui tribus ante quater mensibus ortus erat. Lucifer amborum natalibus affuit idem; Una celebrata est per duo liba dies.	10
Haec est armiferae festis de quinque Minervae, Quae fieri pugna prima cruenta solet. Protinus excolimur teneri, curaque parentis Inus ad insignis Urbis ab arte viros.	

- 15 Frater ad eloquium viridi tendebat ab aevo,
 Fortia verbosi natus ad arma fori.
 At mihi iam puero caelestia sacra placebant,
 Inque suum furtim Musa trahebat opus.
 Saepe pater dixit: „*Studium quid inutile tentas?*
 20 *Maeonides nullas ipse reliquit opes.*“
 Motus eram dictis, totoque Helicone relicto
 Scribere conabar verba soluta modis.
 Sponte sua carmen numeros veniebat ad aptos,
 Et quod tentabam dicere, versus erat.
 25 Interea tacito passu labentibus annis
 Liberior fratri sumpta mihiq̄ue toga est,
 Induiturque humeris cum lato purpura clavo,
 Et studium nobis, quod fuit ante, manet.
 Iamque decem vitae frater geminaverat annos,
 30 Cum perit, et coepi parte carere mei.
 Cepinus et tenerae primos aetatis honores,
 Deque viris quondam pars tribus una fui.
 Curia restabat; clavi mensura coacta est:
 Maius erat nostris viribus illud onus.
 35 Nec patiens corpus, nec mens fuit apta labori,
 Sollicitaeque fugax ambitionis eram.
 Et petere Aoniae suadebant tuta sorores
 Otia iudicio semper amata meo.
 Temporis illius colui fovique poëtas,
 40 Quotque aderant vates, rebar adesse deos.
 Saepe suas volucres legit mihi grandior aevo,
 Quaeque nocet serpens, quae iuvat herba, Macer.
 Saepe suos solitus recitare Propertius ignes,
 Iure sodalitiū qui mihi iunctus erat.
 45 Ponticus heroo, Bassus quoque clarus iambis
 Dulcia convictus membra fuere mei.
 Et tenuit nostras numerosus Horatius auris,
 Dum ferit Ausonia carmina cūlta lyra.
 Vergilium vidi tantum, nec amara Tibullo
 50 Tempus amicitiae fata dedere meae.
 Successor fuit hic tibi, Galle, Propertius illi;
 Quartus ab his serie temporis ipse fui.
 Utque ego maiores, sic mē coluere minores,
 Notaque non tarde facta Thalia mea est.
 55 Carmina cum primum populo iuvenilia legi,
 Barba resecta mihi bisve semelve fuit.
 Multa quidem scripsi; sed quae vitiosa putavi,
 Emendaturis ignibus ipse dedi.
 Tunc quoque, cum fugerem, quaedam placitura cremavi,
 60 Iratus studio carminibusque meis.

- Et iam complebat genitor sua fata, novemque
 Addiderat lustris altera lustra novem.
 Non aliter flevi, quam me fleturus adempto
 Ille fuit. Matri proxima iusta tuli.
- Felices ambo tempestiveque sepulti, 65
 Ante diem poenae quod periēre meae!
 Me quoque felicem, quod non viventibus illis
 Sum miser, et de me quod doluere nihil.
 Si tamen extinctis aliquid nisi nomina restant,
 Et gracilis structos effugit umbra rogos: 70
 Fama, parentales, si vos mea contigit, umbrae,
 Et sunt in Stygio crimina nostra foro:
 Scite, precor, causam (nec vos mihi fallere fas est)
 Errorem iussae, non scelus, esse fugae.
- Manibus hoc satis est. Ad vos, studiosa, revertor, 75
 Pectora, qui vitae quaeritis acta meae.
 Iam mihi canities pulsas melioribus annis
 Venerat, antiquas miscueratque comas,
 Postque meos ortus Pisaea vinctus oliva
 Abstulerat deciens praemia victor equus: 80
 Cum maris Euxini positos ad laeva Tomitas
 Quaerere me laesi principis ira iubet.
 Causa meae cunctis nimium quoque nota ruinae
 Indicio non est testificanda meo.
- Quid referam comitumque nefas famulosque nocentes? 85
 Ipsa multa tuli non leviora fuga.
 Indignata malis mens est succumbere, seque
 Praestitit invictam viribus usa suis.
 Oblitusque mei ductaeque per otia vitae,
 Insolita cepi temporis arma manu. 90
 Totque tuli casus pelagoque terraque, quot inter
 Occultum stellae conspicuumque polum.
 Tacta mihi tandem longis erroribus acto
 Iuncta pharetratis Sarmatis ora Getis.
- Hic ego finitimis quamvis circumsoner armis, 95
 Tristia, quo possum, carmine fata levo.
 Quod, quamvis nemo est, cuius referatur ad auris;
 Sic tamen absumo decipioque diem.
- Ergo, quod vivo durisque laboribus obsto, 100
 Nec me sollicitae taedia lucis habent,
 Gratia, Musa, tibi; nam tu solacia praebes,
 Tu curae requies, tu medicina venis.
- Tu dox et comes es, tu nos abducis ab Istro,
 In medioque mihi das Helicone locum.
 Tu mihi, quod rarum est, vivo sublime dedisti 105
 Nomen, ab exsequiis quod dare fama solet.

Nec, qui detrectat praesentia, livor iniquo
 Ullum de nostris dente momordit opus.
 Nam tulerint magnos cum saecula nostra poëtas, illis
 110 Non fuit ingenio fama maligna meo,
 Cumque ego praeponam multos mihi, non minor
 Dicor, et in toto plurimus orbe legor.
 Si quid habent igitur vatium praesagia veri,
 Protinus ut moriar, non ero, terra, tuus.
 115 Sive favore tuli, sive hanc ego carmine famam
 Iure: tibi grates, candide lector, ago.

II.

EX EPISTOLIS EX PONTO.

LIB. III. EL. 1, 1—30.

(Regio Tomitana describitur.)

U X O R I.

Aequor Iasonio pulsatum remige primum,
 Quaeque nec hoste fero nec nive, terra, cares,
 Ecquod erit tempus, quo vos ego Naso relinquam,
 In minus hostili iussus abesse loco?
 5 An mihi barbaria vivendum semper in ista?
 Inque Tomitana condar oportet humo?
 Pace tua (si pax ulla est tibi, Pontica tellus,
 Finitimus rapido quam terit hostis equo),
 Pace tua dixisse velim; tu pessima duro
 10 Pars es in exsilio, tu mala nostra gravas.
 Tu neque ver sentis cinctum florente corona,
 Tu neque messorum corpora nuda vides.
 Nec tibi pampineas auctumnus porrigit uvas:
 Cuncta sed immodicum tempora frigus habent.
 15 Tu glacie freta vincta tenes, et in aequore piscis
 Inclusus tecta saepe natavit aqua.
 Nec tibi sunt fontes, laticis nisi paene marini,
 Qui potus dubium sistat alatne sitim.
 Rara, neque haec felix, in apertis eminet arvis
 20 Arbor; et in terra est altera forma maris.
 Non avis obloquitur, silvis nisi si qua remotis
 Aequoreas rauco gutture potat aquas.
 Tristia per vacuos horrent absinthia campos:
 Conveniensque suo messis amara loco.
 30 Adde metus, et quod murus pulsatur ab hoste,
 Tinctaque mortifera tabe sagitta madet,

Quod procul haec regio est et ab omni devia cursu,
 Nec pede quo quisquam, nec rate tutus eat.
 Non igitur mirum, finem quaerentibus horum
 Altera si nobis usque rogatur humus.

35

III.

E LIBRIS FASTORUM.

LIB. II. v. 83—118.

Arion a delphino servatur.

Quod mare non novit, quae nescit Ariona tellus?
 Carmine currentes ille tenebat aquas.
 Saepe sequens agnam lupus ista voce retentus,
 Saepe avidum fugiens restitit agna lupum.
 Saepe canes leporisque umbra cubuere sub una, 5
 Et stetit in saxo proxima cerva leae;
 Et sine lite loquax cum Palladis alite cornix
 Sedit, et accipitri iuncta columba fuit.
 Cynthia saepe tuis fertur, vocalis Arion, 10
 Tamquam fraternis obstupuisse modis.
 Nomen Arionium Siculas impleverat urbis,
 Captaque erat lyricis Ausonis ora sonis.
 Inde domum repetens puppim conscendit Arion,
 Atque ita quaesitas arte ferebat opes.
 Forsitan, infelix, ventos undasque timebas: 15
 At tibi nave tua tutius aequor erat.
 Namque gubernator destricto constitit ense,
 Ceteraque armata conscia turba manu.
 Quid tibi cum gladio? dubiam rege, navita, pinum.
 Non haec sunt digitis arma tenenda tuis. 20
 Ille metu vacuus, „*Mortem non deprecor*“ inquit,
 „*Sed liceat sumpta pauca referre lyra.*“
 Dant veniam, ridetque moram. Capit ille coronam,
 Quae possit crines, Phoebe, decere tuos:
 Inducrat Tyrio bis tinctam murice pallam: 25
 Reddidit icta suos pollice chorda sonos,
 Flebilibus numeris veluti canentia dura
 Traiectus pinna tempora cantat olor.
 Protinus in medias ornatus desilit undas.
 Spargitur impulsa caerula puppis aqua. 30
 Inde (fide maius) tergo delphina recurvo
 Se memorant oneri supposuisse novo.

Ille sedens citharamque tenet, pretiumque vehendi,
 Cantat et aequoreas carmine mulcet aquas.
 35 Di pia facta vident. Astris delphina recepit
 Iuppiter, et stellas iussit habere novem.

LIB. II. v. 195—242.

De Fabiorum ad Cremeram interitu.

Haec fuit illa dies, in qua Veientibus arvis
 Ter centum Fabii ter cecidere duo.
 Una domus vires et onus susceperat urbis:
 Sumunt gentiles arna professa manus:
 5 Egreditur castris miles generosus ab isdem,
 E quis dux fieri quilibet aptus erat.
 Carmentis portae dextro est via proxima Iano:
 Ire per hanc noli, quisquis es. Omen habet.
 Illa fama refert Fabios exisse trecentos;
 10 Porta vacat culpa, sed tamen omen habet.
 Ut celeri passu Cremeram tetigere rapacem,
 (Turbidus hibernis ille fluebat aquis)
 Castra loco ponunt. Destructis ensibus ipsi
 Tyrrhenum valido Marte per agmen eunt.
 15 Non aliter, quam cum Libyca de rupe leones
 Invadunt sparsos lata per arva greges.
 Diffugiunt hostes, inhonestaque vulnera tergo
 Accipiunt: Tusco sanguine terra rubet.
 Sic iterum, sic saepe cadunt. Ubi vincere aperte
 20 Non datur, insidias armaque tecta parant.
 Campus erat. Campi claudebant ultima colles
 Silvaque montanas oculere apta feras.
 In medio paucos armenta que rara relinquunt,
 Cetera virgultis abdita turba latet.
 25 Ecce velut torrens undis pluvialibus auctus,
 Aut nive, quae Zephyro victa tepente fluit,
 Per sata perque vias fertur, nec, ut ante solebat,
 Riparum clausas margine fluit aquas:
 Sic Fabii vallem latis discursibus implent,
 30 Quodque vident, sternunt. Nec metus alter inest.
 Quo ruitis, generosa domus? male creditis hosti.
 Simplex nobilitas, perfida tela cave!
 Fraude perit virtus. In apertos undique campos
 Prosiliunt hostes, et latus omne tenent.
 35 Quid faciant pauci contra tot milia fortes?
 Quidve, quod in misero tempore restet, habent?

Sicut aper longe silvis Laurentibus actus
 Fulmineo celeris dissipat ore canes,
 Mox tamen ipse perit: sic non moriuntur inulti,
 Vulneraque alterna dantque feruntque manu.
 Una dies Fabios ad bellum miserat omnis
 Ad bellum missos perdidit una dies.
 Ut tamen Herculeae superessent semina gentis,
 Credibile est ipsos consuluisse deos.
 Nam puer impubes et adhuc non utilis armis
 Unus de Fabia gente relictus erat:
 Scilicet ut posses olim tu, Maxime, nasci,
 Cui res cunctando restituenda foret.

IV.

E LIBRIS METAMORPHOSEON.

LIB. II. v. 1—30.

Describitur regia Solis.

Regia Solis erat sublimibus alta columnis,
 Clara micante auro flammisque imitante pyropo,
 Cuius ebur nitidum fastigia summa tegebat,
 Argenti bifores radiabant lumine valvae.
 Materiam superabat opus; nam Mulciber illic
 Aequora caelarat medias cingentia terras,
 Terrarumque orbem, caelumque, quod imminet orbi.
 Caeruleos habet unda deos, Tritona canorum,
 Proteaque ambiguum, balaenarumque prementem
 Aegaeona suis immania terga lacertis,
 Doridaeque et natas, quarum pars nare videtur,
 Pars in mole sedens virides siccare capillos,
 Pisce vehi quaedam. Facies non omnibus una,
 Nec diversa tamen, qualem decet esse sororum;
 Terra viros urbesque gerit silvasque ferasque
 Fluminaque et nymphas et cetera numina ruris.
 Haec super imposita est caeli fulgentis imago,
 Signaque sex foribus dextris, totidemque sinistris.
 Quo simul acclivo Clymeneia limite proles
 Venit et intravit dubitati tecta parentis,
 Protinus ad patrios sua fert vestigia vultus,
 Consistitque procul, neque enim propiora ferebat
 Lumina. Purpurea velatus veste sedebat
 In solio Phoebus claris lucente smaragdis.

25 A dextra laevaue Dies et Mensis et Annus
 Saeculaue et positae spatiis aequalibus Horae,
 Verque novum stabat cinctum florente corona,
 Stabat nuda Aestas et spicea sarta gerebat,
 Stabat et Autumnus, calcatis sordidus uvis,
 30 Et glacialis Hiems, canos hirsuta capillos.

LIB. IV. v. 432—445.

Describuntur regna Ditis.

Est via decliuis funesta nubila taxo,
 Ducit ad infernas per muta silentia sedes.
 Styx nebulas exhalat iners, umbraeque recentes
 Descendunt illac simulacraue functa sepulcris.
 5 Pallor hiemsque tenent late loca senta; novique
 Qua sit iter, manes, Stygiam qua ducat ad urbem,
 Ignorant, ubi sit nigri fera regia Ditis.
 Mille capax aditus et apertas undique portas
 Urbs habet; utque fretum de tota flumina terra
 10 Sic omnes animas locus accipit ille, nec ulli
 Exiguus populo est turbamve accedere sentit.
 Errant exsangues sine corpore et ossibus umbrae,
 Parsque forum celebrant, pars imi tecta tyranni,
 Pars aliquas artes, antiquae imitamina vitae.

Lib. I, v. 89—162.

Describuntur quattuor humani generis aetates.

Aurea prima sata est aetas, quae vindice nullo
 Sponte sua, sine lege fidem rectumque colebat.
 Poena metusque aberant, nec verba minacia fixo
 Aere legebantur, nec supplex turba timebat
 5 Iudicis ora sui, sed erant sine iudice tuti.
 Nondum caesa suis, peregrinum ut viseret orbem,
 Montibus in liquidas pinus descenderat undas,
 Nullaque mortales praeter sua litora norant.
 Nondum praecipites cingebant oppida fossae:
 10 Non tuba directi, non aeris cornua flexi,
 Non galeae, non ensis erant. Sine militis usu
 Mollia securae peragebant otia gentes.
 Ipsa quoque immunis rastroque intacta, nec ullis
 Saucia vomeribus per se dabat omnia tellus:

Contentique cibus nullo cogente creatis,	15
Arbuteos fetus montanaque fraga legebant,	
Cornaque et in duris haerentia mora rubetis,	
Et quae deciderant patula Iovis arbore glandes.	
Ver erat aeternum, placidique tepentibus auris	
Mulcebant Zephyri natos sine semine flores.	
Mox etiam fruges tellus inarata ferebat,	20
Nec renovatus ager gravidis canebat aristis:	
Flumina iam lactis, iam flumina nectaris ibant,	
Flavaque de viridi stillabant ilice mella.	
Postquam Saturno tenebrosa in Tartara misso	
Sub Iove mundus erat, subiit argentea proles,	25
Auro deterior, fulvo pretiosior aere.	
Iuppiter antiqui contraxit tempora veris,	
Perque hiemes aestusque et inaequalis autumnos	
Et breve ver spatium exegit quattuor annum.	
Tum primum siccis aër fervoribus ustus	30
Canduit, et ventis glacies adstricta pependit.	
Tum primum subire domus; domus antra fuerunt	
Et densi frutices et vinctae cortice virgae.	
Semina tum primum longis Cerealia sulcis	
Obruta sunt, pressisque iugo gemuere iuveni.	35
Tertia post illas successit aënea proles,	
Saevior ingeniis, et ad horrida promptior arma,	
Non scelerata tamen. De duro est ultima ferro.	
Protinus irrupit venae peioris in aevum	
Omne nefas; fugere pudor verumque fidesque:	40
In quorum subire locum fraudesque dolique	
Insidiaeque et vis et amor sceleratus habendi.	
Vela dabant ventis, nec adhuc bene noverat illos	
Navita; quaeque diu steterant in montibus altis,	
Fluctibus ignotis insultavere carinae.	45
Communemque prius, ceu lumina solis et auras,	
Cautus humum longo signavit limite mensor.	
Nec tantum segetes alimentaue debita dives	
Poscebatur humus, sed itum est in viscera terrae:	
Quasque recondidit Stygiisque admoverat umbris,	50
Effodiuntur opes, irritamenta malorum.	
Iamque nocens ferrum, ferroque nocentius aurum	
Prodiert; prodit bellum, quod pugnat utroque,	
Sanguineaue manu crepitantia concutit arma.	
Vivitur ex rapto: non hospes ab hospite tutus,	55
Non socer a genero; fratrum quoque gratia rara est.	
Imminet exitio vir coniugis, illa mariti:	
Lurida terribiles miscent aconita novercae:	
Filius ante diem patrios inquirat in annos.	

- 60 Victa iacet pietas; et virgo caede madentes,
Ultima caelestum, terras Astraea reliquit.
Neve foret terris securior arduus aether,
Affectasse ferunt regnum caeleste Gigantas,
Altaque congestos struxisse ad sidera montes.
- 65 Tum pater omnipotens misso perfregit Olympum
Fulmine, et excussit subiecto Pelion Ossae.
Obruta mole sua cum corpora dira iacerent,
Perfusam multo natorum sanguine Terram
Imaduisse ferunt calidumque animasse cruorem,
- 70 Et, ne nulla suae stirpis monumenta manerent,
In faciem vertisse hominum; sed et illa propago
Contemptrix superum saevaeque avidissima caedis
Et violenta fuit; scires e sanguine natos.

LIB. I, v. 260—415.

Fabula de Deucalione et Pyrrha.

- Poena Iovi placet illa: „genus mortale sub undis
Perdere et ex omni nimbos demittere caelo.
Prôtinus Aeoliis Aquilonem claudit in antris,
Et quaecumque fugant inductas flamina nubes,
5 Emittitque Notum. Madidis Notus evolat alis,
Terribilem picea tectus caligine vultum:
Barba gravis nimbis, canis fluit uuda capillis,
Fronte sedent nebulae, rorant pennaeque sinusque.
Utque manu late pendentia nubila pressit,
- 10 Fit fragor, inclusi funduntur ab aethere nimbi.
Nuntia Iunonis varios inducta colores
Concipit Iris aquas, alimenta que nubibus affert.
Sternuntur segetes et deplorata colonis
Vota iacent, longique perit labor irritus anni.
- 15 Nec caelo contenta suo est Iovis ira, sed illum
Caeruleus frater iuvat auxiliariis undis.
Convocat hic amnes; qui postquam tecta tyranni
Intravere sui, „Non est hortamine longo
Nunc“ ait „utendum; vires effundite vestras,
20 Sic opus est: aperite domos, aff mole remota
Fluminibus vestris totas inmittite habenas.“
Iusserat; hi redeunt, ac fontibus ora relaxant,
Et defrenato voluntur in aequora cursu.
Ipse tridente suo terram percussit; at illa
Intremuit motuque vias patefecit aquarum.
- 25 Exspatiata ruunt per apertos flumina campos,

Cumque satis arbusta simul pecudesque virosque
 Tectaque, cumque suis rapiunt penetralia sacris.
 Si qua domus mansit, potuitque resistere tanto
 Indeicta malo, culmen tamen altior huius 30
 Unda tegit, pressaeque latent sub gurgite turres.
 Iamque mare et tellus nullum discrimen habebant:
 Omnia pontus erat; deerant quoque litora ponto.
 Occupat hic collem; cymba sedet alter adunca,
 Et ducit remos illic, ubi nuper ararat. 35
 Ille super segetes aut mersae culmina villae
 Navigat; hic summa piscem deprendit in ulmo.
 Figitur in viridi, si fors tulit, ancora prato,
 Aut subiecta terunt curvae vineta carinae.
 Et, modo qua graciles gramen carpere capellae, 40
 Nunc ibi deformes ponunt sua corpora phocae.
 Mirantur sub aqua lucos urbesque domosque
 Nereides; silvasque tenent delphines, et altis
 Incursant ramis agitataque robora pulsant.
 Nat lupus inter oves, fulvos vehit unda leones, 45
 Unda vehit tigres; nec vires fulminis apro,
 Crura nec ablato prosunt velocia cervo.
 Quaesitisque diu terris, ubi sistere detur,
 In mare lassatis volucris vaga decidit alis. 50
 Obruerat tumulos immensa licentia ponti,
 Præabantque novi montana cacumina fluctus.
 Maxima pars unda rapitur; quibus unda pepercit,
 Illos longa domant inopi ieiunia victu.
 Separat Aonios Oetaeis Phocis ab arvis,
 Terra ferax, dum terra fuit; sed tempore in illo 55
 Pars maris et latus subitarum campus aquarum.
 Mons ibi verticibus petit arduus astra duobus,
 Nomine Parnassus, superantque cacumina nubes.
 Hic ubi Deucalion, nam cetera texerat aequor,
 Cum consorte tori parva rate vectus adhaesit, 60
 Corycidas Nymphas et numina montis adorant,
 Fatidicamque Themis, quae tunc oracla tenebat.
 Non illo melior quisquam nec amantior aequi
 Vir fuit, aut illa metuentior ulla deorum. 65
 Iuppiter ut liquidis stagnare paludibus orbem,
 Et superesse virum de tot modo milibus unum,
 Et superesse videt de tot modo milibus unam,
 Innocuos ambos, cultores numinis ambos,
 Nubila disiecit, nimisque Aquilone remotis
 Et caelo terras ostendit, et aethera terris. 70
 Nec maris ira manet, positoque tricuspide telo
 Mulcet aquas rector pelagi, supraque profundum

- Exstantem atque humeros innato murice tectum
 Caeruleum Tritona vocat, conchaeque sonanti
 75 Inspirare iubet, fluctusque et flumina signo
 Iam revocare dato. Cava bucina sumitur illi
 Tortilis, in latum quae turbine crescit ab imo,
 Bucina, quae medio concepit ubi aëra ponto,
 Litora voce replet sub utroque iacentia Phoëbo.
 80 Tunc quoque, ut ora dei madida rorantia barba
 Contigit, et cecinit iussos inflata receptus,
 Omnibus audita est telluris et aequoris undis,
 Et quibus est undis audita, coercuit omnes.
 Flumina subsidunt, collesque exire videntur:
 85 Iam mare litus habet; plenos capit alveus amnes;
 Surgit humus; crescunt loca decrescentibus undis.
 Postque diem longam nudata cacumina silvae
 Ostendunt, limumque tenent in fronde relictum.
 Redditi orbis erat. Quem postquam vidit inanem,
 90 Et desolatas agere alta silentia terras,
 Deucalion lacrimis ita Pyrrham affatur obortis:
 „O soror, o coniux, o femina sola superstes,
 Quam commune mihi genus et patrielis origo,
 Deinde torus iunxit, nunc ipsa pericula iungunt:
 95 Terrarum, quascumque vident occasus et ortus,
 Nos duo turba sumus; possedit cetera pontus.
 Haec quoque adhuc vitae non est fiducia nostrae
 Certa satis; terrent etiam nunc nubila mentem.
 Quid tibi, si sine me fatis erepta fuisses,
 100 Nunc animi, miseranda, foret? quo sola timorem
 Ferre modo posses? quo consolante doleres?
 Namque ego, crede mihi, si te quoque pontus haberet,
 Te sequerer, coniux, et me quoque pontus haberet.
 O utinam possim populos reparare paternis
 105 Artibus, atque animas formatae infundere terrae.
 Nunc genus in nobis restat mortale duobus.
 Sic visum superis; hominumque exempla manemus.“
 Dixerat, et flebant. Placuit caeleste precari
 Numen, et auxilium per sacras quaerere sortes.
 110 Nulla mora est; adeunt pariter Cephisidas undas,
 Ut nondum liquidas, sic iam vada nota secantes.
 Inde ubi libatos irroravere liquores
 Vestibus et capiti, flectunt vestigia sanctae
 Ad delubra deae, quorum fastigia turpi
 115 Pallebant musco, stabantque sine ignibus arae.
 Ut templi tetigere gradus, procumbit uterque
 Pronus humi, gelidoque pavens dedit oscula saxo.
 Atque ita „Si precibus“ dixerunt „numina iustis

- Victa remollescunt, si flectitur ira deorum:*
Dic, Themi, qua generis damnum reparabile nostri 120
Arte sit, et mersis fer opem, mitissima, rebus."
Mota dea est, sortemque dedit: „Discedite templo,
Et velate caput, cinctasque resolvite vestes,
Ossaque post tergum magnae iactate parentis."
 Obstupuere diu, rumpitque silentia voce 125
 Pyrrha prior, iussisque deae parere recusat,
 Detque sibi veniam, pavido rogat ore, pavetque
 Laedere iactatis maternas ossibus umbras.
 Interea repetunt caecis obscura latebris
 Verba datae sortis secum, inter seque volutant. 130
 Inde Promethiades placidis Epimethida dictis
 Mulcet et „Aut fallax“ ait „est sollertia nobis,
 Aut pia sunt, nullumque nefas oracula suadent.
 Magna parens terra est; lapides in corpore terrae
 Ossa reor dici; iacere hos post terga iubemur.“ 135
 Coniugis augurio quamquam Titania mota est,
 Spes tamen in dubio est; adeo caelestibus ambo
 Diffidunt monitis. Sed quid temptare nocebit?
 Descendunt, velantque caput, tunicasque recingunt,
 Et iussos lapides sua post vestigia mittunt. 140
 Saxa, (quis hoc credat, nisi sit pro teste vetustas?)
 Ponere duritiem coepere suumque rigorem,
 Mollisque mora, mollitaque ducere formam,
 Mox, ubi creverunt, naturaque mitior illis 145
 Contigit, ut quaedam, sic non manifesta, videri
 Forma potest hominis, sed uti de marmore coepto
 Non exacta satis, rudibusque simillima signis.
 Quae tamen ex illis aliquo pars humida suco
 Et terrena fuit, versa est in corporis usum:
 Quod solidum est flectique nequit, mutatur in ossa: 150
 Quae modo vena fuit, sub eodem nomine mansit.
 Inque brevi spatio superiorum numine saxa
 Missa viri manibus faciem traxere virorum,
 Et de femineo reparata est femina iactu.
 Inde genus durum sumus experiensque laborum, 155
 Et documenta damus, qua simus origine nati.